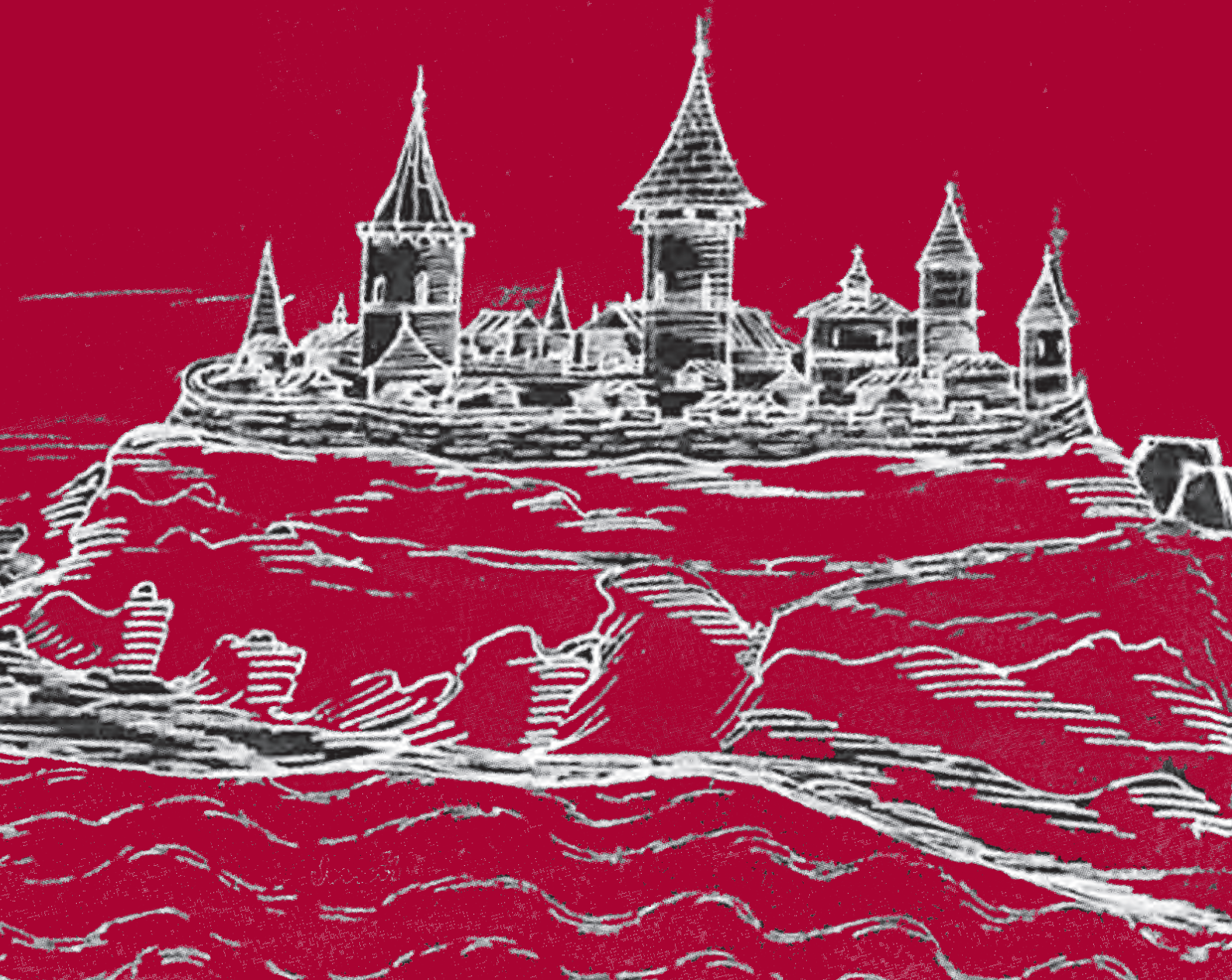

Едиција Петроварадин, свеска I

Франц Шамс
Историја Срема и Петроварадина

Franz Schams
*Topographische Beschreibung
von
Peterwardein
und
seinen Umgebungen*

Издавач
Музеј града Новог Сада

Одговорно лице
MSc Весна Јовичић

Уредник едиције
Радован Бунарџић

Уређивачки одбор едиције
Радован Бунарџић, Ђура Харди, Богољуб Савин,
Слободанка Бабић, Ђорђе Јовић, Михаило Лесјак

Секретар
Гордана Буловић

Превод са немачког
Јован Валрабенштајн

Превод на немачки
Wintage school, Нови Сад

Корице
Детаљ цртежа Петроварадинске тврђаве из Лајденског блока,
друга половина 16. века

Лектура и коректура
Лидија Мустеданагић

Техничко уређење и прелом
Милица Павлица

Фотографије
Феђа Киселички, Небојша Милијашевић

Штампа
Управа за заједничке послове покрајинских органа - Одсек штампарија

Тираж
1000 примерака

Књига је припремљена и штампана средствима града Новог Сада и
Покрајинског секретаријата за културу и јавно информисање

Едиција Петроварадин, свеска I

Франц Шамс

Историја Срема и Петроварадина

Topographische Beschreibung

von

Peterwardein

und

seinen Umgebungen.

Ein Beytrag zur Landeskunde Syrmiens

Von

Franz Schams

Нови Сад • 2013.

Реч уредника

Петроварадинска тврђава, изузетно дело аустријске барокне архитектуре, налази се на најзначајнијем месту средњег тока Дунава и на путу који из средње Европе води ка Блиском истоку. Доминантна стена на десној обали реке утврђивана је још у време неолитских култура, као и у доба римске доминације, да би у средњем веку на њој био изграђен велики утврђени цистерцитски самостан. До средине XX века тврђава је била стратешки војни објект, а онда је постепено добијала цивилну намену.

Одмах по оснивању институција заштите споменика културе, препозната је као значајна просторна и споменичка целина која је 1948. године проглашена за непокретно културно добро.

Археолошким истраживањима Музеја града Новог Сада откривено је да је висока стена на десној обали Дунава била сигурно станиште које је насељавано још током средњег палеолита, у веома дугом периоду који је трајао оквирно од 120 000 до 90 000 година пре нове ере. Тада су ови делови Европе били навејавани слојевима лесоа који су формирали данашњи простор и амбијент.

Слојевити културни хоризонти су сачували остатке материјалних култура из свих епоха људске цивилизације. То сазнање је подигло значај тврђаве и резултирало поступком за њену прекатегоризацију у просторно културну историјску целину од изузетног значаја за Републику Србију. Жеља је да наредни корак у очувању и промоцији овог јединственог споменика буде његово конкурисање за листу добара светске културне баштине.

Најстарије познато име места је Кузум; то је име римске тврђаве која се налази на Табули Понтингеријани. У средњовековним изворима су сачувана два основна имена места и тврђаве и то оба у различитим облицима. Прво је *de Bele Fonte* (*Belefonte*), *Bellefonte*, *Bellofonte*, *Bellof(onte)*, *Belafontis*, *Bellafonte*, *Bellae Fons*, *Bella Fons*, *Fons Belae*, *Bellus Fons*, *Bellifons*, *Belli Fontis*, *Fontis Bell*, *Bélakut*, *de Beselona*). Друго име је *de Petrovaradino* (*de Petri Varadino*), *Petri Waradini* или *Petrivaradini*, *de Monte Varadini Petri*, *de Monte Petri Varadini*, *de Monte Petrovaradiensi*, *de Varadino Petri*, *de Varadina* или *Waradina Petri*, *de Waradini Petri*, *Varadino* или *Waradino Petri*, *in Iardino Petri*, *Petervaradiense*, *Peturwarada*); и још ове варијанте: *Abbatia Petri*, *Petrensis*, *de Pedro* и *Petrium*. Понекад су, у изворима оба имена писана заједно, као на пример: *monasterium beatae Mariae Bellefontis de Varadinopetri*. Ако се томе дода и сачувано, али у науци непотврђено, а могуће, византијско име Петрикон, вероватно се списак забележених или документованих назива нашег града и тврђаве не исцрпљује у потпуности.

Зато није чудно што је овако богата, а дуго незабележена прошлост Петроварадина заинтересовала грофа Фердинанда Луиђи Марсиљија који је почетком XVIII века сачини прве, веома драгоцене цртеже античких споменика и записао драгоцене податке о римском Кузуму.

Град Петроварадин је исказао потребу за својом писаном историјом још на почетку XIX века, пре многих већих градова монархије, па и саме Пеште. Дело Франца Шамса „Историја Петроварадина“, објављено је већ 1820. године. Иако писана у маниру грађанске историографије XIX века, Шамсова Историја садржи низ веома драгоцених података и изванредних актуелних описа, како самог места, тако и ближе или даље околине. Занимљиво је, међутим, да Франц Шамс, иако ту живи, заобилази описе актуелне војне архитектуре. Прошла су два века, али поједини подаци из Историје Петроварадина су и даље веома драгоцени јер представљају јасно виђење једног времена.

Да значај и магичност положаја Петроварадина нису интересовали само војне стратегије, показује један покушај премештања седишта надбискупије римске цркве из Калоче у Петроварадин, што се десило у средњем веку. У писму које је тада упућено папи са молбом да дозволи пресељење калочке надбискупије, као аргумент је поред осталог наведено „да је у Петроварадину ваздух тако чист“.

Едиција Петроварадин ће постићи да се на једном месту прикупе и публикују сви познати документи и подаци, стара и нова сазнања о Петроварадинској тврђави, чиме ће се попунити велика празнина у историји града Новог Сада.

Фототипско издање Шамсове Историје Петроварадина и Срема, уз неопходне допуне, објашњења и илустрације, са изванредним преводом Јована Валрабенштајна, у садашњем тренутку нам се чини као најпогодније за покретање наше едиције. У тексту Гордане Буловић на крају књиге, налазе се неопходни подаци о њеном аутору, апотекару Францу Шамсу, и о његовом боравку, животу и раду у Петроварадину.

Радован Бунарцић

Садржај

Inhalt

Реч уредника	7
Франц Шамс - Историја Срема и Петроварадина	10
Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen	
Годрана Буловић - Живот и дело Франца Шамса	233
Franz Schams Leben und Werk	

Peterwardein
und
seine Umgebungen.

МУЗЕЙ ГРАДА НОРОГ САДА
ТРОБЕРАДИНСКА ТВРЂАВА

ПЕТРОВАРАДИН

И

ЊЕГОВА ОКОЛИНА

Topographische Beschreibung
von
P e t e r w a r d e i n
und
seinen Umgebungen.

Ein Beytrag zur Landeskunde Syrmiens.

Von
F r a n z S c h a m s ,
der k. k. Landwirthschafts-Gesellschaft in Wien wirklichem,
der patriotisch ökonomischen Gesellschaft zu Prag und der
kaiserl. Russischen freyen ökonomischen Gesellschaft in
Petersburg correspondirendem Mitgliede.

J. A. Hartlebens

Pesth, Hartlebens Verlag. 1820.

Топографски опис

ПЕТРОВАРАДИНА

И

ЊЕГОВЕ ОКОЛИНЕ

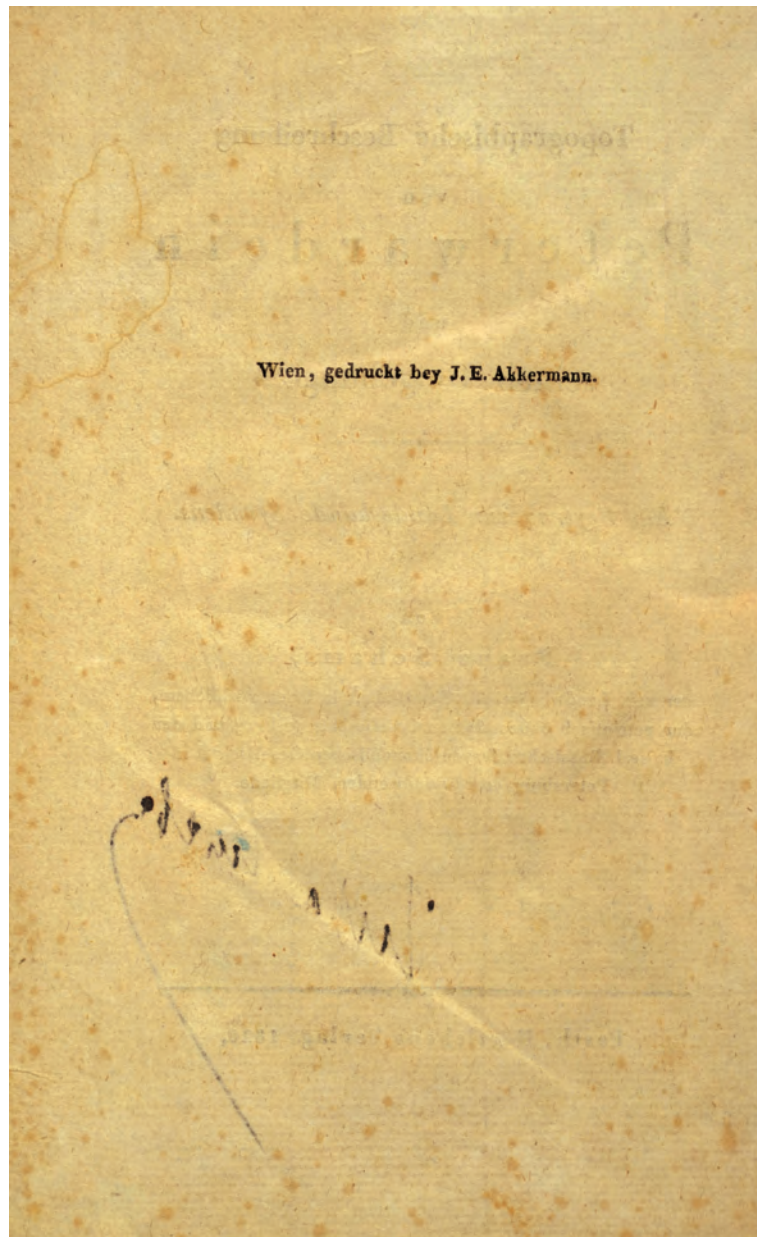
Прилог географији Срема

ОД

Франца Шамса,

редовног члана Царско-краљевског
пољопривредног друштва у Бечу и
дописног члана Патриотско-економског
друштва у Прагу и Царског руског
слободног економског друштва из Петрограда.

Пешта, издавач Хартлебен 1820.

Беч, штампано код Ј. Е. Акермана.

Den
guten Bürgern Peterwardeins
von
Franz Schams.

Добрим грађанима Петроварадина

од

Франца Шамса

Maria Schnee bey Peterwardein.

Црква Марије Снежне, данас.

Овим речима пријатељски вас
 драге поздравља,
 Вама, познати човек,
 Који, истина више не борави
 у вашој средини,
 Али који не може никако да
 вас заборави.
 Сећање разара и саму
 границу успомена:
 Уз вас сам духом и мислима

Мене носи машта на крилима
 чаролије
 У вашу средину, некада тако
 богату радошћу.
 Духом шетам по вашим
 брежуљцима с' лозом,
 Међу вама, мојим много
 вољенима.

Са вашег стрелишта ори се из
 свих грла
 Позив мени за рунду
 такмичења.

Es grüßet freundlich Euch durch diese Zeilen,
 Ihr Lieben, ein Euch wohlbekannter Mann,
 Der zwar nicht mehr in Eurer Mitte weilen,
 Euch aber dennoch nie vergessen kann.
 Erinnerung bricht selbst der Trennung Schranken:
 Ich bin bey Euch im Geist und im Gedanken

Mich trägt die Phantasie auf Zauberflügeln
 In Euren Kreis, an Freuden einst so reich.
 Ich wandl' im Geist auf Euren Rebenhügeln,
 Ihr Vielgeliebten, mitten unter Euch.
 Von Eurer Schiefsstatt tönt aus aller Munde
 Entgegen mir der Ruf der Schützenrunde.

Zwar führte mich aus Euren trauten Kreisen,
 Ihr Guten, jüngst das mächtige Geschick;
 Doch möcht ich Euch in Wort und That beweisen:
 Die selige Erinn'ung an das Glück,
 Das einst in Eurer Mitte ich empfunden,
 Sey durch die Trennung doch noch nicht verschwunden.

Darum entwarf mit treffend wahren Zügen
 Ich dieses Bild von *Peterwarádein*.
 Ich hoffe fest, zum Nutzen und Vergnügen
 Soll meine Schilderung gelungen seyn.
 Euch weih' ich sie, aus reinem innern Triebe,
 Zum Dank für Eure Achtung, Freundschaft, Liebe.

И ако ме је из ваше спокојне средине,
 Од скора одвела моћна судб(ин)а,
 Ипак желим да вам речју и делом докажем:
 Драге успомене на срећу коју сам
 Некад осећао у вашој средини,
 Али која раздвајањем ипак није нестала.

Зато сам сачинио одговарајућим речима
 Ову слику Петроварадина.
 Чврсто верујем, на корист и задовољство
 Да је мој опис успео.

Посвећујем га вама, из чистог унутарњег осећања,
 У знак захвалности за ваше поштовање, пријатељство и љубав.

In frohen und verhängnissvollen Tagen,
In ruhiger und unruh'schwang'rer Zeit,
Hab' ich mit Euch durch sechszehn Jahr' getragen—
Gewirkt—geschafft—mich öfters hoch erfreut—
Und nie durch feindliches Entgegenstreben
Euch Stoff zur Unzufriedenheit gegeben.

Bey Euch durchlebt' ich frohe sel'ge Stunden,
Bey Euch erblühte meiner Zukunft Glück:
Tief hab' ich Eurer Freundschaft Werth empfunden,
Und ewig segnen werd' ich mein Geschick,
Das mich zu Euch, ihr Vielgeliebten, brachte,
Wo froher Zukunft Morgenroth mir lachte.

O könnt' ich Euch mit würd'gen Worten sagen,
Welch reger, heißer Dank mein Herz durchglüht!
Wie freudiger mir alle Pulse schlagen,
Und stets mein Wunsch zu Euch zurück mich zieht!
So laßt mich denn zum stäten Angedenken
Euch und dem Vaterland dieß Opfer schenken.

У веселим и судбоносним
данима,

У мирном и немирима
богатом времену,
С' вама сам, често врло
обрадован деловао и стварао
И никад вам путем
непријатељског деловања
Нисам давао повод за
незадовољство.

Код вас сам проживео радосне
и блажене тренутке,
Код вас је процветала моја
срећна будућност:
Дубоко сам осетио вредност
вашег пријатељства,
И вечито ћу благословити мој
усуд,
Који ме је, моји многовољени,
вама довео,
Где ми се весело осмехнула
зора моје будућности.

О кад бих достојним речима могао да вам кажем,
Која чила и врела захвалност испуњава моје срце!

Како радосно у мени све трепери,
И како ме моја жеља к' вама стално вуче!
Допустите ми зато, за трајну успомену
Да вама и отаџбини дарујем ову жртву.

ПРЕДГОВОР

Срем, а у њему првенствено Петроварадин и његова околина у његовој близини, остали су до сада незапажени од његових житеља а и странаца.

Осећајући добро ову потребу, и кроз шеснаесто-годишњи боравак у Петроварадину дошавши у стање не само да осмотрим све у њему постојеће знаности и старине, него и да их следим до њиховог настанка, покушаћу у овом топографском опису да, све што сам имао прилику да видим и сазнам предочим публици у најкраћем облику.

V o r r e d e

Syrmien, und darin vorzüglich Peterwardein mit seinen Umgebungen, blieb bis jetzt in seiner wahren Nähe von Eingebornen und Fremden unbeachtet.

Dieses Bedürfnis lebhaft fühlend, und durch einen sechszehnjährigen Aufenthalt in Peterwardein selbst in den Stand gesetzt, alle darin bestehenden Merkwürdigkeiten und Alterthümer nicht nur zu betrachten, sondern dieselben bis zu ihrer Entstehung nach Möglichkeit zu verfolgen, will ich es versuchen, in dieser topographischen Beschreibung alles dasjenige, was ich daselbst zu sehen und zu erfahren Gelegenheit hatte, in möglichst gedrängter Kürze zur Kenntniss des Publicums zu bringen.

Bey den auffallend raschen Schritten, womit

die österreichische Vaterlandskunde unaufhaltbar vorwärts gehet und ihre Gränzen erweitert, fülle ich mit diesem Werke eine Lücke aus, und glaube um so mehr auf einigen Dank Anspruch machen zu können, als über diesen Theil der Monarchie wenig oder gar nichts geschrieben wurde.

Von der freygebigten Hand der Natur mit Schätzen mancher Art ausgestattet, biethet Syrmien dem denkenden Forscher ein unermessliches Feld zu den mannigfaltigsten Beobachtungen in allen Fächern dar, und es dürften diese aus der Dunkelheit des Alterthums an das Licht gebracht, zum unvergesslichen Andenken aufgestellten, zusammengeordneten, mit der allgemeinen Geschichte des Landes in Verbindung gesetzten Nachrichten den Peterwardeiner Bewohnern nicht unwillkommen seyn.

Ich gab mir Mühe, in dieser topographischen Beschreibung zu leisten, was in der entfernten Lage von aller literarischen Welt und unter meinen Umständen nur immer möglich war.

Bey geringfügigen Notizen, die zwar zur vollständigen Kenntniß von Peterwardein auch noth-

При упадљиво брзим корацима, којима незадрживо напредује аустријска наука о отаџбини, и шири своје границе, овим делом ћу испунити празнину и верујем, тим више, да могу да тражим захвалност, јер је о овом делу Монархије писано мало или пак ништа.

Срем, обдарен дарежљивом руком природе, различитим благом нуди мислећем истраживачу неизмерно поље за најразличитија посматрања у свим струкама. Становницима Петроварадина не би требало да је непријатно изношење на светло из таме прошлости ради незаборавне успомене вести сређених са општом историјом земље.

Потрудио сам се да у овом топографском опису дам, оно што је увек било далеко од литерарног света а што је мени увек било могуће.

Са ограниченим белешкама, које би такође биле потребне за потпуно знање о Петроварадину, али које би дело непотребно увећале, нисам се могао бавити. Ствари од значајне важности, особито уколико се тичу унутрашњег живота и битисања, и које тренутно побуђују знатижељу верујем да нисам превидео.

За веродостојност мојих навода, уколико обухватају данашња времена, или један људски век могу да јемчим, јер све своје наводе дајем из личног искуства или верних изјава још живих сведока.

У колико би се о ономе што сам рекао о прошлим временима појавиле неке нетачности, исте падају на терет непотпуним извештајима других аутора, а понекад и неуслужности извесне господе.

Ја сам открио само оне тајне које публика има право и мора да зна, а праве службене тајне сам довољно препознао и прећутао.

wendig wären, aber das Werk überflüssig vergrößern würden, konnte ich nicht verweilen; Gegenstände von bedeutender Wichtigkeit, besonders in so fern sie das innere Leben und Seyn darstellen, und für den Moment Interesse gewähren, glaube ich nicht übersehen zu haben.

Für die Richtigkeit meiner Anzeigen, in so fern sie sich für die dermahligen Zeiten, auch auf ein menschliches Alter erstrecken, kann ich bürgen, weil sich alle Angaben auf eigene Erfahrung und treue Erzählung noch lebender Zeugen gründen.

Sollten sich in dem, was ich über frühere Zeiten sagte, etwa Unrichtigkeiten eingeschlichen haben, so fallen dieselben den unvollständigen Berichten fremder Autoren und manches Mahl auch der Ungefälligkeit gewisser Herren zur Last.

Ich habe nur solche Geheimnisse aufgedeckt, die das Publicum zu wissen berechtigt und benöthigt ist. Wahre Dienstesgeheimnisse habe ich von diesen hinreichend unterschieden und daher auch verschwiegen. So wie ich das Gute, Zweckmäßige und das zum Bessern Fortschreitende, was in Peterwardein

geschah und noch geschieht, mit gebührendem Lobe darstellte: eben so habe ich auch das Unrühmliche und Unzweckmäßige, in so weit es meine Sphäre erlaubt, mit gründlichem Tadel, jedoch ohne giftigen Witz, berühret.

Zum Leitfaden für die ältere Geschichte des Landes benützte ich Engels Geschichte und Schwartners Statistik von Ungarn, hauptsächlich aber Taube's Beschreibung von Slavonien und Syrmien, aus welcher letzteren mancher Satz seinem vollen Inhalte nach vorkommt, weil keine Abänderung dabey denkbar ist.

Mehrere Angaben in botanischer und mineralogischer Hinsicht verdanke ich dem würdigen Naturforscher und vormahligen Schul-Director in Carlovitz Herrn Wollny, wie nicht minder dem verdienstvollen Stadtschreiber, nunmehrigen Oekonomie-Ober-Lieutenant, Herrn Schanz.

Weit entfernt, zu glauben, daß diese meine topographische Beschreibung den Wünschen der k. k. medicinisch-chirurgischen Josephs-Akademie in Wien, welche durch die Ankündigung der ordentlichen

Као што сам оно добро, сврсисходно и напредно што се у Петроварадину десило и још увек дешава представио одговарајућом похвалом, исто сам тако, али без отровне ироније, додирнуо оно несврсисходно и неславно.

Као водиљу за старију историју области користио сам Енгелсову Историју и Швартнерову Статистику Угарске, али првенствено Таубеов Опис Славоније и Срема, из којег се овде појављује понека реченица у пуном садржају, јер је било каква измена у њима незамислива.

За више података о ботаници и минерологији захвалан сам цењеном природњаку и ранијем директору школе у Карловцима господину Волнију, а не мање и заслужном варошком писару, садашњем интендантском натпоручнику господину Шанцу.

Далеко сам од тога да верујем да овај мој топографски опис и половично одговара жељама Царско-краљевске Јосифове медицинско-хируршке академије у Бечу, која је јавним налогом 1810. године позвала аустријске ранаре да сачине медицинске топографије за сва утврђена места у Монархији, али се ипак надам да могу да послужим као водиља, пошто сам понешто важно навео у трећем одељку овог дела, а у вези ендемских па и спорадичних болести које харају у овом крају, с освртом на њихове узрочнике, а то у будућности може да послужи неком практично мислећем лекару за борбу против ове важне ствари.

Нисам имао снаге за потпуну обраду ове области јер сам ускоро увидео да је за то потребно више од фармацеутско-хемијског знања.

У међувремену бих се осећао веома пријатно и поласкано, уколико би управо ова Академија узела у обзир, вредновала и поклонила веродостојност мојим, на дугогодишњим искуствима заснованим мишљењима и закључцима, све док неком другом лекару не пође за руком да ме превазиђе у мојим стварима, или да предмет бар потпуније обради.

Preisauflage im Jahre 1810 alle österreichischen Feldärzte aufforderte, medicinische Topographien der festen Plätze in der Monarchie zu verfassen, nur halbweges entspreche, hoffe ich doch, manches Wichtige in der dritten Abtheilung dieses Werkes, mit Bezug auf die der Gegend eigenthümlichen (endemischen) oder auch sporadisch herrschenden Krankheitsformen, mit Rücksicht auf krankmachende Ursachen angeführt zu haben, die in der Zukunft einem practischen denkenden Arzte zur umständlicheren Ausarbeitung dieses wichtigen Gegenstandes als Leitfaden dienen können.

Eine vollständige Bearbeitung dieses Faches lag nicht in meinen Kräften; denn ich sah bald ein, daß dazu mehr als pharmaceutisch-chemische Kenntnisse nothwendig seyen.

Inzwischen wird es für mich sehr angenehm und schmeichelhaft seyn, wenn die Direction dieser Akademie meine auf vieljährige Erfahrungen gegründeten Ansichten und Urtheile einer näheren Beherzigung werth und so lange glaubwürdig findet, bis es einem anderen literarischen Arzte gelingt, mich in

meinen Ansichten zu übertreffen, oder den Gegenstand wenigstens vollkommener zu bearbeiten.

Sollten einige Veränderungen in Hinsicht auf die Garnison, Volkszahl oder auf die dasigen Stellen in den letztverflossenen zwey Jahren sich ergeben haben: so bitte ich mich entschuldigt zu halten; denn eine Veränderung in meiner Lebensweise und die daraus hervor gegangene Uebersiedelung von Peterwardein nach Pesth waren die Grundursachen, daß unter andern auch dieses Werk um einige Jahre später zum Drucke befördert werden konnte, da dasselbe schon im Jahre 1815 beynahe ganz vollendet in meinem Schreibpulte lag.

Angefangen zu Peterwardein,
geendet in Pesth 1819.

У колико су се пак десиле неке промене у вези гарнизона, броја становника или на овдашњим местима за последње две године, молим за извињење. Због промене мојих животних прилика и из тога проистеклог пресељења из Петроварадина у Пешту, између осталог, били су основни разлози зашто је ово дело за неколико година каснило у штампи, иако је већ 1815. године скоро потпуно готово било на мом писаћем столу.

Започето у Петроварадину,
завршено у Пешти 1819.

Inhalt.

Erste Abtheilung.

I. Nahme der Festung und geographische Lage des Landes.	Seite 1
II. Blick in ältere Zeiten.	5
III. Fortsetzung.	11
IV. Obere Festung und Hornwerk. Aussicht von derselben.	20
V. Beschreibung der inneren Stadt oder der unteren Festung mit ihren Vorstädten und der Schiffbrücke. 31	
VI. Lage, Klima und Witterung.	45
VII. Industrie und Handel.	49
VIII. Einige Denkwürdigkeiten der Umgegend.	
A. Maria Schnee.	56
B. Salzquelle in Slankamen.	59
C. Die Gebirge Fruska-Gora.	61
D. Der Jaresina-Canal.	81
E. Neusatz.	82
F. Die Römer-Schanzen.	88
G. Francisci Schiffahrts-Canal (Kaiser Franzens-Canal.)	91

Zweyte Abtheilung.

I. Bevölkerung.	94
II. Sprache.	97
III. Moralischer Charakter.	98
IV. Religion.	100
V. Schulen.	101

С а д р ж а ј

Прво поглавље

I.	Име Тврђаве и њен географски положај области.....	33
II.	Поглед у прошлости.....	37
III.	Наставак.....	43
IV.	Горња тврђава и Хорнверк. Поглед са истих.....	52
V.	Опис Унутаршњег града или Доње тврђаве са њеним предграђима и понтонским мостом.....	63
VI.	Положај, клима и временске прилике.....	79
VII.	Индустрија ¹ и трговина.....	83
VIII.	Неке знаменитости у околини:	
A.	Марија Снежна.....	90
B.	Слани извор у Сланкамену.....	93
B.	Фрушкогорска брда.....	95
Г.	Канал Јарчина.....	115
Д.	Нови Сад.....	116
Ђ.	Римски шанчеви.....	122
Е.	Канал цара Франца.....	125

Друго поглавље

I.	Становништво.....	129
II.	Језик.....	132
III.	Морални карактер.....	133
IV.	Вера.....	133
V.	Школе.....	136

¹ Под појмом индустрија овде се подразумева радиност, а не оно што се под тим појмом подразумева данас - прим. прев.

VI. Aufklärung und Modesucht.	Seite 103
VII. Physische Bedürfnisse.	
A. Nahrung.	106
B. Getränke.	111
VIII. Belustigungen.	116
IX. Verschiedenheit der Stellen.	122
X. Garnison und derselben täglicher Dienst.	123
XI. Peterwardeins Landwehre.	124
XII. Die Festungs-Arrestanten.	130

Dritte Abtheilung.

I. Salubritäts-Verhältnisse der Militär-Gebäude zu den Civil Häusern.	133
II. Reinigungs- und Wohlthätigkeitsanstalten.	134
III. Hinweisung auf bestimmte, für die Gesundheit des Bürger- und Soldaten-Standes verderbliche Ein- flüsse der Vergangenheit und Gegenwart; nebst ausführbaren, der Localität angemessenen Vor- schlägen, diese Einflüsse unschädlich zu machen.	138
IV. Die der Festung eigenthümlichen endemischen oder auch sporadisch herrschenden Krankheiten.	153
V. Einige Verhaltensregeln für Neuangekommene.	163

VI. Просвећивање и помодарство	138
VII. Телесне потребе:	
а. Исхрана	141
б. Пића.....	146
VIII. Забаве	151
IX. Разноликост звања.....	157
X. Гарнизон и његова свакодневна служба.....	158
XI. Петроварадински домобрани	159
XII. Затвореници у Тврђави	165

Треће поглавље

I. Здравствене прилике војних зграда у односу на цивилне куће	169
II. Установе за одржавање чистоће и пружање милосрђа	170
III. Указивање на одређене утицаје прошлости и садашњости на здравље грађана и војника, и примерени и изводљиви предлози месној заједници како би се ти утицаји учинили нешкодљивим.....	174
IV. Тврђави својствене ендемске као и спорадичне болести	189
V. Нека упутства о понашању за придошлице.....	204

Петроварадин, Петроварадинска тврђава, данас.

Прво поглавље

I

ИМЕ ТВРЂАВЕ И ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ ОБЛАСТИ

§. 1.

На десној обали Дунава, недалеко од угла који овај образује мењајући одједном свој ток од истока према северу, на огромној стени чија величанствена глава већ толико столећа пркоси пустошењу времена и која прети да сваког тренутка под својим развалинама све покопа, лежи Петроварадин, главна и погранична тврђава Славоније и Срема, те седиште свих обласних војних власти.

Једна са три стране издвојена стена, на својим голим леђима носи Горњу тврђаву и Хорнверк са њиховим утврђењима, која пркосе зубу времена и чији су недостаци отклоњени 1809.

Erste Abtheilung.

I.

Nahme der Festung und geographische Lage des Landes.

§. 1.

Am rechten Ufer der Donau, unfern des Winkels, welchen dieselbe durch ihren plötzlich gewendeten Lauf von Osten nach Norden bildet, auf einer Riesenmasse von Felsen, deren majestätisches Haupt seit so vielen Jahrhunderten den Verheerungen der Zeit trotzet, und jede Minute alles unter seinen Trümmern zu begraben droht, liegt Peterwardein, Slavoniens und Syrmiens Haupt- und Gränzfestung, der Wohnsitz aller militärischen Landesbehörden.

Ein von drey Seiten isolirter Berg trägt im Vordergrunde auf seinem kahlen Rücken die obere Festung und das Hornwerk mit ihren dem Zahne der Zeit trotzenden Fortificationen, deren Mangelhaftes im Jahre 1809 ganz im Geiste der neuen Befestigungskunst verbessert wurde. Am nördlichen Fulse des Festungsberges liegt die untere Stadt. Zum Theil auf einer sanften, kaum merkbar Anhöhe erbaut, beherrscht sie die Donau, deren Fluthen ihre steinernen Ringmauern an der Abend- und Morgenseite bespülen *).

§. 2. Peterwardein, als Festung betrachtet **), verdient den ersten Rang in der österreichischen Monarchie, und schwerlich dürften ihr selbst die ersten Festungen des Auslandes diesen Vorzug strei-

*) Siehe die Kupfertafel.

**) Professor Schwartner nennt es in seiner Statistik das ungarische Giberaltar. —

године, потпуно у духу новог поимања војног утврђивања. На северном подножју брда с Тврђавом лежи Доња варош; делимично изграђена на једва приметној узвишици, она господари Дунавом који са западне и источне стране запљускује њене бедеме.²

§. 2. Петроварадин, посматран као Тврђава³, заслужује примат у Аустријској царевини и тешко да би и прве тврђаве у иностранству могле да оспоре ту предност. Он је главни град Срема, области која истина спада у најмање и најнепознатије, али у погледу

² Погледај бакротиск.

³ Професор Швертнер га у својој «Статистици» назива угарским Гибралтаром.

Мисли се на Мартина Швертнера (Martin von Schwartner, Késmárk 1759. - Pest 1823.), статистичара и библиотекара Филозофског факултета Универзитета у Пешти. Објавио је троделну студију Statistik des Königreichs Ungarn (Pest, 1798.) те знатно проширеније издање објављено у Офену, свеска I, 1809. године и свеске II и III, 1811. године - прим. ред.

богатства и различитости својих дарова природе, као и пријатне климе може да се такмичи са свим осталим областима Царевине. Повољан положај обрадивих површина и брда богатих виноградима, као и плодовима, благословена Бачка жупанија у близини, те обиље свега што задовољава основне животне потребе, су особине које ову малу област издвајају од свих осталих.

§. 3. Срем се налази између $44^{\circ}45'$ и $45^{\circ}30'$ северне ширине и $1^{\circ}10'$ до $1^{\circ}20'$ западно од Будимског меридијана. Уливањем Саве у Дунав код Земуна, Срем са севера, истока и запада постаје полуострво, а при високом водостају Вуке и Босута, од којих се прва улива у Дунав код Вуковара, а друга код Источног села у Саву и право острво. Тако Срем добија Дунавом своју границу на северу и истоку према Угарској, на југу Савом према Србији, а на западу Вуком и Босутом према Славонији. Математичко-географски и физички положај Срема показује његову веома

умерену климу, а по прорачуну он лежи на средини између Екватора и Северног пола, једнако удаљен од пламтеће жеге првог и страховите студени другог. Дужина целе области од Винковаца до Земуна износи 16 миља, а ширина услед неуједначености од Петроварадина до Митровице само 6 миља. Површина по најновијим тригонометријским премеравањима у последње три године износи 72 квадратне миље.

tig machen. Sie ist die Hauptstadt Syrmiens, eines Landes, welches zwar unter die kleinsten und unbekanntesten gehört, aber in Hinsicht der Reichhaltigkeit und Mannigfaltigkeit seiner verschiedenen Natur-Producte, so wie des glücklichen Climas mit allen übrigen Provinzen der Monarchie wetteifert. Die treffliche Lage mitten unter fruchtbaren Gefilden und reichen Weinbergen, das an Früchten gesegnete Batscher Comitatz in seiner Nähe, und folglich Ueberfluß an allem, was die ersten Bedürfnisse des Lebens befriedigen — sind Eigenheiten, welche dieses Ländchen vor den meisten Provinzen zu seinem Vortheile auszeichnen.

§. 3. Syrmien liegt zwischen den $44^{\circ} 45'$ und $45^{\circ} 30'$ nördlicher Breite, und $1^{\circ} 10'$ bis $20'$ westlich vom Ofner Meridian. Durch die Vereinigung der Save mit der Donau bey Semlin wird Syrmien von Norden, Osten und Westen zu einer Halb-Insel und bey hohem Wasser durch die Vuka und den Bossut, wovon erstere bey Vukowar in die Donau, und letzterer bey dem Dorfe gleiches Namens in die Save fällt, zu einer ganzen Insel gebildet. Solcher Gestalt erhält es in Norden und Osten von Ungarn durch die Donau, in Süden von Servien durch die Save, und in Westen durch die Flüsse Vuka und Bossut von Slavonien seine Gränzen. Sowohl die mathematisch-geographische, als die physische Lage von Syrmien zeigt für ein sehr gemäßigtes Clima desselben, Syrmien liegt daher nach obiger Berechnung zwischen dem Aequator und dem Nordpol in der Mitte, mithin von der brennenden Hize des ersteren, wie von der erstarrenden Kälte des letzteren gleich weit entfernt. — Die Länge des ganzen Landes von Winkowze nach Semlin ist 16, und die beträchtlichste Breite wegen seiner ungleichen Ausdehnung von Peterwardein nach Mittrowitz nur 6 Meilen. Der Flächeninhalt wird nach der trigonometrischen neuesten Ausmessung in den letzten drey verflossenen Jahren auf 72 □ Meilen angegeben.

§. 4. So klein dieses Fleckchen Erde, gegen die andern mächtigen Provinzen des österreichischen Kaiserstaates betrachtet, auch ist, so faßt es der Abwechslung an den schönsten und üppigsten Gegenden, der Mannigfaltigkeiten an Natur-Producten, des Mineral- und Pflanzenreiches so viele in sich, das ich Taubes Schilderung, in welcher er Syrmien mit einem Lustgarten vergleicht, in dem die holde Natur zu scherzen und zu lachen scheint, vollkommen und mit dem Bemerken beystimme, daß durch weise Anordnungen mehrerer österreichischen Regenten, so wie durch Kunst und Fleiß der Einwohner, die äußere Schönheit und der innere Werth des Landes bis nun um vieles zugenommen hat.

§. 5. In einer der anmuthigsten Gegenden dieses romantisch-schönen, glücklichen Ländchens erhebt sich Peterwardein zwischen nahen Gebirgen, fruchtbaren Hügeln und dem schiffbarsten Flusse, der Königin aller Ströme Europas, über dessen Entstehung und Nahmen mir keine verlässigen Urkunden bekannt sind. Trotz aller Bemühung blieb mir die Erbauung des ersten Schlosses, wie auch der ersten Bewohner desselben ein Geheimniß, welches zu ergründen Geschichtsforschern auch in der Zukunft schwer fallen dürfte.

Das heutige Peterwardein, oder vielleicht ein in der Nähe gestandener Ort, war einst eine römische Pflanzstadt unter der Benennung *Acumineum* oder *Acuminacium*, welchen Nahmen sie nach Taubes Vermuthung von der spitzigen Erdzunge oder Landspitze (*acumen*), worauf sie an der Donau lag, erhalten haben soll. *Acumineum* heißt es nach Schönwiesners Beschreibung. Ob dieses *Acumineum* auf dem Felsen oder in der Ebene stand, in wie weit es durch Gröfse und Industrie die Aufmerksamkeit der nahen und entfernten Nachbarschaft auf sich zog, ist bis jetzt noch unbekannt: ich will daher versuchen, über den Ursprung des Schlosses Peterwardein, wenn nicht bestimmte, doch wahrscheinliche Data anzuführen.

A 2

§. 4. И ма колико да је ова област мала у односу на остале веће области Царевине, она у себи садржи толико лепих и бујних крајева, толику разноликост богатства у минералима и биљном свету, да сам потпуно сагласан са Таубеовим описом у коме он Срем пореди са парком у коме се дражесна природа шали и смеје; уз опаску да је мудрим наредбама аустријских владара, умећем и вредноћом становника, знатно порасла спољна лепота и унутрашња вредност области.

§. 5. У једном од најљупкијих крајева ове романтичне, лепе и срећне области, уздиже се Петроварадин; између недалеких брда⁴, плодних брежуљака и најпловније реке - краљице свих река Европе, о чијем настанку и имену нема поузданих доказа. Поред свог труда да се пронађу сведочанства и разоткрију непознанице везане за изградњу првог замка, као и порекло његових становника остало је тајном, а њено би откривање и за историчаре у будућности могло представљати тешкоћу.

Данашњи Петроварадин

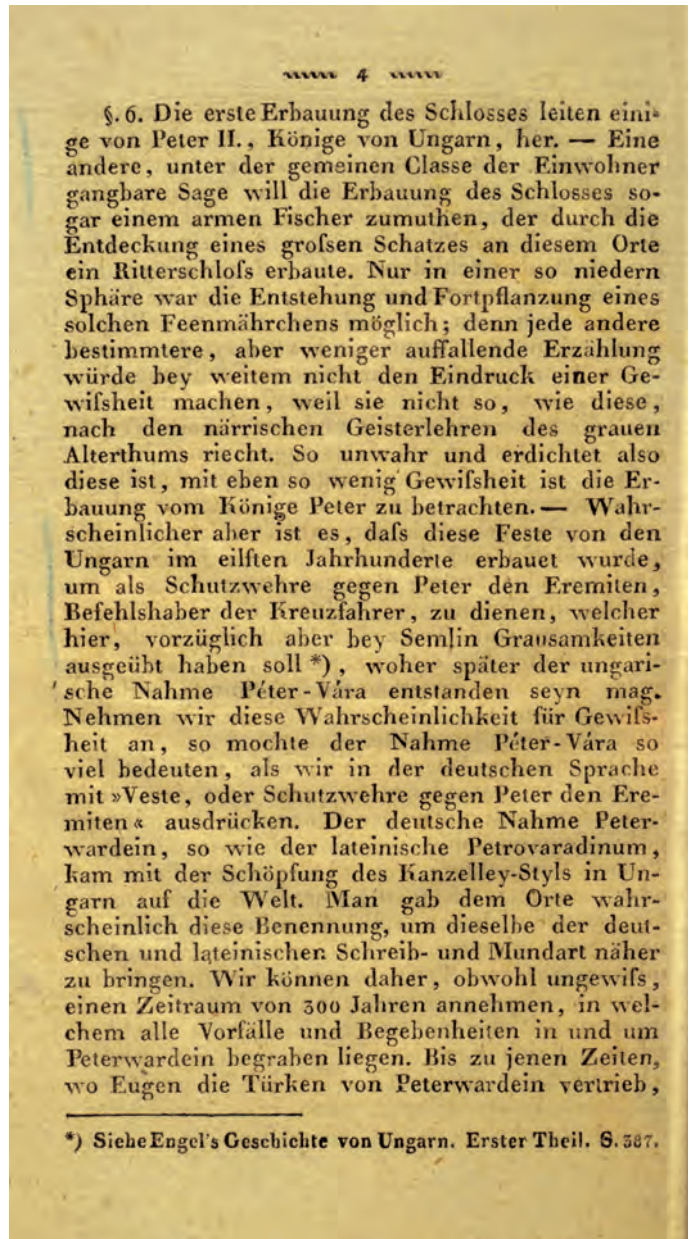
или можда насеље у близини истог, било је негдашња римска насеобина под називом *Acumineum* или *Acuminacium*, која је име добила (по Таубеовој претпоставци) од шиљатог дела копна (*acuten*), на коме се налазила уз реку Дунав. По Шенвинснеровом опису насеобина се зове *Acumineum*. Да ли се тај *Acumineum* налази на стени или у равници, у којој је мери скретао на себе пажњу својом величином и радиношћу својих ближих и даљих суседа, до данас се не зна. Стога бих покушао да о пореклу Петроварадинске тврђаве наведем ако не историјски релевантне, а оно бар вредне пажње податке.

⁴ Мисли се на обронке Фрушке горе – прим. прев.

§. 6. Неки прву изградњу Тврђаве везују за Петра II - краља Угарске. Једна друга прича, која кружи међу обичним становништвом и има све одлике легенде, приписује подизање Тврђаве сиромашном рибару, који је наставши велико благо овде, подигао витешки замак. Само је у тако примитивним околностима могло настати и опстати такво бајковито виђење постанка Тврђаве, јер свака друга, мање узбудљива и на историјским чињеницама утемељена прича, не би оставила тако упечатљив утисак, јер не подсећа као ова на народна веровања у духове прошлости. И ма колико да је ова прича неистинита и измишљена, исто толико је и непоуздана она да је Петроварадинску тврђаву подигао краљ Петар. Највероватније је да су Тврђаву у једанаестом веку подигли Мађари (Угари) као одбрану од Петра Еремита заповедника крсташа, који је наводно овде, а особито код Земуна вршио зверства⁵, те би управо одатле касније могао настати мађарски назив *Péter-Vára*. Прихвати ли се ово као чињеница, онда би назив *Péter-Vára* у немачком преводу гласио: Тврђава од Петра Еремита. Немачки назив *Peterwardein*, као и латински *Petrovaradinum* настао је у административном језику државе Угарске. Вероватно је овај назив дат месту да би се приближио немачком и латинском језику. Зато се, додуше непоуздано, може тачним прихватити распон од неких 300 година, у коме се налазе све околности и догађаји везани за назив Петроварадин. Све до оних времена када је Евгеније протерао Турке из Петроварадина нема подробних и поузданих вести о њему и

⁵ Види: Енгел: *Историја Мађарске*. Први део, стр. 387.

Мисли се на аустријског историчара Јохана Кристијана Енгела (Johann Christian von Engel, рођен у Левочу у данашњој Словачкој, 1770. – умро у Бечу, 1814.) На основу свеобухватног историјског истраживања о старој Панонији и њеним средњовековним суседним земљама (Бугарска, Далмација, Хрватска, Славонија, Србија, Босна, Молдавија и Влашка), написао је књигу *Geschichte des ungarischen Reiches und seiner Nebenländer*, 1797-1804, а нешто касније објавио је у пет свезака дело *Geschichte des Königreichs Ungarn*, Wien 1812/13. године.

*) Siehe Engel's Geschichte von Ungarn. Erster Theil. S. 387.

sind keine umständlichen und sicheren Nachrichten vorhanden; nur so viel ist gewiß, daß an jenem Orte, wo jetzt das Zeughaus in der oberen Festung steht, einst ein Prämonstratenser-Kloster *) prangte, welche Abtey noch zu dieser Zeit, obwohl ohne Einkünfte, unter dem Nahmen des heiligen Petrus vergehen wird **).

Um aber die politische Geschichte sowohl, als die Naturgeschichte unserer Stadt und Umgegend in möglichster Ordnung darzustellen, ist es nothwendig, sie mit jener des Landes, mit welcher sie unzertrennlich in Verbindung steht, zu vereinigen. —

II.

Blick in ältere Zeiten.

§. 7. Was in Syrmien vor Jahrtausenden vorging, ist und bleibt ein Geheimniß. Nur durch einige deutliche Spuren und unzerstörte Denkmähler erkennt man, daß hier, so wie in vielen andern Ländern, gewaltige Veränderungen und große Erd-Revolutionen vorgegangen seyn müssen. Betrachten wir die natürliche hohe Lage Syrmiens gegen die angrenzenden Umgebungen, so ist leicht zu vermuthen, daß die unübersehbaren Ebenen des Batscher Comitats bis in die Gegenden von Pesth, so wie jene des Banats bis an Siebenbürgen und Servien, bloß Seehewohnern einst ihre Plätze anwiesen. Dieser beträchtliche Flächenraum mag einst der Standort eines schon in der Menschheit vergessenen Mare album gewesen seyn, wovon Plinius nur oberflächlich und unbestimmt schreibt. Um mich hierüber besser zu erklären, und über diesen bisher noch unbemerkten und räthselhaften Gegenstand meine Ideen anzugeben, ist es nothwendig, die

*) Vielleicht war dieses Kloster ein Gebäude der Tempelherren in vierzehnten Jahrhunderte, deren Macht (nach Taube's Beschreibung) sich bis hierher erstreckt hat.

**) Diese Abtey führt ein Domherr des Raaber Bisthums dermahl in seinem Titel.

дешавањима око њега. Поуздано је само то да је на месту садашњег арсенала на Горњој тврђави некада блистао манастир Премостратског реда⁶, а ова се опатија још у оно време, иако без прихода, спомиње под именом опатија Светог Петра⁷.

Да би се на најбољи начин представила како политичка историја, тако и природне карактеристике нашег града и околине, неопходно ју је сјединити са историјом и природом саме области с којом је у нераскидивој вези.

II

ПОГЛЕД У ПРОШЛОСТ

§. 7. Шта се дешавало у Срему пре хиљаду година било је и остаје тајна. Само на основу неких јасних трагова прошлости види се, да су се и овде морале као и у многим другим крајевима одвијати снажне географске промене и велики потреси. Посматра ли се природно “високи” положај Срема према околини, лако

је претпоставити да су непрекидне равнице Бачке жупаније, све до Пеште, Баната, Ердеља и Србије некада пружале уточишта за живот људи. Ово значајно пространство могло је некад бити данас готово заборављено Mare album (Бело море), о чему Плиније пише

⁶ Можда је овај манастир у четрнаестом веку био здање Темпларског реда, чија се моћ (према Таубеовом опису) протезала додје.

Фридрих Вилхелм вон Таубе (Friedrich Wilhelm von Taube, рођен у Лондону 1728., умро у Бечу 1778.), адвокат и путописац кога је крајем 1767. године цар Јосиф II послао у Славонију, а одатле у Ердељ и Војну границу како би обављао послове за царски двор. На основу овог путовања написао је путопис Historische und geographische Beschreibung des Königreiches Slavonien und des Herzogthumes Syrmien: sowol nach ihrer natürlichen Beschaffenheit, als auch nach ihrer itzigen Verfassung und neuen Einrichtung in kirchlichen, bürgerlichen und militärischen Dingen. I, II, III Bücher, Leipzig, 1777, 1778, односно, Историјски и географски опис Краљевине Славоније и Војводства Срема, како с обзиром на њихове природне особине тако и на њихово садашње устројство и ново уређење у црквеним, грађанским и војним стварима: из сопственог посматрања и запажања учињених у самој земљи, објављено у Новом Саду, 1998. године.

⁷ Ова се опатија сада наводи у титули једног каноника Ђерске (Ђурске) бискупије - прим. ред.

само површно и неодређено. Да бих се о претходно реченом изјаснио и изнео моје идеје о овом још загонетном предмету неопходно је ствар боље осветлити. Иако и код најучљивијих доказа и чињеница моје мишљење још увек остаје хипотеза, ипак би ова интересантна запажања могла историчарима, а не мање и физичарима и геолозима указати на битне тачке, које би истима дале још веће и одређеније идеје, или их бар приближиле открићу релеван-тих података из историје природе.

Зато нећу само покушати да докажем постојање нека-дашњег Белог мора, него и да помоћу Липскијеве карте Угарске одредим дужину, ширину и претпостављене границе крај клисуре код Баба-Каја и Жељезних врата (Ђердапске клисуре) у правцу Црног Мора.

§. 8. Погледа ли се део терена ограничен са истока брдима Тамишког Баната и Ердеља (Трансилваније), са запада брдима код Батине и Мохача, са југа стрмим четири до пет хвати високим, усеченим обалама Драве и Дунава, а са севера осам до дванаест хвати високим земљаним ободом званим Телечка, одмах се овде препознаје негдашњи водени базен у који се може утолико мање сумњати или оспоравати његово постојање, пошто око Петроварадина у пречнику од четрнаест миља са севера, запада и југа теку реке Тамиш, Тиса, Дунав, Вука, Сава, Морава и друге мање воде, у овај четрдесет и шест миља дуг и двадесет и четири миља широк (на најширем месту) базен, чијем је мору планински ланац код Баба-Каја, проваљен снажним земљотресом, представљао чврст бедем.

Највероватније да су тадашње источне тачке биле Нова Паланка, Бела Црква,

Sache mit einem helleren Lichte zu beleuchten. — Obwohl bey den auffallendsten Beweisen und That-sachen meine Meinung noch immer Hypothese bleibt, so dürften doch diese interessanten Beobachtungen künftigen Geschichtsforschern nicht minder, als auch Physikern und Geologen die wesentlichsten Anhaltspuncte an die Hand geben, welche dieselben zu noch gröfseren und bestimmteren Ideen, oder wenigstens zur Entdeckung naturhistorischer Wahrheiten näher führen können.

Ich werde daher im Nachfolgenden nicht nur die Möglichkeit des einst bestandenen weissen Meeres (mare album) zu behaupten suchen, sondern auch mit Hülfe der Lipskyschen Karte von Ungarn die Länge, Breite und muthmafsliche Begränzung nebst dem Durchbruche desselben bey Baba-Kay, und weiter am eisernen Thore in das schwarze Meer bestimmt anzugeben mich bemühen.

§. 3. Betrachtet man den Terrain-Abschnitt, welcher östlich die Gebirge des Temescher Banats und Siebenbürgens, westlich die Berge bey Batina und Mohács (Batta), südlich die steilen, zwischen 4, oft 15 Klafter hohen Uferwände der Drau und des Donaustromes, nördlich den zwischen 8-12 Klafter hohen Erdrand, Telecska genannt, begränzet, so erkennt man hieran gleich das Bassin einer daselbst vormahls bestandenen Wassermasse, deren einstmalige Existenz um so weniger bezweifelt und geläugnet werden kann, als vom Puncte Peterwardein aus in einem Radio von 14 Meilen von Norden, Westen und Süden her die Flüsse Temes, Theiß, der Donaustrom bey Apatin, die Drau, Vuka, Save, Marana und andere kleinere Gewässer in dieses 46 Meilen lange und 24 Meilen (am meisten) breite Bassin traten, und die bey Baba-Kay dermahl durchbrochene Gebirgskette (verursacht durch eine mächtige Erd-Revolution) jenen starken Schwelldamm dieses Sees bildete.

Am wahrscheinlichsten waren die damahligen Puncte der östlichen Begränzung Uj-Palanka, Weiss-

kirchen, Temesvar, Vinga, Nagy-Szalanta, Székelyhid und Kis-Varda; westlich Baranyavár, Mohács, Szekszarol und Simonytornya; südlich das rechte Drau- und Donau-Ufer von Esseck über Belgrad bis zum Felsen Baba-Kay bey Golubatz, und nördlich die Gegenden von Lelész, Maád, Mezö-Köveds, Arók-Szállás, Nagy-Káta, Csongrád, Szegedin, und von da abwärts der hohe Erdrand, Telecska genannt, bis in die Gegend von Baja.

Die tiefsten Gründe dieses Meeres scheinen das Banat, und in demselben hauptsächlich die nie austrocknenden Sümpfe bey Allibunar, die trotz aller menschlichen Bemühungen, nie abzuleiten sind, gewesen zu seyn.

Der Tittler-Berg war in dieser Meeresfläche die beträchtlichste und kennbarste Insel, ganz Syrmien hingegen, so wie die Gegend von Telecska, bildeten zwey große Halb-Inseln. Nehmen wir nach dieser Bestimmung das Daseyn und die Gränzen dieses Meeres an, so ergibt sich daraus, daß das Gewässer um 5 bis 6 Klafter höher stand, als jetzt, folglich die Donau schon zwischen Baja und Batta sich ins Meer stürzte; die Theiß aber bey Szent-Márton im Szaboltscher Comitatz, und die Drau oberhalb Esseck im Verötzer und Baranyer Comitatz ihren Lauf endeten.

Die Save kann so, wie jetzt, auch damahls bey Belgrad ins Meer geflossen seyn; zieht man aber ihren dermahligen Lauf und ihre Ufer sammt der Umgegend in Betrachtung, so ist zu vermuthen, daß sie ein eben so bedeutender Strom wie die Donau war, folglich durch einen 5 bis 6 Klafter höheren Wasserspiegel sich vom Serbischen Gebirge bis an die Abstürze von Semlin, Szuresin und Ugrinovcze, und von da über Goluhincze Kralievcze erstreckt haben mag.

Ob und welche Völker einst die Schifffahrt auf diesem Meere benutzten, ist eben so wenig zu ergründen, als ich mit Gewißheit jenes schreckliche Naturereigniß anzugeben im Stande bin, wie und

Темишвар, Винга, Нађ-Саланта, Секељхид и Киш-Варда; западне Барањавар, Мохач, Секзард и Шимоњторња; јужне десна обала Драве и Дунава од Осијека преко Београда до стене Баба-Каја код Голупца, а северне околина Лелеса, Мада, Мезе-Кевезда, Арак-Салаша, Нађ-Ката, Чонграда, Сегедина, а отуд наниже високим земљаним ободом званим Телечка све до околине Баје.

Најдубљи део овог мора је изгледа Банат, а у њему мочваре око Алибунара, које никад не пресушују и поред свих настојања људи да их исуше.

Тителски брег је био најуочљивије и највеће острво, а цео Срем и Телечка били су два велика полуострва. Уколико се на основу ових доказа прихвати постојање и границе овог мора, следи да је вода била виша за пет до шест хвати него што је сада, односно да се Дунав уливао у море између Баје и Бате, Тиса пак код Сент-Мартона у Сабољчкој жупанији, а Драва

изнад Осијека у Вировитичкој и Барањској жупанији.

Сава се, могуће је и онда као и сада у Дунав уливала код Београда. Али, узме ли се у обзир њен тадашњи ток, обале и околина, може се претпоставити да је била исто тако велика и значајна река као и Дунав, па се услед пет до шест хвати вишег нивоа воде вероватно ширила од брда Србије до одсека код Земуна, Сурчина и Угриноваца, а отуд преко Голубинаца допирала до Краљеваца.

Да ли су и који су народи пловили овим морем исто је тако тешко спознати као што је тешко са извесношћу описати катастрофу насталу нестанком ове водене масе.

Страховит земљотрес, који је вероватно отворио и раскинуо у дубини мека и не висока брда Баба-Каја, вероватно је дао одушка овој стешњеној маси, која је огромном силином збрисала у ниску Влашку област све што јој је стајало на путу. Чак су и високе стене код Гвоздених врата (Ђердапске клисуре) подлегле страховитој сили овог земљотреса, те се по њиховом данашњем изгледу заиста чини да су се расцепиле по средини.

Овим пробојем код Баба-Каја, истина лагано и након низа година отекала је ова огромна вода, а све реке и воде које су се у њу уливале добиле су можда садашња корита у којима, сједињене ту у околини Београда отичу ка Црном Мору. У ком се временском периоду у прошлости одиграо овај изванредан догађај не може се сазнати; можда су миленијуми, само кратко време за оно време у коме је овај влажан терен обезбеђивао храну за крилате звери⁸. Само у прапростору стварања могле би бити објашњиве хипотезе тог незамисливог хаоса.

§. 9. Радним и културним Римљанима, преостало је да ову подивљалу и највећим делом мочварну земљу, уреде за живот.

Цар Трајан би могао бити први који је на ово обратио пажњу. Готово му се са сигурношћу може приписати уклањање земље и камења код Баба-Каја, као и разбијање камења код Гвоздене капије (Ђердап, турски: Демир-Капија) што непобитно даказују још видљиви остаци каменог моста у околини Оршаве, којим је омогућено отицање постојећих стојаћих вода. Дунав, Сава, Тиса и Драва добили су одређено и стално корито и уредан ток.

⁸ Вероватно се мисли на период када су земљу насељавали диносауруси - прим. прев.

auf welche Art diese Wassermasse sich wieder vorlor. Ein schrecklicher Erdstoss, der unterirdisch die weichen, nicht hohen Berge bey Baba-Kay vielleicht öffnete oder sprengte, möchte diesem eingengten Elemente Luft gemacht haben, welches bey vermehrter Gewalt alle im Wege stehenden Hindernisse in die tiefer liegende Wallachey mit sich fort rifs. Selbst die schrecklichen Felsen bey dem eisernen Thor mußten der alles überwiegenden Gewalt dieses Elementes unterliegen, und scheinen sich nach ihrer jetzigen Ansicht durch die Mitte getrennt zu haben.

Durch diesen Durchbruch bey Baba-Kay verschwand ganz natürlich, obwohl sehr langsam und nach Jahren, diese unendliche Wassermasse, und alle dahin strömenden Flüsse und Gewässer erhielten das vielleicht jetzt sichtbare Bette (Rinnsal), in welchem sie, in der Gegend von Belgrad vereint, dem schwarzen Meere zueilten. In welche Zeitrechnung diese außerordentliche Naturbegebenheit der unkenbaren Vorzeit gehört, ist nicht zu erforschen; vielleicht sind Jahrtausende nur ein kurzer Zeitraum, während deren dieser nasse Terrain nur geflügelten Raubthieren ihre Nahrungsstätte anwies. Nur in dem Urreiche der Schöpfung könnte dieses Chaos undenklicher Hypothesen erklärbar werden.

§. 9. Den thätigen, aufgeklärten Römern blieb es vorbehalten, dieses verwilderte, noch grössten Theils morastige Land für ihre neuen Pflanzungen zu ordnen.

Kaiser Trajan mochte der erste gewesen seyn, der diesen Gegenstand seiner Aufmerksamkeit würdigte. Beynahe bestimmt kann man ihm die Räumung der Erd- und Felsenmasse bey Baba-Kay, wie auch die weitere Sprengung des Felsens am eisernen Thor, türkisch Demir-Kapi genannt, zuschreiben, welches die noch sichtbaren Ueberbleibsel der in der Gegend von Orsowa einst gestandenen steinernen Brücke unwiderlegbar beweisen. Dadurch wurde der Ablauf der noch stehenden Gewässer

befördert. Die Donau, Save, Theifs und Drau erhielten ein bestimmtes regelmässiges Bette (den nach und nach umgeformten Rinnsal).

Nach dem allmählichen Ablaufen der Save, welche bedeutende Moräste in den Ebenen Syrmiens zurück liess, wurde der noch sichtbare Canal aus dem Grunde vermuthlich von den Römern unter des Kaisers Probus Zeiten erbaut, theils um das noch stehende Gewässer abzuleiten, theils auch den häufigen Gebirgswässern besseren Ablauf zu verschaffen *).

§. 10. Nicht diese Vermuthungen allein, sondern noch andere Urbilder der grauen Vorzeit liefern neue Ansichten des einst hier gestandenen weissen Meeres.

Die Donau wird beynahe auf ihrem ganzen Laufe durch Ungarn, vorzüglich aber von Ofen abwärts an ihrem rechten Ufer durch hohe Berge und Anhöhen begränzt, wo hingegen bey dem geringsten Aufschwellen dieses Stromes die unübersehbaren Ebenen des linken Ufers dem Ausgiefen dieses unwiderstehlichen Elementes freyen Lauf lassen. Beynahe unausgesetzt verfolgt eine Kette von ausgewaschenen Hügeln und Bergen den Lauf der Donau am rechten Ufer bis Belgrad und weiter; und zeigt mit einem Blicke den auffallenden Contrast ihres um 20 bis 30 Klafter erhöhten Ufers gegen das jenseitige. In den obersten Schichten dieser Ufer, wohin die Donau bey einer kaum denkbaren Anschwellung nie reichen konnte, findet man durchgehends runde und ovale, auch platte Steine, die einst gewiss im Wasser waren, oder davon häufig bespült wurden, zwischen welchen eine grosse Menge kleiner und grosser, ganzer und zertrümmerter Conchilien und anderer Meergeschöpfe sichtbar werden.

Bey Slan-Kamen ist dieses Flötz mit Verstei-

*) Eine nähere Ansicht dieses Canals findet man in der Folge dieses Werkes unter der Aufschrift: der Sarcina-Canal.

Након постепеног отицања Саве, која је оставила велике мочваре у сремској равници прокопан је још видљиви канал, вероватно од Римљана, у време цара Проба, да би се делом одвеле стајаће воде, а делом и велика количина воде са брда.⁹

§. 10. Не само поменуте претпоставке, него и други прадокази из давних времена, пружају нове погледе на негдашње, овде постојеће, Бело море.

Дунав је скоро читавим својим током кроз Угарску, а превенствено од Будима наниже десном обалом опкољен високим брдима и узвишењима, док лева обала и при најмањем порасту водостаја омогућује слободно изливање корита Дунава у непрегледне равнице. Готово без прекида ниже се ланац од велике воде испраних брежуљака и брда дуж десне обале Дунава до Београда па и даље, те се на први поглед запажа контраст за 20 до 30

хвати уздигнутије једне обале реке спрема друге. У горњим слојевима ових обала, докле Дунав никада, ни при тако високом водостају да га је тешко замислити, није могао допрети, непрекидно се наилази на округло, овално и плоснато камење које је некада свакако било у води, или га је она много плавила, а међу којим се налази и велика количина малих и великих, целих и здробљених љускара (шкољки) и других становника мора.

Код Сланкамена је овај слој готово препун окамењених остатака, што само по себи доказује прадавно плављење читаве области. Горњи слој наших брда састоји се обично из мање и више чистог кречњака или лапорца (глинца). Између се налазе огромне количине љуштура од љускара; неки слојеви изгледају као наноси искључиво од ових и

⁹ Ближи опис овог канала налази се у овој књизи у поглављу под насловом: «Канал Јарчина».

других морских животиња. Код Раковца се и данас готово на врховима брда ископавају рибли зуби.

Сва та не баш занемарљива узвишења, која се наслањају на више брда и која се у минерологији називају сапунска брда, а која су овде честа, могла су настати само снагом удара воде о обалу. И сама угљенисана стабла, шибље и неуобичајено растиње и животиње, чији су праостаци непознати у околини а и мени самом, доказују да се угљенисање одиграло само уз обилно садејство воде.

Камени угаљ који се види на многим висоравнима и брдима, а чији је постанак по тврдњи свих хемичара условљен једино обилним деловањем воде, као и безброј брдских извора који својом прекобројношћу често проузрокују клизишта, су јасни трагови постојања обала некадашњих великих вода које данас више не постоје.

Најјаснији трагови овде некад постојећег мора су сада хунгарика (*natrium carbonicum*) - слатина на пољима код Дебрецина, Халаша, Кун-Сент-Миколша итд, а она је највернији доказ хиљадугодишњег распадања морских биљака.

Она (слатина) се не може наћи ни у једној европској земљи сем у Шпанији, где се исто као и у Угарској често види на путевима и градским улицама, а ствара се спаљивањем биљака које расту уз море.¹⁰

¹⁰ Сада помешана са неком глинастом земљом образује горњу кору и при обилним кишама се у удубљењима на путевима уочава као тамно-мрки засићени раствор.

nerungen beynahe überhäuft, das an und für sich die uralte Ueberschwemmung des ganzen Landes beweiset. Das oberste Flötz unserer Gebirge besteht gemeiniglich aus mehr oder weniger reinem Kalkstein oder Mergel. Dazwischen zeigen sich eine ungeheure Menge versteineter Schalen von Schalthieren: manche Schichten scheinen bloß aus solchen und anderen Seethieren zusammen geschwemmt zu seyn. Bey Rakovacz werden noch jetzt und beynahe auf den Gipfeln der Berge Fischzähne ausgegraben.

Alle sich an die höheren Gebirge lehnen, nicht unbedeutenden Anhöhen, die man nach mineralogischer Benennung Seifengebirge nennt, und die sich hier häufig zeigen, können einzig und allein nur durch die gegen das Ufer strömende Gewalt des Wassers entstanden seyn. Selbst die tief in der Erde noch vorfindigen Holzverkohlungen ganzer Baumstämme, Gesträucher, fremder Gewächse und Thiere, deren Urbilder weder in der Gegend zu finden, noch mir bekannt sind, liefern uns Beweise, daß nur durch häufige Mitwirkung des Wassers diese Verkohlung Statt haben konnte.

Die hier in vielen Anhöhen und Bergen sich zu Tage zeigenden Steinkohlen, deren Entstehung sich nach der Bestätigung aller Chemiker einzig auf die häufige Einwirkung des Wassers gründet, nebst den unzähligen Gebirgsquellen, die durch ihr Uebermaß nicht selten Rutschberge verursachen, sind deutliche Spuren von Ufern großer Gewässer, die einst waren, und nicht mehr sind. —

Die deutlichsten Spuren des hier bestandenen Meeres aber liefert die bey Dehretzin, Hallás, Kún-Szent-Miklós etc. auf den Feldern und Wegen häufig wachsende Soda hungarica, natrum carbonicum, Soda. Sie kann als das sichtbarste Zeichen tausendjährig hier verwesener Meerespflanzen gelten.

In keinem Lande von Europa wird sie sonst gefunden, als in Spanien, wo sie eben so, wie in

Ungarn, auf den Wegen und Strafsen sich häufig zeigt, oder durch das Verbrennen jener am Meere wachsenden Pflanzen erzeugt wird *).

Dürften die unübersehbaren Sandwüsten in den Ebenen Ungarns nicht einst einen Grundtheil dieses Meeres gebildet haben? ? ?

Aus diesen Vergleichen und Untersuchungen ergibt sich nun das wichtige Resultat, daß dieses große und meisten Theils fruchtbare Bassin Ungarns einst das Element Wasser trug.

So weit geht meine Meinung, die ich über das finstere Denkmahl verlaufener Epochen nach genauer Local-Kenntniß und reifer Ueberlegung fasse. — Möge dieses interessante Object bald einen Naturkundiger und Geschichtschreiber finden, der das mit einem höheren Grade von Wahrscheinlichkeit bestimmt, was von mir nur dermahl als Hypothese gilt. —

III.

Fortsetzung.

§. 11. Die Ansicht der älteren Geschichte Syriens **) ist größtens Theils mit jener der angrenzenden Länder genau vereint, folglich des geringen Flächenraumes wegen nicht selbstständig; und alle Ereignisse, die entweder das blutige Schwert des Krieges, oder der milde Zepher eines weisen Regenten herbeyführten, dehnten sich gewöhnlich auch in die entferntere Umgegend aus.

Dieser Theil von Ungarn ist von den ältesten Zeiten an der Sammelplatz der berühmtesten Völker des ganzen Europa und der westlichen Hälfte von Asien gewesen, daher fehlt es seiner Geschichte weder an merkwürdigen Begebenheiten, noch

*) Sie bildet in dem Gemische einer thonartigen Erde die obere Kruste des Erdreiches, und zeigt sich bey häufigen Regen in den Vertiefungen der Wege in einer dunkelbraunen gesättigten Auflösung. —

**) Ungefähr 1000 Jahre vor Christi Geburt.

Ово нас наводи на питање: *Нису ли непрегледне пешчане пустиње у равницама Угарске чиниле део дна овог мора?*

Из ових упоређивања и испитивања проистиче важан резултат, који каже да је овај велики и највећим делом плодни базен Угарске некада био испуњен водом.

Дотле досеже моје мишљење, створено на основу сачуваних споменика протеклих епоха, на основу тачног знања локалних прилика и зрелог промишљања. Можда ће ово занимљиво тумачење ускоро наћи неки природњак или историчар, који ће моје претпоставке доказати и потврдити.

III

НАСТАВАК

§. 11. Старија историја Срема¹¹ (који је због своје мале површине несамоосталан)

је највећим својим делом повезана са историјом околних области. Сви догађаји који су се збили овде, проузроковани било мачем рата или благим скиптром неког мудрог владара, досезали су све до удаљених крајева.

Овај део Угарске био је од најстаријих времена место живљења бројних народа читаве Европе и западне половине Азије, те тако његовој историји не недостају ни важни догађаји, нити претпоставке које дају грађу за битна запажања.

Споменућу само најзначајније периоде старије историје и следити их одговарајућим редом до тачке где постају сигурни и опипљиви докази у Енгелсовој и Гебхартовој *Историји Угарске*, као и у Швертнеровој *“Статистици”*, Демијановом *“Опису Хрватско-славонске границе”*, а првенствено у Таубеовом *“Опису Славоније”* који

¹¹ Отприлике 1 000 година пре Христа.

знатижељном читаоцу пружају додатна неопходна објашњења.

§. 12. Ко год да су, пре много миленијума, били становници Срема и каква год да је била земља која нас сада носи на својим плећима и храни, не може се прихватити да се иста, до доласка Римљана, налазила у неком природном, нетакнутом стању, у коју су долазили примитивни, варварски народи, ту живели неко време и потом одлазили, или бивали отерани од јачих.

Таурисци, којима је након привидног *припитомљавања* придодато име Нордгауери (*Севернокотарци*) су нама најстарији познати народи, за којима онда следе Панонци, Гети и Дачани.

Срем се налазио у тако примитивном стању све док се моћ Рима није проширила и овамо, неколико векова пре Христовог рођења, и потчинила међусобно сукобљене Гете и Дачане. Област је прикључена Старој Илирији, односно области која је

подразумевала данашњу Албанију, Даламцију са делом Хрватске и Босне; а иста је територијално расла паралелно са јачањем моћи Римљана. Римско становништво јој је донело процват, трговину и радиност.

У првом веку појавили су се Сармати на левој обали Дунава; можда први градитељи још постојећег Великог шанца код Новог Сада у овој области и опустошили је. Истина, Римљани су је ускоро поново освојили, али истовремено су у Римску империју продрла два немачка ратничка народа Квади и Маркомани, који су уз себе већ имали словенске народе и наизменично час самостално, час под подаништвом Рима, постали његова судбина.

an Vorstellungen, die Stoff zu wichtigen Bemerkungen darbiethen.

Ich werde nur von den merkwürdigsten Perioden der älteren Geschichte Erwähnung machen, und dieselben in gehöriger Ordnung bis zu jenem Puncte verfolgen, wo sichere, noch vorhandene Data in Engel's und Gebhart's Geschichte von Ungarn, so wie in Schwartner's Statistik, Demian's Beschreibung der croatisch-slavonischen Gränze, und hauptsächlich in Taube's Beschreibung von Slavonien jeden wilsbegierigen Leser die noch weiters nöthige Aufklärung verschaffen.

§. 12. Welche die Bewohner Syrmien's vor vielen Jahrtausenden waren, und wie die Erde, die uns jetzt trägt und nährt, damahls beschaffen war, weifs man aus keiner verlässigen Urkunde. Man kann bestimmt annehmen, dafs bis zur Ankunft der Römer dieses Land sich in einem wilden Naturstande befand, in welches rohe, freye Völker kamen, darin lebten, und dann wieder fortgingen, oder von anderen Mächtigen verdrängt wurden.

Die Tauriker, denen man bey scheinbarer Entwildernng den Nahmen Nordgauer beylegte, sind die uns bekannten ältesten Völker, welchen die Panonier, Geten und Dacier folgten.

In diesem verwilderten Zustande befand sich unser Syrmien, bis die stets mehrende Macht der Römer einige hundert Jahre vor Christi Geburt sich auch hierher verbreitete, und die unter einander getrennten Geten und Dacier unterjochte. Das Land wurde zu dem alten Illyrien, worunter das heutige Albanien, Dalmatien, nebst einem Theile von Croatien und Bosnien verstanden war, einverleibt, und wuchs mit der Macht der Römer auch in seinem Gränzumfange. Es wurde durch römische Bevölkerung blühend gemacht, und erhielt Handel und Industrie.

Im ersten Jahrhunderte setzten die Sarmaten vom linken Donau-Ufer, die vielleicht die ersten Erbauer der noch bestehenden grossen Schanze bey

Neusatz waren, in dieses Land, und verheerten alles. Zwar eroberten es die Römer bald wieder, doch zu gleicher Zeit drangen zwey kriegerrische deutsche Völker, die Quaden und Markomannen, welche schon slavische Völker in ihrer Gesellschaft hatten, ins römische Reich, und hatten das Schicksal, wechselsweise bald selbstständig, bald unter römischer Bothmäßigkeit zu seyn. —

Trotz dieser stäten Unruhen und kriegerrischen Ereignissen, die einen Zeitraum von 200 bis 300 Jahren ausfüllen, blieb von den Römern nichts unversucht, das Land gleich ihren übrigen Eroberungen empor zu bringen.

§. 13. Dafs einst Syrmien unter den Adlern Roms es zu einem besondern Grade von Aufklärung und Industrie brachte, davon zeugen nicht nur alle Geschichtschreiber, sondern auch die noch sichtbaren Trümmer und Bruchstücke einst hier gestandener herrlicher Gebäude und großer Städte. Die Römer nannten das Land Pannonia Valeria oder interamnis, und alle alten, obwohl ungewissen Urkunden stimmen darin überein, dafs es sich unter der Oberherrschaft der Römer am längsten erhielt. Man kann einen Zeitraum von 300 Jahren annehmen.

§. 14. Zu den Zeiten Justinians I. besetzte ein Schwarm der Gepiden die Städte Syrmium*) und Singidunum, und richtete in der Gegend ein Königreich auf. Ihr Heerführer nannte sich König von Syrmien. Die Dauer des Königreichs war kurz **).

§. 15. Nach der Zeit drängten sich die Gothen unter dem griechischen Kaiser Constantin nach Dacien herein, und eigneten sich die Oberherrschaft auf 150 Jahre zu. In diesem Zeitraume mochte es gewesen seyn, dafs mit Anfang des vierten Jahrhunderts die christliche Religion auch ihren festen Fuß faßte, und man kann mit Grund behaupten, dafs es schon zu den Zeiten der Apostel hier Verehrer Christi gab.

*) In der Gegend von Mitrowitz.

**) Siehe Taube's Anhang zur Beschreibung von Syrmien.

И поред ових сталних немира и ратних догађања, у времену од 200 до 300 година, нису изостали покушаји Римљана да земљу уздигну и изједначе је са осталим освојеним крајевима.

§. 13. О томе да се некадашњи Срем, под римским орловима, уздигао до изузетног степена просвећености и радиности, сведоче не само историчари него и још видљиве рушевине и остаци некадашњих дивних грађевина и великих градова. Римљани су област звали *Pannonia Valeria* или *Interamnis*, и све старе, иако непоуздане повеле, слажу се у томе да се ова област најдуже одржала под врховном влашћу Римљана. Може се прихватити временско раздобље од 300 година.

§. 14. У доба Јустинијана I хорда Гепида је запосела градове: Сирмијум¹² и Сингидунум (Београд) и основала своју краљевину. Њихов војсковођа назвао се краљем Срема, а сама краљевина је трајала кратко.¹³

§. 15. Након тог времена, продрли су Готи под грчким царем Константином у Дакију и владали њоме 150 година. У овом раздобљу се, вероватно почетком четвртог века, учврстило и хришћанство, те се са разлогом може тврдити да је већ у време апостола овде било поштовалаца Христа.

¹² У долини Митровице.

¹³ Погледај Тубеов додаток Опису Срема.

§. 16. Око средине четвртог века било је у Славонији и Срему католичких бискупа. При упадима Хуна, Сармата, Словена и других паганских народа трпели су католици тешке ударце, али је хришћанство у једанаестом веку, за време Светог Стефана, поново досегло ранији успон.

§. 17. При крају петог века на бојно поље ступили су Хуни под њиховим непревазиђеним вођом Атилом и уз остало овладали и Сремом, страшно га разоривши. Истина је да су цареви Источног царства, прецизније Византије, настојали да докажу своје право на њега, али услед слабења њихове државе нису могли да се супроставе разарањима варварских народа и били су принуђени да све препусте пљачкашкој похлепи истих.

У тој борби између слободе и ропства подлегла је ропству читава област, те сталним ратовима не само што је изгубила све значајне градове, него и највећи део становника. Колико би се народа, језика и владара појавило у том кратком периоду! Стално се дешавало да видимо неки народ како се множи и уздиже своју државу, али врло брзо сви плодови образовања и културе, заједно са мирољубивим власницима, бивају уништени од других дивљих и ратничких народа.

§. 18. Под оваквим језивим околностима ушао је свет у једанаести век, доба када је Срем био под влашћу извесног Сермоа, који се у историји јавља као господар Срема. Након његове смрти су Источни цареви поставили наводно неког Диогена за сремског војводу, те одатле и потиче погрешно мишљење о некаквом војводству.¹⁴

¹⁴ Таубеов Додатак Опису Срема.

§. 16. Um die Mitte des vierten Jahrhunderts waren in Slavonien und Syrmien bereits katholische Bischöfe. Bey dem Einbruche der Hunnen, Sarmaten, Slaven und anderer heidnischen Völker litten die Katholiken zwar einen harten Stofs, doch kam das Christenthum in eilften Jahrhunderte unter Stephan dem Heiligen wieder in seine vorige Höhe.

§. 17. Gegen das Ende des fünften Jahrhunderts traten die Hunnen unter ihren unüberwindlichen Attila auf den Kriegsschauplatz, und wurden unter andern auch Meister von Syrmien, das sie schrecklich verwüsteten. Zwar versuchten die Kaiser des morgenländischen Thrones ihr Recht darauf zu behaupten, allein das Wanken ihrer Monarchie konnte den Verheerungen der wilden Völker keine Schranken setzen, und sie sahen sich bemüßigt, alles der Raubgier fremder Völker zu überlassen.

In einem solchen Kampfe von Freyheit und Abhängigkeit unterlag das Land gänzlich, es verlor durch immerwährende Kriege nicht nur alle ansehnlichen Städte, sondern auch den größten Theil der Bevölkerung. Wie viele Völker, Sprachen und Beherrscher erschienen in einer kurzen Zeit-Periode! Wir sehen bald die einen sich vermehren, und ihre Heimath cultiviren; allein wie bald werden alle die Früchte der Bildung und der aufkeimenden Cultur mit ihren friedlichen Besitzern von andern wilden und kriegesischen Völkerschaften wieder verschlungen.

§. 18. Unter solchen schreckenvollen Ereignissen wälzte sich das Erdenrund in das eilfte Jahrhundert, in welcher Zeitrechnung Syrmien in der Gewalt eines gewissen Sermo war, der in der Geschichte als Herr von Syrmien erscheint. Nach seinem Tode sollen die morgenländischen Kaiser einen gewissen Diogenes zum Herzoge von Syrmien gesandt haben, von welchem die irrige Meinung eines Herzogthums hergeleitet wird *).

*) Taube's Auhang zur Beschreibung von Syrmien.

§. 19. Am Ende des eilften Jahrhunderts ging Ladislaus der Heilige, König von Ungarn, mit einem zahlreichen Heere über die Drau, eroberte den Antheil des damahligen Slavoniens und Syrmiens, und verleihte denselben seiner Krone ein. Das Land ging nach seinem Tode wieder verloren, und König Bela IV. hatte das Glück, obwohl ohne Schwertstreich, im Jahre 1246 dasselbe dem Mutterlande wieder heimzustellen.

§. 20. Mit abwechselndem Glücke hatten lange schon die Osmannen den Ungarn ihre Besitzungen jenseits der Save und Donau streitig gemacht, bis es ihnen endlich im Jahre 1471 mit ihren alles vernichtenden Schwertern gelang, zum ersten Mahle in Slavonien einzudringen. Alles unterlag dem reisenden Strome der Feinde, und was noch mit dem Lehen davon kam, wurde in die Slavery fortgeschleppt. Diese Gräuelthaten wurden mit jedem kommenden Jahre erneuert, und selbst Wien hatte im Jahre 1529 diese ungebethenen Gäste vor seinen Thoren. —

§. 21. Im Jahre 1526 wurden die Türken von Peterwardein Meister. Bey dieser Eroberung verloren 500 Christen ihr Leben, deren Köpfe der Sultan vor sich hertragen liefs.

Seit dieser Zeit war Syrmien gleich den übrigen Theilen Ungarns in türkischer Bothmäsigkeit. Dieses unter den Römern so blühende Land fiel durch diese unaufhörlichen Schreckens-Scenen ins größte Elend, und blieb, da es noch geraume Zeit der Schauplatz unaufhörlicher Kriege war, folglich von Türken und Tataren mehr als ein Mahl verwüstet wurde, in dieser mislichen Lage. Was diese verheerenden Plagen noch übrig liefsen, rafften wiederholt ausgebrochene Pestkrankheiten weg, und so lag dieser Strich Landes in tiefster Finsternis.

Zum muhamedanischen Glauben wurde jeder gezwungen, folglich die christliche Religion ausgerottet.

§. 22. Nachdem das unglückliche Land 165 Jahre

§. 19. Крајем једанаестог века прешао је Ладислав Свети, угарски краљ, са великом војском Драву, освојио део Славоније и Срема и прикључио га својој круни. Након његове смрти област је поново изгубљена, али је краљ Бела IV био те среће да је без потеза мача, 1264. године, поново присаједини матичној, царској круни.

§. 20. Већ дуже време су Османлије (које је пратила ђудљива ратна срећа) оспоравале Угарима њихове поседе с оне стране Саве и Дунава, све док им није 1471. године успело да својим убојитим мачевима, по први пут, продру у Славонију. Све је нестало под разорном непријатељском бујицом, а они који су сачували живот одведени су у ропство. Ова зверства су се понављала сваке године, све до 1529. године када су нежељени гости били пред самим капијама Беча.

§. 21. Године 1526. постали су Турци господари

Петроварадина. При овом освајању погинуло је 500 хришћана, а њихове главе однете су Султану. Од тог времена био је Срем, као и остали делови Угарске, под влашћу Турака. Ова област развијена и напредна захваљујући Риму, пала је услед непрестаног застрашивања у највећу беду и доста дуго остала поприште непрекидних ратова, отимања и разарања од стране Татара и Турака. Оно мало људи, што је преживело ова ужасавајућа збивања, дочекале би страшне епидемије и кожне болести, те је тако ова област таворила у најдубљем мраку. Свако је био преведен у мухамеданску веру, а хришћанска вера готово да је истребљена.

§. 22. Након што је несрећна област пуних 165 година стењала под турским јармом и на крају постала највећим делом само скровиште дивљих животиња, цар Леополд јој

је 1683. године коначно донео ослобођење, а Турци су потиснути у своје старе границе. С обновљеним снагама продрли су поново 1690. године све до Осијека, али су били принуђени да се необављеног посла повуку и након изгубљене главне битке код Сланкамена, у највећем нередy побегну у правцу Београда.

С варљивом ратном срећом, у годинама које су следиле, покушавао је турски султан Мустафа II да успостави своју власт над Славонијом; све до 1697. године када га је ратна срећа потпуно напустила и када је након изгубљене главне битке морао да прихвати мировне преговоре. У ту сврху је на једној већој узвишици код Карловаца изграђена зграда за конференцију¹⁵, у којој је 26. јануара 1699. године потписан познати Карловачки мир.

§. 23. Од тада је Славонија стално у поседу Аустрије, мада су Турци више пута упадали и пустошили област око границе; све док Пожаревачким миром 1718. године Угарска власт није проширена на град Београд, велик део Србије, Босне и Влашке¹⁶. Не баш мудрим Београдским миром у јесен 1739. године, враћено је султану Мухамеду V све што су његови претходници изгубили.

¹⁵ Ова зграда за конференцију (на чијем се месту сада налази црква Маријина посвећена миру «Капела мира» - прим.прев.) била је изграђена тако да су опуномоћени изасланици својих земаља Аустрије, Русије, Енглеске и Турске, како не би дошло до узајамног омаложавања њихових уображених звања, могли кроз више врата истовремено крочити у салу и то сваки из правца своје отаџбине.

¹⁶ Те године 05. августа била је велика битка код Петроварадина у којој је принц Евгеније потукао Османлије. Непријатељ на бојном пољу није оставио само цео војни логор него и око 30 000 мртвих и рањених.

unter türkischem Joch geseufzt, und zuletzt größten Theils nur wilden Thieren zum Aufenthalte geworden war, kam endlich mit Kaiser Leopold im Jahre 1683 auch seine Erlösung, und die Türken wurden in ihre alten Gränzen zurück getrieben. Sie rückten zwar mit erneuerten Kräften 1690 vor Esseck, wurden aber gezwungen, unverrichteter Sache abzuziehen, und nahmen, als sie eine Hauptschlacht bey Slankemen verloren hatten, in größter Unordnung ihre Flucht über Belgrad zurück.

Mit abwechselndem Glücke versuchte auch Mustapha II. in den nachfolgenden Jahren seine Oberherrschaft in Slavonien zu behaupten, bis im Jahre 1697 das Waffenglück ihn gänzlich verließ, und er nach einer verlornen Hauptschlacht den gewünschten Friedensunterhandlungen Gehör geben mußte. Zu diesem Ende wurde auf einer bedeutenden Anhöhe bey Carlowitz ein Conferenz-Haus erbauet *), in welchem der bekannte Carlowitzer Frieden am 26. Jänner 1699 zu Stande kam.

§. 23. Von nun an blieb Oesterreich stets im Besitze von Slavonien, und obwohl die Türken in der Folge dasselbe mehrmahls angriffen, und an den Gränzen verwüsteten, so brachte der im Jahre 1713 darauf gefolgte Passarowitzer Frieden den Vortheil, daß Oesterreich mit Belgrad und einem großen Theile von Servien, Bosnien und der Wallachey vergrößert wurde *); nur durch den unklugen Bel-

*) Dieses Conferenz-Haus (an dessen Stelle jetzt die Kirche Maria-Fried zum ewigen Andenken steht) war so gebauet, daß die dazu bevollmächtigten Gesandten der Oesterreichischen, Russischen, Englischen und Türkischen Höfe ohne Beeinträchtigung ihrer eingebildeten Rangordnung durch mehrere Oeffnungen, und zwar jeder von der Seite seines Vaterlandes, zu gleicher Zeit eintreten konnten. —

**) In diesem Jahre, und zwar am 5. August, war die große Schlacht bey Peterwardein, welche Prinz Eugen über die Osmanen erfocht; wobey die Feinde nicht nur ihr ganzes Lager, sondern auch bey 30,000 Todte und Verwundete auf dem Schlachtfelde ließen.

grader Frieden im Herbstmonathe 1739, bekam Sultan Mahomet V. alles wieder, was er und seine Vorgänger verloren hatten.

Durch diesen Wechsel der Kriege war Syrmien und Slavonien in den tiefsten Grad der Verwilderung gesunken. — Die besten Aecker lagen öde, und die fruchtbarsten Ländereyen hatten sich mit finsternen Waldungen bedeckt, die bloß wilden Thieren zum Aufenthalte dienten. Man erkannte nur an verwachsenen Anhöhen die Plätze einst dort gestandener Dörfer oder Marktflecken, und nur einige wenige Illyrier bewohnten noch theilweise das Land, die der Patriarch Arsenius Csernovics in den Jahren 1690 und 1691 aus mehreren Theilen des türkischen Gebiethes hierher geführt hatte. Die österreichischen Regenten sahen bald ein, daß es nothwendig sey, diesem Volke besondere Begünstigungen zufließen zu lassen, um dasselbe in seinen neuen Besitzungen zu fixiren. Diese weisen Maßregeln verfehlten ihren Zweck nicht, denn mit jedem Jahre mehrte sich die Anzahl der neu Eingewanderten, die gern eine milde Behandlung gegen ihr bisheriges türkisches Joch vertauschten. So nothwendig diese neuen Ansiedlungen in Hinsicht auf Bevölkerung und Ackerbau dem Lande einerseits waren, eben so nachtheilige Folgen für das Wohl und die allgemeine Sicherheit des Landes zeigten sich in Kürze.

Es war nicht zu vermeiden, daß unter so vielen Eingewanderten auch solche Ungeheuer sich mit einschlichen, die im Menschengeschlechte als das zu betrachten sind, was man im Thierreiche die Raubthiere nennt. Diese Menschen suchten sich ihre Lebensweise bequem zu machen, indem sie durch Diebstahl oder gewalthätigen Raub von fremdem Eigenthume lebten, und bald Nachahmer in Menge fanden. Die Sitte der Zeit und ihres Herkommens entschuldigt diese Art der Erwerbung. Selbsterhaltung, Eigennutz und Habsucht waren die gewöhnlichen Triebfedern der Raubzüge die aus den dichtesten Waldungen heraus den unbewehrten Wanderer

B

Овом променом ратне среће потонули су Славонија и Срем у најдубље варварство. Најбоље оранице остале су необрађене, најплодније земље прекриле су мрачне шуме које су једино служиле као скровиште за дивље животиње. На узвишењима обраслим коровом и драчом могли су се препознати обриси негдашњих села и трговишта и само су ретки Срби још делимично насељавали ову област; они које је Патријарх Арсеније Чарнојевић 1690/1691. године довео овамо из различитих крајева Турске. Аустријски владари су ускоро увидели да овом народу треба дати извесне привилегије како би га везали за његова нова станишта и поседе. Ове мудре царске одлуке нису остале без резултата јер се број нових досељеника, који су радо мењали турски јарам за благ однос аустријских власти према себи, повећавао сваке године. И ма колико да су ова насељавања у погледу пораста

броја становника и обима земљорадње била обимна, лоше последице по благостање и сигурност показале су се врло брзо.

Није се могло спречити да се међу тако бројним досељеницима налазе и такве немани које су у људском роду оно што су грабљиве звери међу животињама. Ови су људи настојали да свој живот учине лагодним тако што су живели од крађе и насилног отимања, пљачкања туђе имовине и убрзо у томе стекли много следбеника. Време у коме су живели и њихово порекло у неку руку је оправдавало овакав начин стицања богатства. Самоодржање, користољубље и грамзивост били су обично разлози пљачкашких препада из густих шума на незаштићеног путника од стране разбојника, који нису радили ништа друго него логоровали поред путева и чекали у заседама. За то кратко време област је

постала разбојничко гнездо, где је врвело од убица и лопова сваке врсте. Нападали су и спаљивали читава места и с времена на време би из шума израњале хорде ових дрзника, које су читавој равници намећуле порез. Ниједан путник или становник, па чак ни имућни племић није био сигуран од ових нељуди.

§. 24. У оваквим околностима царски двор се осетио примораним да предузме озбиљне мере, како би према свим расположивим могућностима заштитио област и онај мали број мирних житеља.

Већ се у овим поступцима препознаје благост и особита доброта аустријских владара, који су и онда као и данас, настојали да великодушним обзиром придобију срца најдивљих и најнеукротљивих људи.

Посебна дворска комисија, с одговарајућим овлашћењем и наредбама за успостављање јавног реда и мира, послана је у Пожегу. Комисија је на свим јавним местима у области обнародовала да ће свим разбојницима који тумарају по дивљини око царског двора, у потпуности бити опроштена сва злодела, уколико добровољно дођу у Пожегу, одложе оружје и заклетвом на верност пређу у миран и поштен живот. Услед доласка великог броја ових људи, који су се са видљивим кајањем одрицали свог гнусног живота, те са захвалношћу примали новчани поклон од двора намењен као помоћ за нови живот, комисија је веровала да је обавила свој посао и обезбедила владарима срећнију будућност.

Међутим, колико је тешко укротити дивљег вука, исто је тако тешко привући дивљег, сировог човека на пристојан заједнички живот, у коме му се мукотрпна борба за преживљавање и строге законске одредбе чине као несносна средства принуде. Наиме,

zu plündern kamen, und die daher kein anderes Handwerk trieben, als das der Weglagerer an den Strafsen. In Kürze wurde das Land beynahe zu einem Raubneste, in welchem es von Mördern und Räubern wimmelte. Ganze Ortschaften wurden von ihnen bekriegt und gebrandschatzt, und aus den Wäldern brachen von Zeit zu Zeit ganze Horden solcher Wagehälse hervor, die das platte Land in Contribution setzten; kein Reisender und kein Einheimischer, ja selbst die begüterten Adeligen waren vor diesen Unmenschen nicht sicher.

§. 24. Bey so bewandten Umständen sah sich der kaiserliche Hof bemüset, zu ernsten Mafsregeln zu schreiten, um das Land, und die wenigen ruhigen Bewohner desselben nach Möglichkeit zu schützen.

Selbst in diesen Vorkehrungen erkennt man die Milde und die besondere Herzensgüte der österreichischen Regenten, die, so wie jetzt, auch damahls schon die Herzen der wildesten, unbändigsten Menschen durch großmüthige Nachsicht zu gewinnen suchten. —

Es wurde eine eigene Hof-Commission mit gehöriger Vollmacht und besonderen Verhaltensbefehlen nach Posega geschickt. Diese Commission liefs an öffentlichen Orten im ganzen Lande bekannt machen, dafs allen in den Wildnissen herum irrenden Räubern (Pustaga) vom kaiserlichen Hofe gänzliche Verzeihung ihrer verübten Gräueltthaten zugesichert werde, im Falle sie sich freywillig in Posega stellen, ihre Waffen ablegen, und durch den Eid der Treue zu einem ruhigen besseren Leben übergehen wollten. — Durch das häufige Zuströmen dieser Menschen, die mit sichtbarer Reue ihren verabscheuungswürdigen Lebenswandel abgeschworen, und die vom Hofe ihnen zugedachten Geldgeschenke als anfängliche Unterstützung zu dem neuen Landleben dankbar empfangen, glaubte die Commission ihr Geschäft beenden, und den Monarchen einer glücklicheren Zukunft versichern zu können. —

Indessen, so wenig der reisende Wolf zu bändi-

gen ist, eben so wenig ist der wilde rohe Mensch an ein geregeltes, gemeinschaftliches Leben zu gewöhnen, worin mühsamer Erwerb seiner Lebensbedürfnisse und gesetzliche Form ihm als unerträgliche Zwangsmittel scheinen. — So bald nämlich die Commission aufgehoben war, und die Mitglieder derselben die Gränzen dieses verwahrloseten Landes verlassen hatten, war auch der Eid der Treue vergessen, und die Zahl der räuberischen Waldbewohner vermehrte sich in dem Grade, als sich die Zahl der scheinbar ruhigen Dorfbewohner verminderte. Kein Reisender war auf der Strafe, kein Bauer oder sonstiger Handwerker in seinem eigenen Hause mehr sicher.

Die Regierung mußte nun auf Mittel denken, durch Beyspiele abschreckender Art zu wirken, wozu die Werbung des in der Geschichte unvergeßlichen Trenk'schen Panduren-Corps in Slavonien und Syrmien besonders vortheilhaft wirkte. In der Absicht, als roth-gemäntelter Soldat im Auslande als Feind recht rauben zu können, verließ einer nach dem anderen den Herd seines verborgenen Aufenthaltes, und erschien bald im rothen Mantel unkennd als kaiserlicher Soldat. Als in Kürze darauf dieses aus größtentheils raubsüchtigen Wagehalsen bestehende Corps auf dem Kriegsschauplatze Deutschlands zum nicht geringen Schrecken der gebildeten Niederländer erschien, konnte im Ernste auf die baldige Ausrottung der noch Zurückgebliebenen gedacht werden, welche dann um so leichter geschah, da nach dem österreichischen Erbfolgekriege, und zwar nach dem im Jahre 1748 geschlossenen Aachener Frieden mehrere deutsche Cavallerie-Regimenter in diese südlichen Theile Ungarns geschickt wurden, um dem wohlthätigen Bestreben der Slavonisch-Syrmischen Behörden hülffreiche Hand zu leisten. —

Bey jeder Nachricht sichtbar gewordener Räuber wurden alle Gegenden durchstreift, und jeder des Raubes und Mordes Ueberwiesene ohne Gnade und Barmherzigkeit lebendig gespießt. Nur das nahe

B 2

чим је комисија престала са радом и њени чланови напустили границе ове области, заборавило се на заклетву верности и број разбојничких наstroјених становника повећао се за онолико за колико се смањило број наизглед мирних житеља села. Ни путник на друму, ни сељак, ни занатлија нису више били сигурни, чак ни у властитој кући.

Влада је најзад морала да примени средства застрашивања, у чему се посебно добро показало оснивање у Славонији и Срему чувених јединица Тренкових пандура. У намери да као непријатељски војник у црвеном горњаку (кабаници) може у иностранству с правом да пљачка, напуштао је један по један своју матичну јединицу и ускоро се непрепознат од осталих у црвеном огртачу појављивао као царски војник. Када се не задуго потом овај корпус, састављен највећим делом од људи жељних пљачке

(безгранично храбрих врдалама), појавио на бојишту у Немачкој, а на не мали ужас образованих Холанђана, могло се озбиљно размишљати о скорашњем утамањењу још преосталих, које је потом утолико лакше уследило јер је након рата за аустријско наслеђе, односно након закљученог мира у Ахену 1748. године, више немачких коњичких пукова упућено у ове јужне делове Угарске, како би пружили благотворну помоћ племенитим настојањима славонско-сремских власти.

Након примљеног обавештења о виђеним разбојницима сви крајеви би били претресени и свако за кога би се доказало да је разбојник или убица, могао је да очекује смртну казну набијањем на колац. Само близина турских крајева омогућавала је тада, као и сада, да покоја људска звер умакне руци правде и да у неизмерним шумама Србије нађе

уточиште и сигурност.

Захваљујемо свемоћном што смо се родили у боља времена, у којима су разум, људскост и моралност постали уобичајени, а сирово варварство ако не у потпуности заборављено у турским крајевима, бар ублажено мудрим и просвећеним наредбама. Ипак, морамо признати да сада када порок обично носи маску врлине и сама врлина наликује бледој месечевој светлости и да смо и у једном и у другом постали слабићи и да баш зато усред грозота ранијег времена понеком грађанину не можемо да ускратимо наше дивљење.

IV

ГОРЊА ТВРЂАВА И ХОРНВЕРК. ПОГЛЕД СА ИСТИХ

§. 25. Горња тврђава, која је можда у прошлим столећима у вероватно другом облику изгледала непријатељу страшно, дала је име пре 60 година новонасталој вароши у Доњој тврђави. Она је захваљујући природи и градитељском умећу видљиво утврђена. За случај веома скучене опсаде постоји кроз стене прокопан бунар који се спушта испод површине Дунава.

Овде сем војске станује само један крчмар. Ту су још и две пешадијске касарне, а трећа је за минере, као и оружарница у коју је смештен највећи део гарнизонске артиљерије. Пре четири године је због недостатка смештајног простора, на месту једним делом порушене касарне подигнута зграда за смештај официра. Све што је знаменито може свако ко је у прилици и сам да погледа, јер се ближи детаљи више тичу војне науке него природњака и историчара.

türkische Gebieth entrifs auch damahls, wie jetzt, manches Ungeheuer den Händen der strafenden Gerechtigkeit, dafs, wenn nicht bey Menschen, doch in den unermesslichen Waldungen Serviens, Unterkunft und Sicherheit fand.

Wir danken der Allmacht, dafs sie uns in besseren Zeiten geboren werden liess, wo Vernunft, Menschlichkeit und Moralität die Sitten verleinert, diese rohe Barbarey, wenn gleich nicht ganz aus den Gränzen des türkischen Gebiethes vertilgt, doch wenigstens durch weise, aufklärende Anordnungen gemildert haben; aber zugleich müssen wir gestehen, dafs, wie jetzt das Laster gewöhnlich die Maske der Tugend trägt, auch der Glanz der letzteren einem blassen Mondlichte gleicht; dafs wir in beyden Schwächlinge geworden sind, und eben darum mitten unter den Gräueln der Vorzeit manchem Bürger derselben den Zoll unserer Bewunderung nicht versagen können.

IV.

Obere Festung und Hornwerk. Aussicht von derselben.

§. 25. Die obere Festung, welche vielleicht vor Jahrhunderten in einer zwar veränderten Form schon den Feinden furchtbar war, gab der vor 60 Jahren neu entstandenen Stadt und unteren Festung ihren Namen. Sie ist durch Natur und Kunst auffallend befestigt. Für den Fall einer sehr eingeschränkten Belagerung ist ein durch den Felsen gehauener, bis unter die Höhe der Oberfläche der Donau herabreichender Brunnen da vorhanden.

Hier wohnt aufser einem Gastwirthe niemand, als das garnisonirende Militär. Es befinden sich dasselbst zwey Casernen für die Infanterie, eine dritte für die Mineur, und das Zeughaus, worin der grösste Theil der Garnisons-Artillerie einquartiert ist. Vor vier Jahren wurden aus Mangel an Quartieren auf dem Platze einer grösstentheils verfallenen Caserne

Officiers-Quartiere erbaut. Alles übrige Merkwürdige mag jeder, der Gelegenheit hat, selbst besehen; weil das nähere Detail mehr den Soldaten, als den Natur- und Geschichtsforscher angeht.

§. 26. Ich kehre nun auf die Aussenwerke der Festung zu dem Urthurme zurück, um mich an einer göttlichen Aussicht weiden zu können; denn reizender als alles, was man in Peterwardein finden kann, sind die schönen, obwohl etwas entfernten Gegenden um die Stadt und Vorstädte. — Hier wähle ich mir drey Standpuncte, nämlich gegen Westen, Osten und Süden.

Der aus einer weiten Entfernung sichtbare Donau-Strom, der größte schiffreiche Fluß in dem österreichischen Kaiserstaate, ist der erste wichtige Gegenstand, welcher dem forschenden Blicke auffällt. Dieser mit allen Gewässern von Oesterreich und Ungarn geschwängerte Strom waltet den undurchdringlichen Festungswerken in schiefer Richtung entgegen, bildet um die Festung einen Halbkreis, und wird dann durch zwey große Inseln in drey Arme abgetheilt, wovon die zwey stärkeren schiffreichen in ziemlich gerader Richtung dem türkischen Gebiete zufließen, der schwächere aber durch einen Umweg bey Ludwigsthal seinen jenseitigen Brüdern nachzueilen sucht. Imposant ist der Anblick dieses hochrauschenden, Mühlen- und Schiffe tragenden Stromes, und seiner von Menschen und Fuhrwerken stets belebten Verbindungsbrücke.

So viel ich weiß, ist dieser reißende Strom an keinem Orte in der Ebene in ein so enges Bett (Rinnal) eingeschlossen, wie durch die diesseitige Festung und die jenseitige Brückenschanze. In einem Zwischenraume von 700 Fuß ist diese unermessliche Menge Wassers gezwungen, ihren Durchzug zu nehmen, und doch ist hier die größte Tiefe nur 14 bis 18 Klafter *).

*) Nach neuen Untersuchungen soll die größte Tiefe nur 9 bis 10 Klafter betragen, welche Angaben auch wahrscheinlicher seyn können.

§. 26. Враћам се спољним здањима Тврђаве, тј. Сатном торњу, да бих уживао у божанственом погледу. Чаробније од свега што се може видети у Петроварадину јесу лепо, иако мало удаљени крајеви око вароши и предграђа. Овде бирам три места са којих се поглед пружа према западу, истоку и југу.

Из далека видљив је ток Дунава, највеће и лађама најбогатије реке Аустријске царевине, а то је прва значајна ствар коју уочава посматрач. Ова река која обједињује све водене токове Аустрије и Угарске ваља се искоса према непробојним бедемима Тврђаве, образујући око исте полукруг, те га потом два велика острва деле у три рукавца, од којих два јача доста праволинијски теку према турским крајевима, док слабији заколишним путем покушава код Лудвигстала да сустигне своју браћу. Величанствен је поглед на ову хучну реку са воденицама,

лађама и понтонским мостом, увек пуном људи и запрега.

Колико знам, ова река нигде у низији није тако стишњена у корито као између Тврђаве с једне стране и Мостобрана (*Брукишанца*) са друге стране. Ова неизмерна количина воде смештена је у међупростор од седам стотина стопа, али му је ипак највећа дубина овде само четрнаест до осамнаест хвати.¹⁷

¹⁷ По новим испитивањима највећа дубина наводно износи само 09 до 10 хвати, а ови подаци могли би бити веродостојни.

Лађе, од оних најмањих до највећих, непрестано се утоварају и истоварају, а налазе се на левој обали Дунава. Овде се виде лађе натоварене са од шест до осам хиљада мерова житарица, како узводно и низводно секу воде Дунава. Чак се и на лађама примећује нека врста луксуза, којим један градитељ лађа жели да се истакне у односу на другог. Има лађа од тврдог дрвета грађених веома солидно, које су оковане гвожђем па и бакром, осликане различитим уљаним бојама. Има истакнутих барјака који понекад стају неколико стотина гулдена.

Са задовољством сам посматрао одлазак једне такве натоварене лађе, која је свој полазак огласила виорењем барјака и грмљавином више прангија на лађи. Двадесет до тридесет упрегнутих коња напињу се из све снаге да са преко 100 хвати дугим ужетом покрену до кровних прозора ову дубоко уроњену кућу на води. Отворено признајем да ме је при поласку ове лађе подишла хладна језа када сам помислио да ће власник половину, а можда и целокупну своју имовину недељама и месецима препустити ћудима необуздане водене стихије, те уколико се деси несрећа, од имућног човека претвориће се у просјака. Како се такве несреће само ретко дешавају нека сви лађари путују под заштитом Господа, а ми ћемо поглед упрти ка Мостобрану.

§. 27. Према западу, обасјани светлошћу залазећег сунца, дивно сијају зграде и црквени торњеви краљевског, угарског, слободног града Новог Сада. Одавде се види читава, обимом не мала варош и обилато запослени људи на реци као и у вароши, што доказује велики трговачки промет овог места.

Schiffe von der kleinsten bis zur größten Gattung, die mit stätigem Aus- und Einladen beschäftigt sind, befinden sich an dem linken Donau-Ufer. Man sieht da Schiffe die mit 6- bis 8000 Metzen Getreide beladen, die Donau auf- und abwärts durchschneiden. Sogar an den Schiffen bemerkt man eine Art Luxus, womit sich ein Schiffmeister vor dem andern auszuzeichnen sucht. Man findet Schiffe von hartem Holze sehr solid gebauet, welche mit Eisen, auch mit Kupfer beschlagen, und oben durchaus mit abwechselnden Oehlfarben bemahlt sind; ausgesteckte Fahnen gibt es, die oft mehrere hundert Gulden kosten.

Mit Vergnügen sah ich der Abfahrt eines solchen beladenen Schiffes zu, welches seine Abreise mit fliegender Fahne und unter dem Donner mehrerer auf dem Schiffe befindlichen Pöller zu verherrlichen weils. Zwanzig bis dreyßig angespannte Pferde strengen ihre äußersten Kräfte an, um das bis an die Dachfenster schwer getauchte Wasserhaus durch ein mehrere 100 Klafter langes Seil in Bewegung zu setzen. Ich gestehe offen, daß mich bey dieser Fahrt ein kalter Schauer überfiel, wenn ich dachte, daß der Eigenthümer sein halbes, auch sein ganzes Vermögen der Laune eines stürmischen Elementes Wochen auch Monathe lang übergibt, und bey einem sich ereignenden Unglücke vom wohlhabenden Manne zum Bettler herab sinkt. Da aber solche Unglücksfälle nur selten geschehen, so mögen alle im Schutze des Herrn reisen, und wir wollen unsere Augen auf die Werke der Brückenschanze richten.

§. 27. Herrlich glänzen hier gegen Westen, von der niedersinkenden Sonne beleuchtet, die Gebäude und Kirchentürme der königlichen ungarischen Freystadt Neusatz mir entgegen. — Man hat hier den ganzen nicht geringen Umfang der Stadt im Gesichte, und die vielfältig beschäftigten Menschenhände an der Donau, wie auch in der Stadt, welche

das freye Auge hinreichend unterscheidet, beweisen den grofsen Handelsverkehr dieses Ortes.

Das trefflich verschiedene Grün, die dem Auge so mannigfaltigen Veränderungen der Gärten, Wiesen und nahen Waldungen, durch welche Neusatz wie ein Amphitheater eingeschlossen ist, gewähren den entzückendsten Anblick. Acht Kirchenthürme verschiedener Höhe erheben sich stolz über alle Dächer, wovon beynahe jeder derselben einer andern Religions-Secte angehört.

Links oberhalb der Brückenschanze ergießt sich die Donau in den sogenannten Graben Liman, welcher den Kaufleuten sehr gut zu Statten kommt, weil sie mit beladenen Schiffen bis in ihre Magazine fahren können.

Erhebe ich meine Augen über die Stadt hinaus, so habe ich eine ungestörte Aussicht auf eine weite Ebene, welche von fruchtbaren Feldern und grünen Wiesen bedeckt ist. Dieser matte Prospect über die unübersehbaren Ebenen des Batscher Comitats ist zwar keine besondere Augenweide, jedoch trägt er zur Schönheit und Abwechslung der Gegenstände im Allgemeinen viel bey.

§. 28. Ich wende nun mein Gesicht gegen den nordöstlichen Theil, und erblicke über dem schon erwähnten, an die Festungswerke gränzenden kleinen Donau-Arme eine grofse, mit schattigen Auen bewachsene Insel, deren kaum zu umfassende Baumstämme die uralte Entstehung derselben bestätigen. Sie wird die Ingenieur- oder Fortifications-Insel genannt, weil an der südöstlichen Spitze derselben ein zu Vertheidigung der Festung sehr vortheilhaftes Werk angelegt ist. An diese Insel drängt sich eine zweyte, die Neusatzter Insel, und eine dritte, unter dem Nahmen Bürger-Insel an die zweyte an, welche zusammen genommen einen ununterbrochenen Terrain auszumachen scheinen, weil die durchströmende zwey Mahl getheilte Donau, der hohen Bäume und häufigen Buschwerke wegen, nicht zu bemerken ist.

Изванредно, различито зеленило, богате баште, ливаде и блиске шуме, чине од Новог Сада амфитеатар опкољен природним лепотама. Осам црквених торњева различите висине гордо се уздижу изнад свих кровова, а готово сваки припада некој другој вероисповести.

Лево изнад Мостобрана излива се Дунав у јаругу звану Лиман, који веома добро дође трговцима јер са натовареним лађама могу да стигну управо до самих врата својих магацина.

Погледам ли преко вароши, пружа се неометан видик на далеку равницу, покривену плодним њивама и зеленим ливадама. Овај бледи призор непрегледне равнице Бачке жупаније и није неки особит угођај, али ипак много доприноси лепоти и промени.

§. 28. Окрећем се према североистоку и изнад поменутог рукавца Дунава, који бљешти под зидинама Тврђаве, уочавам велико, сеновитом шумом обрасло

острво, чија оком једва обухватна стабла сведоче о његовој старости. Називају га Инжењерско или Фортификацијско острво зато што се на његовом југоисточном врху налази једна добро утврђена фортификација за одбрану Тврђаве. Уз ово се острво прибија друго, Новосадско острво, ту се налази и треће под именом Грађанско острво, те се чини да заједно сачињавају један непрекидан терен, јер се два рукавца Дунава која протичу између њих не примећују од великог дрвећа и многобројног шибља.

Поглед преко ових острва ка другој обали није нарочито привлачан, јер се сем на Барутану бр. 2¹⁸ и село Каћ¹⁹ утапа у широке њиве и губи у плавом хоризонту плодног Шајкашког батаљона и Баната, који се с њим граничи.

§. 29. Одавде се окрећем југозападном и најпријатнијем делу околине. Одавде се поново види читав вијугави Дунав, са својим плодним обалама. Већ ту, где се губе моћне зидине Тврђаве, почињу бујна виногорја, смењујући се с воћнацима и ливадама. Уздуж реке, усред дрвећа и жбуња налази се Купатило²⁰, отприлике 1 000 корака даље је место Каменица.

Најљупкији брежуљци и најлепше долине непрекидно следе ток Дунава, све док се на удаљености од шест до седам миља, код Черевиха и Сусека²¹, не изгубе у плавом хоризонту. Шумом богата брда уздижу се изнад плодних узвишења која су мила сваком љубитељу

Ueber diese Inseln an das jenseitige Ufer ist die Aussicht nicht besonders anziehend; weil sie auſser dem Pulverthurme Nro. 2. *) und dem Dorfe Katsch **) sich in ein freyes weites Feld verlängert, und in dem fruchtbaren Tſchaikisten-Bataillon und dem diesem angränzenden Banat in den blauen Horizont sich verliert.

§. 29. Von hier weg drehe ich mich gegen den westſüdlichen und angenehmsten Theil der Gegend hin. Hier sieht man neuerdings die ganze, von oben sich herab schlängelnde Donau mit ihren fruchtbaren Ufern. Schon da, wo die mächtigen Festungswerke sich verlieren, fangen die prächtigsten Weinberge an, welche mit Wiesen und Obstgärten abwechseln. Längs dem Flusse hinauf liegt mitten zwischen hohen Bäumen und Gestrippen das Bad ***), und ungefähr 1000 Schritt weiter der Ort Kamenitz.

Die anmuthigsten Hügel und schönsten Thäler begleiten ununterbrochen den Lauf der Donau, bis sie sich in einer Entfernung von 6 bis 7 Meilen bey

*) Der Pulverthurm Nro. 2, so wie jener Nro. 1, hinter Neusatz gehören zu Peterwardein, worin der überflüssige Munitions-Vorrath der Sicherheit wegen aufbewahrt wird. —

**) Katsch ist ein großes Dorf im Tſchaikisten-Bataillon an der Donau, und hat, so wie jedes andere Dorf in der Gränze, einen Officier zum Stations-Commandanten.

***) Dieses Badhaus, welches häufig von den Bewohnern der Städte Peterwardein und Neusatz theils der Unterhaltung wegen, theils sich zu baden, besucht wird, wurde vor 15 Jahren von Herrn Kifs, einem Neusatzer Edelmann, erbauet. Die Badeanstalten und die Bedienung waren anfänglich gut; doch wenige Jahre nach der Entstehung starb der Eigenthümer, und mit ihm auch der löbliche Zweck dieser soliden Unterhaltung. Durch fremde nachlässige Hände verlor diese Badeanstalt mit jedem Jahre, und verdient nun das elendeste Wesen seiner Art genannt zu werden. Das Wasser wird zum Bade in einem Kessel mit frischen aromatischen Kräutern ohne Unterschied der Wirkungskräfte geheizt, und dann mit kaltem Wasser nach Wunsch abgekühlt. Schade, daß diese so überaus romantische Gegend nicht in besseren Händen ist!

¹⁸ Барутана бр. 2, као и она под бројем 1; која је иза Новог Сада, припадају Петроварадину, у њима се због сигурности чува прекобројна резерва муниције.

¹⁹ Каћ је велико село на Дунаву, на подручју Шајкашког батаљона и има, као и свако друго село на Граници, официра као заповедника постаје места - прим.прев.

²⁰ Ово купатило, које много посећују ради купања и провода становници вароши Петроварадина и Новог Сада, подигао је пре петнаест година новосадски племић господин Киш. Купатило и послуга су у почетку били добри, али неколико година по настанку умро је власник, а са њим и сва угодност ове солидне забаве. Немаром ово купатило губило је сваке године и сада је најбеднији представник своје врсте. Вода за купање загрева се у једном казану заједно са свежим миришљавим травама, без обзира на снагу њихових деловања, а потом се према жељи хлади хладном водом. Штета што се оно, у овако изузетно романтичној околини, не налази у бољим рукама.

²¹ Черевих и Сусек су два села на Дунаву, која су некада припадала грофу Хадику а сада припадају грофу Брунsvику. Позната су по свом добром виногорју, а прво је седиште поджупана Сремске жупаније.

Tscherowitz und Sussek *) in den blauen Horizont verlieren. Waldreiche Gebirge erheben sich hinter fruchtbaren Anhöhen, die jedem Naturliebhaber angenehm sind, weil ringsum in einer 15 bis 50 Meilen weiten Entfernung keine anderen Gebirge herrschen.

Obwohl der Umfang dieser Gebirgskette sehr beschränkt ist, und in einer Entfernung von Meilen sein Ende erreicht, so bleibt es doch für die Bewohner Peterwardeins ein unschätzbares Naturgeschenk. Frey und offen strömt uns die von Wäldern herab quellende Gebirgsluft entgegen, und flösst uns neues Leben, neue Kräfte ein; nur die unter dem hohen Felsen liegende Untere-Stadt muß dieser Wohlthat entsagen, weil die noch auf den Felsen gehürmte Stein- und Ziegelmasse jeden Zug der Luft hartnäckig verweigert.

Romantisch und einsam liegt der Ort Kamenitz **), rechts von der Donau, links von Bergen eingeschlossen, wovon man beynahe nichts als zwey Thürme, hohe Pappeln und ein großes Getreide-Magazin wahrnimmt.

§. 30. Jenseits der Donau liegen die Dörfer Alt- und Neu-Futtak mit ihren prächtigen Gärten ***), und einem Walde in der Ebene.

*) Tscherowitz und Sussek sind beyde Dörfer an der Donau, einst dem Grafen Hadik, jetzt dem Grafen Brunswik gehörig. Sie sind wegen ihrer guten Weingebirge bekannt, und ersteres ist der Wohnsitz des Vice-Gespanns vom Syrmier Comitae.

**) Kamenitz, dem Herrn vom Marzibanyi gehörig, liegt an der Donau, und ist ein ansehnliches großes Dorf mit einer katholischen und griechisch nichtunirten Kirche.

***) Alt- und Neu-Futtak am linken Donau-Ufer war noch vor wenigen Jahren das Eigenthum der Grafen Hadik, deren Großvater sich als Feldmarschall um den Staat besonders verdient gemacht hat.

Der Ort ist wegen seiner bedeutenden Jahrmärkte merkwürdig, die aber durch den schnell aufblühenden Handel in Pest ungemein, und vielleicht auch alles verloren haben.

природе, пошто у околини на удаљености од петнаест до педесет миља нема других брда.

Иако је величина овог планинског ланца веома ограничена и након миље досеже свој крај, за становнике Петроварадина он остаје непроцењив дар природе. Слободно и неометано струји нам из шума брдски ваздух и даје нам нови живот и нову снагу. Само је Доња варош, која лежи у подножју високе стене ускраћена за ову благодет, јер на стене наслагане масе камења и цигала тврдокорно спречавају сваки доток ваздуха.

Романтично и усамљено лежи место Каменица²², збијено десно до самог Дунава, а лево до брда од чије се величине ништа не уочава осим два торња, високе тополе и великог житног магацина.

§. 30. Са оне стране Дунава леже села Стари и Нови Футог, са својим раскошним баштама²³ и једном шумом у равници.

²² Каменица припада племенитом Марцибањију, лежи на Дунаву и доста је велико село са једном католичком и једном православном црквом.

²³ Стари и Нови Футог на левој обали Дунава били су још пре неколико година својина грофа Хадика, чији је деда као фелдмаршал стекао посебне заслуге. Место је чувено због својих значајних годишњих вашара, који су услед наглог процвата трговине у Пешти изгубили веома много, а можда и све. Вредни виђања су летњиковац са баштом који је услед незнатних околности изгубио готово све од своје раскоши. Сваку похвалу и дивљење заслужују поједини уметнички предмети, а посебно језерце корњача, надгробни споменик и оранжерија.

До сада сам ову чаробну околину посматрао само споља, иако она са унутрашњим богатством не стоји ни у каквој сразмери, али о овоме биће више речи када се буде говорило о знаменитостима околине.

§. 31. Након кратког предах, поглед ми се спушта на полукружну унутрашњу варош - Доњу тврђаву. У овом веома ограниченом видокругу под собом видим заправо град Петроварадин, који је од својих предграђа одвојен веома дубоким и широким јарковима, високим бедемима и многим бастioniма.

Поглед на град који себи може да приушти само одважан ваздухопловац, пружа свакако сасвим особито задовољство, а то задовољство може себи да приушти готово свако кад год пожели и то само уз напор малог планинарења. Једним погледом се може обухватити група од шездесет и две куће. Куће су саграђене једна уз другу у најлепшем низу у сред кога се издваја парохиска

црква са својим торњем. Све остало се чини као један до другог нагомилани, црепом покривени кровови, који у готово истој висини покривају једноспратне куће. Одавде се чини да су моћни и раширени бедеми само равница са увек зеленим ливадама, које варош одвајају до Лудвигстала и чија се веза остварује кроз четири капије.

Ich habe nun die reizende Lage dieser Gegend von außen betrachtet, obwohl sie mit dem inneren Werthe derselben in keinen Betracht kommt; doch hiervon in den Denkwürdigkeiten der Umgegend ein Mehreres.

§. 31. Nun fixire ich nach einer Pause mein von der weiten Anstrengung ermattetes und wieder erquicktes Auge innerhalb der Linie auf die in einem Halbzirkel um mich her gelagerte innere Stadt (untere Festung). Durch diesen sehr beschränkten Gesichtskreis sehe ich zu meinen Füßen die eigentliche Stadt Peterwardein, die von ihren Vorstädten durch sehr tiefe und breite Gräben, hohe Ringmauern, viele Bastionen und Ravelinen getrennt und eingeschlossen ist.

Die Ansicht einer Stadt, so wie sie nur der kühne Luftfahrer überblicken kann, ungestört und mit Muse genießen können, gewährt sicher ein ganz eigenes Vergnügen, das sich jeder Einwohner, so oft es ihm beliebt, nur um die Bemühung des Bergsteigens verschaffen kann. Eine Häusergruppe von ungefähr 62 Nummern in schönster Ordnung an einander gebaut, aus welcher die Pfarrkirche mit ihrem Thurme einzig hervor ragt, hat man mit einem Blicke übersehen. Alles Uebrige scheint ein an einander geschobener Haufe von Ziegeldächern zu seyn, die in einer größten Theils gleichen Höhe die ein Stockwerk hohen Häuser bedecken. Von hier scheinen die mächtigen und so weit ausgedehnten Werke eine bloße Ebene und stets grüne Wiese zu seyn, welche die Stadt vom Ludwigs-Thale trennt, und deren Verbindung durch vier Haupt-

Noch sind das Schloß und der daran stoßende Garten sehenswertig, welcher letztere durch unbekannte Verhältnisse viel, ja sogar das Meiste von seiner Pracht und Schönheit verloren hat. Manche Gegenstände die größten Theils der Kunst ihr Daseyn danken, und worunter der Schildkröten-teich, das Grabmahl und die Orangerie den ersten Rang behaupteten, haben das Lob und die Bewunderung jedes Fremden verdient.

thore unterhalten wird. Dieser so seltene und vorzüglich zu betrachtende Gegenstand hat mich beynahe eine halbe Stunde in stummer Betrachtung beschäftigt. Meine Seele schwebt und wogt auf dem großen Lebensmeere der Natur, abgefallen sind von ihr die Beschränkungen, Sorgen, Schmerzen und Begierden, womit das bürgerliche Leben und kleinliche Leidenschaften sie zusammen runzeln und drücken; sie fühlt und genießt in der schönen Harmonie und unermesslichen Lebenshülle der Natur ihre eigene Harmonie und Unendlichkeit. Die schlagende Uhr, an deren Mauerwand ich mich lehne, ist es, die zu weiteren Beschäftigungen mahnt.

§. 32. Ich eile nun von meinem erhabenen Orte zwischen Casernen höchstens 200 Schritt dem entgegen gesetzten Thore zu, das mich durch einen düsteren, gekrümmten Gang zwischen aufgethürmten Erdhaufen, Mauern und Pallisaden über mehrere Zugbrücken in einen anderen Theil der Festung, das Hornwerk genannt, führt.

Hier ist außer drey Artillerie-Schupfen, zwey Casernen, mehreren Wachtstuben und einer Markirter-Hütte, nichts anders, als Belagerungsgeschütz von verschiedener Art zu sehen.

Beynahe ganz abgeschnitten von lebhaften Gegenständen stehe ich hier auf einer mit Brustwehren und Ringmauern hoch umgebenen grünenden Fläche. Wo ich meine Blicke hinwende, sehen mir Mordgewehre mit offenem Rachen entgegen, tausende von Kugeln, und hundert tausende von Spanischen Reitern geben hinreichend zu erkennen, mit welcher Leichtigkeit die Feste jedem Feinde Trotz zu bieten im Stande ist.

In starkem Contrast mit jenen Gefilden, die wir vor wenigen Minuten betrachteten, will ich nichts mehr davon erwähnen, und begeben mich auf das erhabenste Werk, um meinen Lesern einen neuen und zugleich den letzten Punct einer schönen Aussicht zu verschaffen.

Овај редаки диван приказ узео ми је пола часа немог посматрања. Душа лебди и лелуја на великом животном мору природе, али отпала су од ње ограничења, бриге, бол и лакомот којима је стискају и гњече грађански живот и ситничаве, небитне људске страсти, јер моја душа у лепом складу и неизмерној пуноћи живота природе испуњава и доводи саму себе у хармонију и бесконачност. Откуцај сата на чији сам се зид наслонио тера ме на даље деловање.

§. 32. Са овог узвишеног места журно пролазим поред касарни, а неких 200 корака до капије са супротне стране, која ме кроз закривљени ходник, између гомиле земље, зидина, палисада и преко више покретних мостова води у други део Тврђаве, назван ХОРНВЕРК.

Овде сем три шупе за артиљерију, две касарне, више просторија за стражу, једне бараке и крчмара нема ништа друго да се види осим различитих средстава за

одбрану од опсаде саме Тврђаве.

Готово потпуно одвојен од људи стојим овде на зеленој површини опкољеној високим грудобранима и бедемима. Где год да упутим поглед, гледају ме убојите пушке са отвореним чељустима, а хиљаде кугли и стотину хиљада препрека са окованим кољем (*шпански јахачи*) довољно показују са којом се лакоћом овде може супротставити сваком непријатељу.

У супротности са раније поменутиим широким пољима, посматраним пре неколико минута, немам о овоме ништа више да кажем и одлазим на највиши бред, да бих читаоцима са нове и последње осматрачке тачке прибавио леп поглед.

§. 33. Одавде се према истоку предамном налази предграђе Лудвигстал, на који се надовезује Рохустал (Роков Дô), који се задњом страном ослања на одбрамбени бедем. Сем новоподигнуте цркве са дрвеним торњем ништа друго вредно помена није видљиво.

Највећим делом неу- гледни кућерци неравномерно подигнути и измешани са околним дрвећем и жбуњем дају читавој околини пре сеоски него варошки изглед.

Испод нас, са леве стране код Београдске капије, почиње тешком муком новоизграђени пут који води преко глација (насип од земље с оне стране рова) и дела Рохустала, одакле се одвајају путеви у правцу виногорја према Буковцу и по- ред цркве Марије Снежне за Сремске Карловце.²⁴

Подножје брега, на оном блиском делу глација, опасно је дрвеном оградом око читаве Тврђаве, а иста краси и пут од Београдске капије до високих обала Дунава са алејом липа и багрема, где је и крај свих вила за становање у предграђу.

Јужно, на узвишици ретранжамента, леже хиљаде наших предака и браће у миру и слози на једном делимично ограђеном, а делимично за војску слободном простору, који са великим, мраморним крстом становницима Петроварадина показује њихово вечно боравиште.

Почивајте у миру, Ви земни остаци прошлости! Сваки живот само једном одлази у таму, да би изронио у нову светлост. Смрт је само цртица у запису живота. Постоје само

²⁴ Карловци су значајна варош, слободни војни комунитет са 1 000 кућа. Седиште су православног митрополита-духовног поглавара српског народа.

§. 35. Hier steht gegen Osten in ihrem ganzen Umfange die Vorstadt Ludwigs-Thal vor mir, an die sich Rochus-Thal, jedoch mit dem Rücken an die Anhöhen des Retranchements lehnd, anschliesst. Aufser der neuerbauten Kirche mit einem hölzernen Thurm ist kein bemerkenswerther Gegenstand sichtbar.

Die grössten Theils unregelmässige und unbedeutende Bauart der Häuser, die mit Bäumen und Strauchwerk durchgehends vereint sind, geben beyden Arten ein mehr ländliches als städtisches Ansehen.

Von dem links zu unseren Füßen stehenden Belgrader-Thore fängt die sehr mühsam neuerbaute Strasse an, die über das Glacis durch einen Theil des Rochus-Thales, von wo aus wieder andere Wege in die Weingebirge und nach Bukowitz fortlaufen, bey Maria-Schnee vorbey nach Carlovitz *) sich zieht.

Unten am Fusse des Berges auf jenem nahen Theile des Glacis, der rings um die Festung mit einem hölzernen Geländer eingefangen ist, ziert an der Strasse vom Belgrader Thore in die Runde bis an die hohen Ufer der Donau eine verbindende Linden- und Acacien-Allee das Ende aller Vorstadts-Villen.

Südlich auf der Anhöhe des Retranchements liegen Tausende unserer Vorältern und Mitbrüder in friedlicher Eintracht auf einem theils eingezäunten, theils für das Militär offenen Flecken, der durch ein hohes Kreuz von Marmor den Bewohnern Peterwardeins ihre künftige Ruhestätte anweist.

Ruhet im Frieden, ihr irdischen Reste der Vergangenheit! Alles Leben kommt nur ein Mahl ins Dunkle, um zu neuem Lichte hervor zu schweben. Der Tod ist nur ein Gedankenstrich in der Schrift des Lebens. Es gibt nur Augenblicke der Ruhe, wo

*) Carlovitz ist eine ansehnliche Stadt von 1000 Häusern und eine freye Militär-Communität. Sie ist der Sitz des griechisch nicht unirten Erzbischofs, welcher das erste geistliche Oberhaupt der Illyrischen Nation ist. —

man Athem zu neuem Daseyn schöpft, eine kleine Nacht zu einem andern schönen Tage! — Doch wo bleiben die Grabeshaufen mit ihrer kleinen Ruhe, wenn der Himmel mit den Augen seiner Unendlichkeit auf uns herab blickt, und unser Geist hinter der erhabnen Stille desselben die Ewigkeit, wie auf uns lauschend, liegend fühlt.

Das Schicksal wacht, wenn wir schlafen, und steht mit nie ermüdender Achtsamkeit und launiger, oft unbarmherziger Unterbrechungslust immer schlagfertig hinter unserer sorglosen Thorheit, stolzen Albernheit, tragem Alltagsleben und dummen Langeweile. Jeder Stundenschlag, der in die öde Luft verhallt, überlautet tausend große und kleine, traurige und freudige Begebenheiten der fortlaufenden Menschengeschichte, die wir über das besondere Geschichtstückchen, welches wir in der Austereschale unseres vornehmen oder gemeinen Berufs hinleben, vergessen.

Bald auch bleiben wir nur als Erinnerung unter den Unrigen zurück. Wohl uns, wenn der Tod auf seine unsichtbare Tafel ein gutes Zeugniß über unser Leben vor den Augen Gottes schreibt!

Das daran stoßende Rochus-Thal gewährt durch seinen mannichfaltigen Wechsel an Häusern und Gärten einen angenehmen Anblick, der durch den an einer reizenden Anhöhe angebrachten Calvarien-Berg mit seinen schönen Kreuz-Stationen und der neu erbauten Pfarrkirche noch reizender und romantischer wird.

Hinter diesem erhebt sich Maria-Schnee, und in einer stundenweiten Entfernung Carlovitz, welches durch seine Bauart an einer Anhöhe, noch mehr durch sieben Kirchenthürme ein imposantes Ansehen erhält.

Mehr südlich hinter dem Calvarien-Berge beginnt eine unzählige Menge gewölbter, mit angenehmen Ebenen abwechselnder Hügel, welche die Straße bis Carlovitz, und westlich bis Kamenitz verfolgen *).

*) Diese Hügel sind der größte Reichtum der Einwohner,

тренуци одмора, када се хвата дах за нови живот, мала ноћ као припрема за лепши дан! Те су гробне хумке са својим миром место одакле неко, у својој бесконачној милости гледа на нас, а наш дух из његове узвишене тишине осећа вечност која се смеши на нас.

Судбина је будна и кад спавамо, са својом неуморном пажњом и непредвидивом ћуди и често немилосрдном жељом да нас поремети и прекине у нашој безбрижној непромишљености, сујети, глупости и да нас прене из троме свакодневице и досаде. Сваки откуцај живота који нестаје у пустом ваздуху, заглушује хиљаду великих и малих, тужних и веселих догађаја; а историја човечанства коју ми у једном делићу живимо у љуштури нашег, мање или више узвишеног занимања, заборављамо.

Врло брзо остајемо својима само као успомена. Благо нама уколико смрт на своју невидљиву таблу пред богом напише добро сведочан-

ство о нашем животу!

Рохустал (Роков Дô) који се ту пружа, изгледа пријатно са својим лепим кућама и баштама, а са Калваријом на једној узвишици, њеним станарима и новоизграђеном парохијском црквом на другој узвишици, изгледа још дражесније и романтичније.

Иза овога уздиже се црква Марије Снежне, а на сат раздаљине (Сремски) Карловци, који због начина градње, на једном узвишењу, а још више због својих седам црквених торњева, пружају достојанствен изглед читавој околини.

Лужније, иза брда Калварије пружа се безброј заобљених брежуљака који прате пут до Карловаца, а западнији низ брежуљака следи пут до (Сремске) Каменице.²⁵

Брдски ланац који се наслања на ове винске брежуљке, губи се у високој обали Дунава.

Уз Дунав види се велика, пуста равница која се протеже до (Сремских) Карловаца. Велики број плавлена у току године чини ово лепо место потпуно бекорисним, једино што трска која ту расте служи становницима предграђа за покривање кућа. Средином ове уздужне равнице кривуда нешто сиво, сјајно, једва покретно, које се на видљивим местима зове Тенгер.²⁶

Слободан и далек поглед отварају благословена поља Шајкашког батаљона и Баната који се простире до границе Ердеља, а сама се поља губе у сенци великог брда. Вратим ли поглед из даљине све до испод линије грађења Тврђаве, доле десно испод гробља, видим кречану и циглану које припадају Тврђави, а на супротној страни, између Београдске и Нове капије видим пет великих дрвених шупа на Гласиру, у којима се често чувају годишње потребе у сену и слами овдашњег Уреда за снабдевање.

²⁵ Ови брежуљци су највеће богатство становника јер дају онај пријатни грођани сок познат у целој Аустрији па и у иностранству под називом: Карловачки самоток (вермут - самоток, Мордианер Шилер).

²⁶ Тенгер је рукавац Дунава, који се од овог одваја код Лудвигстала, тече кривудавао кроз мочваре код цркве Марије Снежне и код Карловаца поново утиче у Дунав.

Die an diese Weinhügel anstossende Gebirgskette verliert sich allmählich gegen die Donau in hohe Ufer.

Längs der Donau sieht man eine große wüste Ebene, die sich bis Carlovitz ausdehnt. Mehrere Ueberschwemmungen des Jahres von der Donau machen diesen schönen Platz ganz unbrauchbar; höchstens dient das darauf wachsende Rohr den Vorstadtseinwohnern zur Häuserdecke. Mitten durch diese in die Länge gebildete Ebene krümmt sich ein graues, blendendes, sich stets regendes Wesen, in dem man bey sichtbaren Flächen den Tenger erkennt *).

Eine freye und weite Aussicht eröffnen die gesegneten Felder des jenseitigen Tschaikisten-Bataillons und des bis an die Gränze Siebenbürgens ausgedehnten Banats, die sich endlich in die Schatten des grossen Gewölbes verlieren. Kehre ich nun aus meiner weiten Entfernung unter die Schusslinie der Festung zurück, so sehe ich rechts unter dem Gottesacker den Fortifications-Kalk- und Ziegelofen, und auf der entgegen gesetzten Seite zwischen dem Belgrader und neuen Thore fünf große hölzerne Schuppen auf dem Glacis, die den jährlichen Bedarf von Heu und Stroh für das hiesige Verpflegsamth verwahren. —

Nun habe ich die vorzüglichsten Punkte der Umgebungen meinen Lesern, so gut ich es zu thun vermögend war, dargestellt. Ich glaube, daß mir kein Gegenstand entging, der nur des Bemerkens werth war. Wir haben in unserem Umkreise so

und liefern jenen angenehmen Rebensaft, der in allen Gegenden Oesterreichs, selbst im Auslande unter dem Nahmen Carlovitzer-Ausbruch, Tropfwerth, Mor-dianer und Schiller auszeichnend bekannt ist.

*) Der Tenger ist ein Arm der Donau, der innerhalb Ludwigs-Thal aus demselben entspringt, die bey Maria-Schnee liegenden Moräste in gekrümmten Laufe durchschneidet, und bey Carlovitz sich wieder mit der Donau vereinigt. —

viele Abwechslung und Mannigfaltigkeit erblickt, die wir oft in der weiten Gegend zerstreut suchen müßten.

Eine angränzende, nicht unbedeutende Stadt bis zur niedrigen Dorfhütte, Wälder und Gärten bis auf die kleinsten Gestrüppe, Bäche und Moräste bis auf den fischreichsten Fluß, kahle Bergfelsen und die fruchtbarsten Ebenen, Wildniß und Einöden neben der entzückendsten Aussicht, der höchste Grad der Cultur neben der Unruhbarkeit der Verwilderung, die schönsten und anmuthigsten Weingärten zwischen finsternen Buchen- und Eichenwäldern treiben sich hier bald wild, bald harmonisch schön in ihren angewiesenen Kreisen umher. Kurz, alle diese Gegenstände sind so idealisch schön, — daß mehr als meine Feder dazu gehört, um das Gefühl der Seele, so wie ich es empfinde, ganz auf dem Papier darstellen zu können. Nur schade, daß so selten jemand diese Stellen einer schönen Aussicht besucht.

Doch von hier genug, ich begeben mich nun in den unteren und belebteren Theil der Stadt, um zu versuchen, wie weit es mir gelingen wird, die mehr oder weniger bedeutenden Merkwürdigkeiten derselben aufzuzeichnen.

V.

Beschreibung der inneren Stadt oder der unteren Festung mit ihren Vorstädten und der Schiffbrücke.

§. 34. Auf einer sonst unwirthlichen Ebene, wo noch vor 70 Jahren Schilf und Rohr wuchsen, steht jetzt auf einem 450 Schritt langen und 515 Schritt breiten Flächenraume das im In- und Auslande, mit Rückblick auf da vermeint herrschende endemische Krankheiten so übel verrufene Peterwardein. Eine Hauptgasse und zwey andere in gleicher Richtung, verbunden mit einem nicht unansehnlichen Parade-Platze, bilden die ganze Stadt, die aus 14 Aerial und 48 Civil-Gebäuden besteht.

Außer einigen in der Kirchengasse befindlichen

И тако сам својим читаоцима представио најлепша места околине и то најбоље што сам знао и умео. Надам се да ми није ништа промакло, а што је вредно пажње и помена. У окружењу смо запазили толико промена и различитости, које смо често раштркане налазили у даљини.

Лепе варошке куће уз ниске сеоске колибе, шуме и баште уз густиш и растиње, потоци и мочваре, те реке богате рибом, дивљина и пустош поред очаравајућих пејзажа, највиши степен културе крај нераскрчене дивљине, најлепши и најљупкији виногради међу мрачним буковим и храстовим шумама, све се то смењује овде у хармоничним круговима. Укратко, све је то тако идеално лепо, да моје перо не може на хартију да пренесе сва она осећања која имам. Штета је само што та места ретко неко посећује.

Но, рекао сам довољно. Спуштам се у доњи, живљи део вароши да покушам да опишем и остале знаменитости.

V

ОПИС УНУТРАШЊЕГ ГРАДА ИЛИ ДОЊЕ ТВРЂАВЕ СА ЊЕНИМ ПРЕДГРАЂИМА И ПОНТОНСКИМ МОСТОМ

§. 34. На једној иначе неплодној равници, где су још пре 70 година расли рогоз и трска, на 450 корака дугој и 515 корака широкој површини, у простору где стално владају ендемске болести, налази се чувени Петроварадин. Главна улица и две друге улице у истом

правцу спојене са не баш неугледним тргом за параде образују целу варош, а иста се састоји од 14 државних и 48 грађанских кућа.

Сем неких неугледних кућа у Црквеној улици у вароши се ређају приземне и двоспратне, у најбољем реду једна до друге поређане зграде, од којих су најлепше Парохијска црква, Арсенал, новоподигнута зграда Генералне команде, стан командујућег генерала и војних службеника.

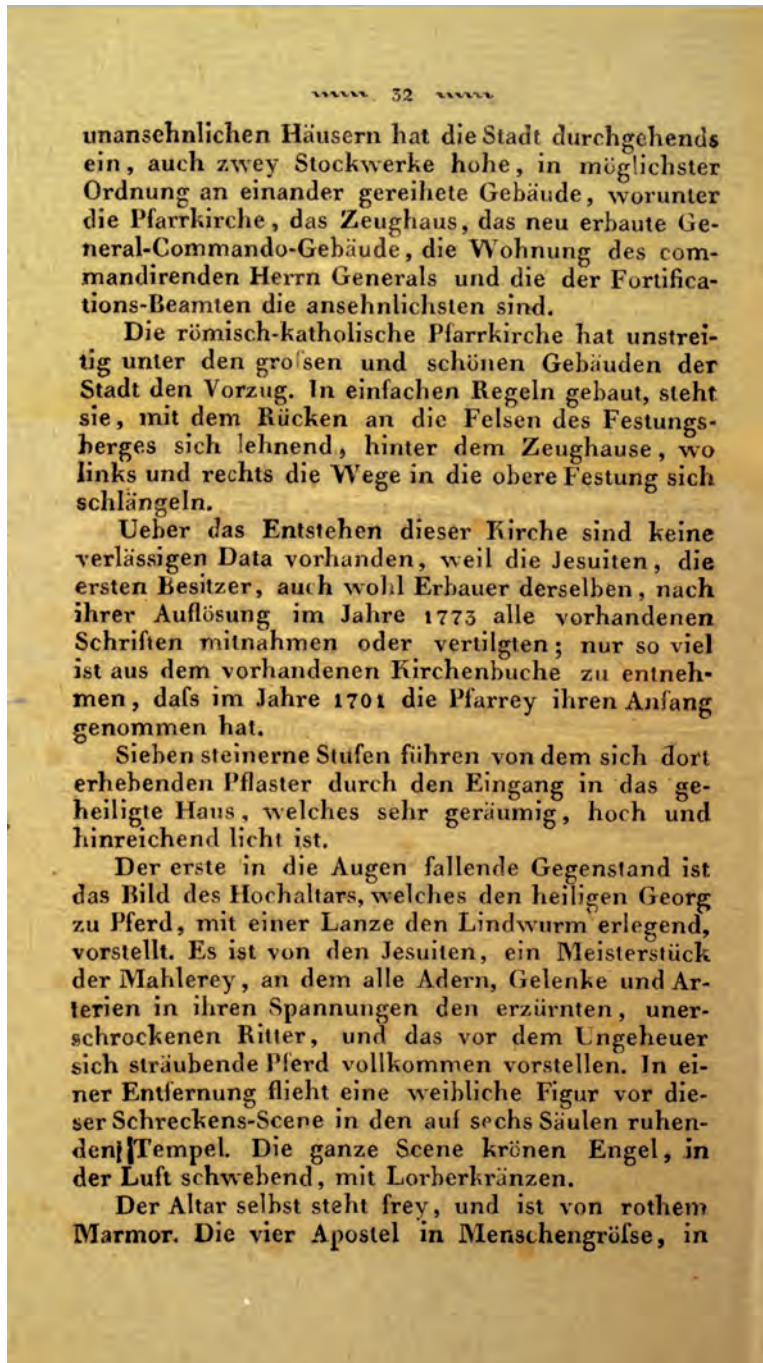
Првенствено међу лепим и великим зградама, издваја се Римокатоличка црква; грађена једноставно, задњом страном ослоњена на Петроварадинску стену, налази се иза оружарнице, где се лево и десно раздвајају кривудасти путеви за Горњу тврђаву.

О настанку ове цркве нема поузданих података, пошто су језуити, први власници, а свакако и градитељи, након укидања њиховог реда 1773. године, све постојеће списе однели или уништили. Из сачуваних црквених књига сазнаје се само толико да је парохија започела са радом 1701. године.

Седам камених степеница води са тамошњег плочника у Свету кућу која је врло пространа, висока и довољно светла.

Прва ствар која пада у очи је олтарска слика Светог Ђорђа, који копљем убија аждају. То, од језуита насликано ремек дело сликарства, савршено представља у пуном напону неустрашивог витеза и услед страха од немани накомештеног коња. На одстојању од ове страшне сцене, једна жена бежи ка храму који лежи на шест стубова. Целу сцену крунишу у ваздуху лебдећи анђели, са лаворовим венцима.

Сам главни олтар стоји слободан, а направљен је од црвеног мермера. Четири

Holz gehauen, weiß und vergoldet, sind eben kein Meisterstück der Bildhauerkunst, doch tragen sie zur Zierde des Altars im allgemeinen bey.

Die beyden dem Hochaltare nächsten Nebenaltäre sind ebenfalls gelungene Stücke von Falkner aus Ofen. Auf dem einen übergibt Christus in Gegenwart aller seiner Jünger dem Petrus die Schlüssel der Kirche und des Himmels; auf dem entgegengesetzten tauft der heilige Franciscus Xaverius heidnische Könige.

An den übrigen zwey Altären ist zwar die gute christliche Meinung der Stifter, keinesweges aber die Kunst oder der Fleiß der Meister zu loben. Ein oberhalb des Haupteinganges gespannter Bogen trägt das musikalische Chor mit seiner schönen neuen Orgel, die die Kirche der Freygebigkeit des hiesigen bürgerlichen Bräumeisters Fabian Gröber zu verdanken hat.

Bevor wir diese heilige Freystätte verlassen, wollen wir noch einige Gegenstände der Vergangenheit betrachten, und unsere Vorfahren in ihren unterirdischen Gemächern besuchen.

Die Kirche hat zwey Gräfte; eine ist hinter dem Hochaltare in Felsen gehauen, welche die Jesuiten für sich erbaueten und benützten; in die andere führt eine eiserne Thür, rechts am Eingange in die Kirche, unterirdisch, in die wir uns so eben begeben.

Jeder Tritt über die steinernen Stufen wiederhallte aus der Todtenstille, die den unteren Raum erfüllt.

Mit schauerlich sanften Empfindungen näherte ich mich einem unterirdischen Gange, in dessen Hintergrunde ein Altar sich befindet. Hundert und eilf Gräber, wovon mehr als die Hälfte verschlossen sind, die übrigen aber ihrer Beute noch harren, füllen rechts und links die Zwischenräume aus. Hierher konnten sich die Gebeine jener nur versammeln, die in ihrem Testamente wenigstens 50 Gulden dem Kirchen-Fonde zu hinterlassen vermögend waren *).

*) Seit 20 Jahren ist, wie billig, der Zutritt zu diesem Orte nur Lebenden, nicht Todten mehr gestattet. —

G

апостола у људској величини, изрезбарени у дрвету, бели и позлаћени, баш и нису ремек дело вајарства, али ипак доприносе украшавању.

Оба, главном олтару најближа олтара су такође успела дела Фалкацера из Будима. На једном Христос, у присуству свих својих ученика, предаје Петру кључеве цркве и неба, а на другом свети Фрања Ксавер покрштава пагане.

Код преостала два олтара за сваку похвалу је добра намера самог задужбинара, али ни у ком случају није за похвалу вештина и вредноћа мајстора. Лук изнад главног улаза носи хор са лепим новим оргуљама, за који црква треба да захвали на великодушности пивару Фабијану Греберу.

Пре него што напустимо ово свето прибежиште, погледаћемо још неке ствари из прошлости и посетити наше претке у њиховим подземним одајама.

Црква има две крипте (гробнице); једна је иза главног

олтара уклесана у стену, а изградили су је језуити за себе и користили су је. У другу подземну крипту воде гвоздена врата, десно од улаза у цркву, а сваки корак на каменим степеницама одзвања из мртве тишине која царује доњом просторијом.

Са осећањем благе језе приближавам се подземном ходнику у чијој се позадини налази олтар. Стотину и једанаест гробница, од којих је више од половине попуњено, а остале још ишчекују свој плен, испуњава лево и десно међупросторе. Овде су могли доспети кости само оних, који су били у могућности да црквеном фонду завештају бар 50 гулдена.²⁷

²⁷ Од пре двадесет година само је живима дозвољен приступ овом месту, али не више и мртвима.

Лепо и ружно почива овде заједно. Некада су у животу племићи с висине посматрали сиромашније од себе, а сада оба тела морају трпети једно друго у највећој близини. Понеко, ко је војничким, продорним гласом плашио цео град и доводио га у пометњу, нема ништа од тога што је с омаловажавањем других проживео своје време, већ је и свој тешко уштеђени новац оставио насмејаним наследницима. Сви су они живели, уживали у животу, али свако према својим могућностима. Који ли скучен простор окружује на крају целокупну узвишеност човека!

Са истим оним осећањем благе језе и мира, који ме обузима приликом гледања мање или више знаменитих ових подземних здања смрти, излазим ћутећи и поново прилазим цркви, да бих и у њој погледао споменике храбрим јунацима који су пре стотину година жртвовали живот за отаџбину.

Schön und häßlich ruhet hier beysammen. Adelige sahen einst im Leben Geringere über die Achseln an, und beyder Leiber müssen sich jetzt in der engsten Nachbarschaft vertragen. Manches Gesicht, das in einer militärisch donnernden Stimme die ganze Stadt in Schrecken oder Verwirrung setzte, hat nichts vor dem voraus, was unbeachtet seine Zeit durchlebte, und sein viel erspartes Geld lachenden Erben zurück liefs. Alle diese lebten, und genossen die Welt, jeder nach seinen Verhältnissen. Welch enger Raum umschließt zuletzt die ganze Herrlichkeit eines Menschen!!!

Mit jener schauerlich sanften Ruhe, welche bey dem Anblicke mehr oder weniger merkwürdigen Grabesstellen unser Gemüth umzieht, und zu stillen Betrachtungen erhebt, steige ich schweigend aus diesem unterirdischen Gemache des Todes herauf, und wende mich noch ein Mahl zu dem Eingange der Kirche, um auch in derselben die Grabmäler jener tapferen Helden zu betrachten, die schon vor Jahrhunderten ihr Leben dem Staate opferten.

Die Copien aller Epitaphien folgen hier:

Ein Löwe auf Bergen mit bloßem Schwerte.

Epitaphium
Comitum Koháry
Petrovaradini Sepulcrorum.

Comes Georgius Koháry de
Csabrach, Sacratissimae Cae-
sareae Regiaeque Majestatis
incltyi Regiminis pedestris
Excellentissimi Campi Ma-
reschalli Guidonis Comitissa
Starenberg Campagniae
Capitaneus

Comes Joannes Koháry de
Csabrach, Sacratissimae Cae-
sareae Regiaeque Majestatis
incltyi Regiminis Cataphrac-
torum Generalis Campi Ma-
res. Locumtenentis Principis
Lobkovicz Compagniae
Capitaneus.

Pro Deo, suoque Caesare ar-
ma strenue coepit,
Acquisitis tandem victoriis
Postquam sat diu, ac fortiter
in Hispaniis bellasset

Sub Eugenio olim in Belgio
insigniter decertans
Ab ipso palmas, et lauros
eruditus
Etsi in ipsa pugna ferali Bel-
gradensi mansisset illaesus

Следе преписи свих епитафа:
Лав на брду, са исуканим мачем
Епитаф
Грофовима Кохари
у Петроварадину сахрањеним

Гроф Ђерђ Кохари де Чабрах Пресветог
Царско Краљевског величанства Славног
пука пешадијског Преузвишеног фелдмар-
шала Гвида Грофа

Штаремберг чете
Капетан

За бога, свог цара оружје
Одважно је понео
Стекавши напокон победе
Пошто је довољно дуго а и храбро
У Шпанији ратовао
За вођење Панонског рата се вратио Славно
за домовине своје
Славу је ратовао
У последњој Петроварадинској бици
Против Турака на бојишту
Борећи се
Шеснаест рана је задобио.
Затим након одсецања обе руке
Карлу краљу милостивом господару ловор
У вековечности сопственој крвљу
обезбедио
У благиости славне Марије Снежне Божан-
ске милосрдне капеле нека почива

У миру Амин

Гроф Јанош Кохари де Чабрах, Пресветог
Царско Краљевског величанства Славног
пука оклопног Фелдмаршаллајтанта кнеза

Лобковица чете
Капетан

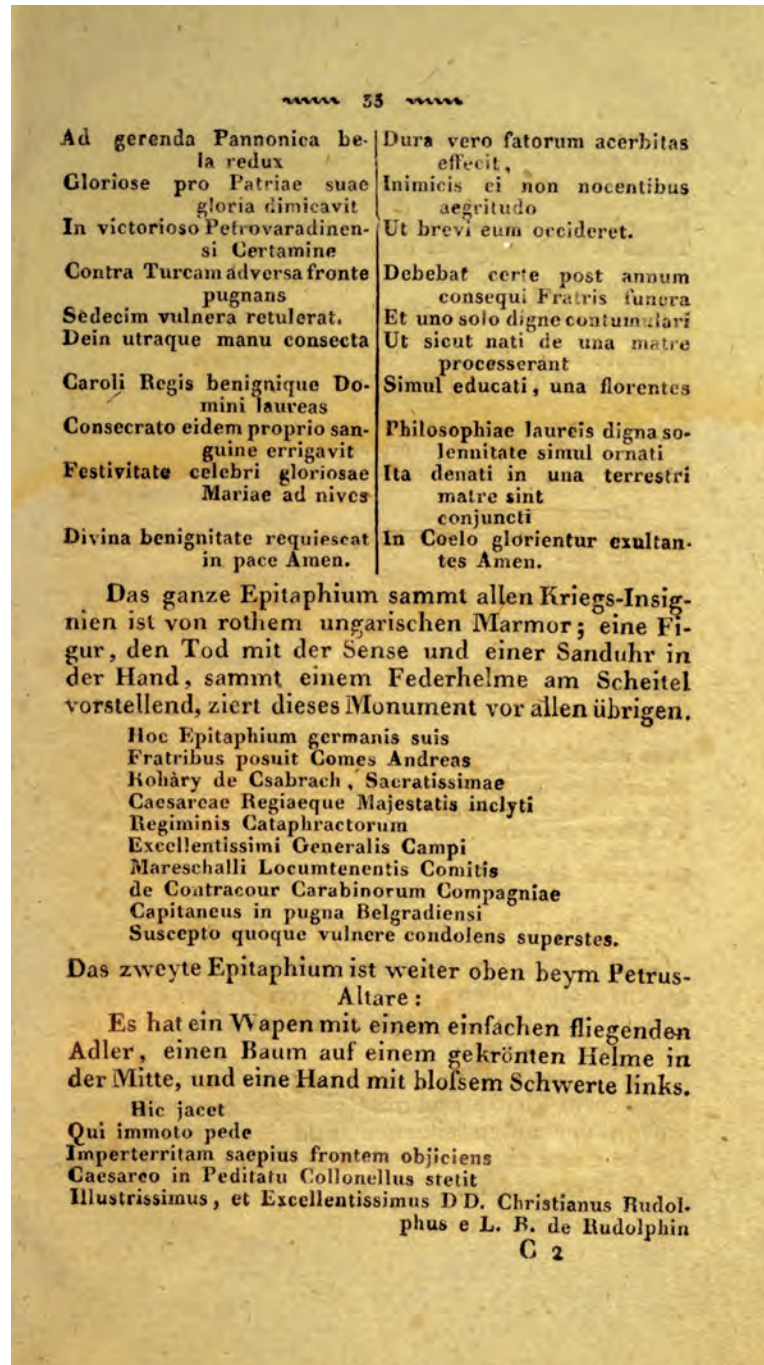
Под Евгенијем некад у Белгији
знаменито борећи се
Од истог палме и ловоре стекао
Иако је у самој бици погубној у Београду
остао неповређен
Сурова пак судбина невољу је начинила
Непријатељска њему болест
За кратко време њега је убила
Требало је извесно после године након
братовог погреб
Још једну достојну хумку поставити
А будући да су од једне мајке рођени
Заједно образовани, једним сјајним
Филозофије ловором достојним заједно
украшени
Тако умрли у истој земљи
Мајци нека су повезани
У небо славно н нека се узнесу

Амин

Цео Споменик са свим ратним одличјима је од црвеног, угарског мермера, а фигура са калпаком, косом као знамење смрти и пешчаним сатом у руци, краси овај споменик и чини да се разликује до свих осталих.

Овај епитаф рођеној својој Браћи поставља гроф Андраш Кохари де Чабрах, Пресветог Царско-краљевског величества славног Пука оклопног Преузвишеног фелдмаршала Де Контракура коњичке чете Капетан у бици код Београда Задобивши рану и жалећи што је преживео.

Други споменик је даље, код олтара Св. Петра:
На њему је грб са орлом у лету, у средини на крунисаном калпаку, а лево рука са исуканим мачем.

Овде лежи
Онај који је као поуздани пешак
Неустрашиво често на бојишту био изложен
Као царски у пешадији пуковник је служио
Пресветли и преузвишени Кристијан Рудолф Барон де Рудолфин
Дуго овако остати није могао
Па су га заслуге навише великим корацима уздизале
Јер за кратко време
Тврђаве Петроварадин за команданта доспевши
До генерала заповедника се успео

Diutius sic stare non potuit
Quem merita ad altiora magnis passibus promotebant
Brevi namque temporis spatio
Petrovaradiensis Praesidii Claves Commendans assecutus
Generalis Vigiliarum Praefecti Dignitatem ascendit
Totius subinde Slavonici Regni iteratis vicibus substitutus
Gubernator

Hic stetit
a Divinae, et humanae Justitiae balance admotus
ut

Principi, ac subditis suum indemne servaverit
Et Deo quod Dei est tribuerit
Dum Catholicam Religionem professus se ipsum Deo redidit
Zelosus Orthodoxae Fidei autoritate Protector
Virtutum exemplo Promotor factus
Sic bellicae politicae Christianae Virtuti innixum fortiter
Heroem

Dum mors conspexit
Maturum Censuit quem prosterneret
ut hinc translatus
Debitis meritis digniore gradu in aeternitate staret.
XVII Idus Decemb: MDCCXXIX actatis suae anno LXVII.
Terris illum eripuit
Non suorum animis
Quorum nemini vivens
Mortuus bonis omnibus
Gemitus extorsit.

Cui
Dum moestissima Consors
Illustrissima B.N.A. Susanna Catharina nata de Würth
Hoc monumentum ponit
Tu Viator precare
ut
Requiescat in pace!

Links neben dem Franciscus-Altare

Hat das Monument einen Harnisch mit geschlossenen Helme oben; zwey Löwen tragen das Wapen, worin ein Elephant in einem vier Mahl getheilten Felde steht.

Alle darauf befindlichen Kriegeszeichen sind mit besonderm Fleisse und mit Genauigkeit ausgehauen, wovon der unten sitzende und weinende nackte Knabe einen angenehmen, aber doch schauerlichen Anblick verursacht.

Одмах потом целе Краљевине
Славоније више пута
постављен гувернер
Овај је био
Божанској и људској правди
се приближио
Тако је Владару као и
поданицима неокаљано
служио
И Богу јер бога је даровао
Док се за католичку веру
изјаснио и истом боју вратио
Марљив и угледа праве вере
заштитник
Као пример за храброст је био
Ратне хришћанске врлине
ослонац и храбри херој
Док је смрт гледао
Прерано је пао и тако одавде
пренет
Дужним заслугама достојним
кораком у веченост одлази
17. дана децембра 1729. у
добу од 67 година
Земља га је уграбила
Не њиховим душама
Од којих не живи нико
Умрли са свим добрима
Уздах се отео
Коме

Ожалошћена супруга бароница

Сузана Катарина рођена де Вирт

Овај споменик поставља

Ти се пролазнице моли

Да

Почива у миру!

Лево, поред олтара Светог Фрање

На споменику доле је оклоп са затвореним калпаком. Грб носе два лава, а на њему је слон у четири подељена поља.

Сва златна одличја
исклесана су са особитим
трудом и тачношћу, при чему
наги дечак који плаче при дну
пружа пријатан али ипак мало
језовит осећај. Цео комад,
висок седам стопа је тамно
смеђе боје, прошаран белим и
црвеним пругама.

Епитаф гласи:

Кога је врлина у
потпуности уздигла
Овај споменик је подигнут
Кристијан барон Хелфрајх
Оружарнице управитељ
Пука пешадијског
Граничарског пуковник
Тврђаве Петроварадина
Заповедник
Умро
У години живота свога 74
века хришћанског
1757
Доиста
Сама тежина велика
Уступа времену поковања
судбини

Што тако
Стојимо на овом месту Данајаца²⁸
Где је исти пао
Сенека

Das ganze Stück, 7 Schuh in der Höhe, ist von
leberfarbigen, mit weißen und rothen Adern ge-
mischten Marmor gefertigt.

Folgendes ist das Epitaphium;

Quem virtus ad summa provexit
Hoc tumulo conditus est
Christianus L. B. de Helfreich
Tormentariae Rei Praefectus
Unius Regiminis pedestris
Confiniarii Colonellus
Praesidii Petrovaradinensis
Commendans
Obiit

Anno aetatis suae 74 aevi christiani

1757

nempe

ipso pondere magna
Ceditque oneri fortuna suo

Quid ita

Stamus hoc Danaï loco *)

Unde ille cecedit

Seneca

Links unter dem Kreuzaltare

Ist ein 1 Klafter hoher, weicher, weißer Stein mit
einem einfachen gekrönten Adler der in der Brust
ein bloß in die Quere getheiltes Feld hat.

+

Piis manibus

Ferdinandi Laurentii Liebsteinsky

S. R. I. Comitis a Kollowrat

Sac. Caes. Maje. Magistri Equitum

Adjutantis Generalis

Rom. et Hung. Regis Josephi Camerarii

Qui in bello contra Turcas strenue pugnavit

Et in arcis Petrovaradinensis defensione

Fortiter occubuit

Anno 1694 mense Septembri die 25.

Gleich beym Eingange der Kirche links liegt ein
Stein, von welchem nur wenige Worte lesbar sind,

*) Was der Verfasser dieses Epitaphiums unter dem Worte
Danaï verstanden hat, konnte ich nirgends auffinden.

²⁸ Шта је писац подразумевао под речју Данаи, нисам нигде могао да пронађем.

Лево, испод крсног олтара је један хват висок, меки, бели камен са крунисаним орлом, који на грудима има само попречно подељено поље.

+

С поштовањем
Фердинанду Лоренцу Липштајнском
Коњичком капетану, ађутанту генерала грофа Коловрата
Коморника римско-угарско краља Јосифа
Који се у рату против Турака одважно борио
И у одбрани утврђења Петроварадин
Храбро погинуо
Године 1694. месеца септембра дана 23.²⁹

²⁹ Епитаф, који је са латинског језика превела г-ђица Томислава Јелић, архивист.

Одмах лево од улаза у цркву налази се камен на коме је само мало читљивих речи (јер се при уласку гази по њему), из чега се види да ту лежи неки добротвор цркве.

Поред овог налази се мали камен са натписом:

Овде је сахрањена моја мила ћерка Марија Дунких, од 13 година, умрла као вереница 01. маја 1710. године. Боже подари јој радосну: ...преостало је такође нечитко.

Десно код улаза у цркву, иза првог стуба је споменик од црвеног мрамора, под којим је сахрањен тајни саветник чије је име такође већим делом нечитко.

Са црквом потпуно повезан, двоспратан негдашњи Језуитски колегијум, сада је Парохијска кућа и школа.

§. 35. Задњом страном према школи, а предњом на главној улици, насупрот зграде Инжињерије налази се велика четвртаста оружарница (*арсенал*). Као и све оружарнице, без спољних

украса, али зато уредне и чисте унутрашњости стоји она ту незахтевна. Крочи ли се пак у двориште свуда се виде запослени, чија је једина сврха да праве оружје за војне потребе. Горњи спрат служи делом као канцеларијски простор, али су ту уједно и станови за официре, ту се још чувају употребљиве и неупотребљиве пушке и старина, а посебно су занимљиви турски ланац којим је фелдмаршаллајтант гроф Бројнер био везан за дрво код цркве Марије Снежне, као и његов калпак и оклоп; азијски штитови од риблије кости и конца, турске заставе, коњски репови, пушке, сабље и тоболци за стреле поред вршкатах кацага и витешких кошуља плетених од гвоздене жице.

Поред више неупотребљивих застава Карла VI и других украсних копља, ту се налазе и турски надгробни споменик од белог мермера и окамењена доња вилица слона,

(weil man bey dem Eintritte darüber steigen muß, woraus zu ersehen ist, daß derselbe einen Wohlthäter der Kirche verschloß).

Neben diesem ist ein kleiner, mit der Aufschrift: Allhier liegt begraben meine liebe Tochter Maria Dunkichin ihres Alters 13 Jahr. Ist im Brautstande den 1. May, 1710 gottseelig verschieden. Gott verleihe ihr eine fröhliche: — das Uebrige ist auch schon unkenntlich.

Rechts bey dem Eintritte in die Kirche hinter den ersten Pfeiler ist ein Grabstein von rothem Marmor, unter welchem ein geheimer Rath, dessen Name aber auch schon größten Theils unleserlich ist, begraben liegt.

Das mit der Kirche genau verbundene, zwey Stockwerke hohe, einst gewesene Jesuiten-Collegium vertritt jetzt die Stelle des Pfarr- und Schulhauses.

§. 35. Mit dem Rücken gegen das Schulhaus, und die Fronte auf die Hauptgasse, dem Ingenieur-Hause gegen über, steht das in einem großen Vierecke gebaute Zeughaus. So, wie alle übrigen Aerial-Gebäude, ohne äußere Zierde, aber mit desto größerer Ordnung und Reinlichkeit im Inneren, steht auch dieses anspruchslos da; treten wir aber in das Innere des Hofes, so sieht und hört man von allen Seiten beschäftigte Hände, die bloß die Erzeugung menschentödtender Instrumente zum Zwecke haben. Das obere Stockwerk dient theils zu Kanzeleyen und Wohnungen der Officiere, theils zur Aufbewahrung brauchbarer und unbrauchbarer Gewehre und Alterthümer, worunter die türkische Kette, mit welcher der Feldmarschall-Lieutenant Graf Breuner an den Baum bey Maria-Schnee gebunden war, sein Helm und Panzer; von Fischbein mit Zwiern gewundene asiatische Schilde, türkische Fahnen, Rofscheiffe, Flinten, Säbel und Pfeil-Futterale, nebst Pickelhauben und von Eisendraht künstlich verfertigte Ritterhemden besonders sehenswürdig sind.

Außer mehreren unbrauchbaren Fahnen von Carl VI. und sonstigen künstlichen Spießsen und

Lanzen ist auch noch ein türkischer Grabstein von weißem Marmor und eine versteinerte Elephanten-Kinnlade, nebst anderen Gebeinen von ähnlichen Thieren, die in Mittrowitz bey Grabung eines Brunnens gefunden wurden, dann eine türkische Thurmspitze aus Belgrad, von Kupfer und vergoldet merkwürdig.

Nach dem Zeughause ist das neue General-Commando-Gebäude neben dem Militär-Garnisons-Spitale das sehenswürdigste. Dieses ist erst im Jahre 1807 aus der hier gestandenen Franciscaner-Kirche *), obwohl mit namhaften Auslagen, zugerichtet worden, und hat zwey Stockwerke. Es ist eines der größten und bequemsten Gebäude dieser Art in Slavonien; jeder Herr Referent hat sein eigenes Bureau, und aus demselben eine prächtige Aussicht in das jenseitige Neusatz.

Das daran stossende Wohnhaus Seiner Excellenz des Commandirenden ist in seinem Innern bey weitem nicht das, was es von aussen verspricht. Sechs Wohnzimmer im ersten Stocke, mit eben so viel Gemächern zu ebener Erde für die Domestiken, sind kein bequemes Quartier für einen commandirenden General-Feldzeugmeister mit Familie **).

Das Garnisons-Spital, welches vor 40 Jahren noch ein Franciscaner-Kloster war, die Wasser- und

*) Seit der Aufhebung des Franciscaner-Klosters wurde die Kirche zu einem Getreide-Magazin verwendet, wobey aber der Hochaltar unbeschädigt blieb. Der im Spital angestellte Garnisons-Geistliche mußte da täglich Messe lesen. Ein weiser und erhabner Gedanke, deren Seine Excellenz der damalige commandirende General Baron von Simbschen so viele hatte und ausführte, war es, diesen Gottesdienst aufzuheben; denn nicht selten wurde unten Messe gelesen, wenn oben der Verpflegsbäckermeister mit Soldaten Früchte maß, und die andächtigen Zuhörer nicht wenig beunruhigte und bestaubte.

**) Da der Mangel an Quartieren in Peterwardein so bedeutend ist, so mag es jedem anderen, der sich im Quartiere beschränkt fühlt zur Berohigung dienen, daß selbst der Commandirende von dieser Beschränkung nicht frey ist.

кости животиња нађених при копању бунара у Митровици и потом турски врх куле из Београда од бакра и позлаћен.

Након оружарнице и Војне болнице најзнаменитија је нова зграда Генералне команде. Она има два спрата и тек је 1807. године настала скупом преправком Фрањевачке цркве³⁰ и једна је од највећих и најбоље грађених зграда те врсте у Славонији. Сваки референт има своју канцеларију и диван поглед на Нови Сад. Зграда која се наслања на њу је кућа Његове екселенције командујућег и у погледу свог ентеријера врло је скромна и не може се поредити са раскошним изгледом екстеријера куће. Шест стамбених просторија на првом спрату са исто толико у приземљу за послугу, није удобан стан за једног маршала с породицом.³¹

Гарнизонска болница, која је пре 40 година још била Фрањевачки манастир, Водена касарна и Гренадирска

(пешадијска) касарна, зграда инжињерије, Главна стража и Већница, самим називом казује своју данашњу намену и представља уређено здање.

³⁰ Након укидања Фрањевачког манастира црква је постала магацин за житарице, али је главни олтар остао неоштећен. Свештеник из гарнизонске болнице морао је свакодневно ту да држи службу. Мудра и узвишена замисао; али је службу укинуо тадашњи командујући генерал барон Симбшен, јер се неретко доле држала миса док је војни пекар псовао војнике што је узнемиравало присутне слушаоце.

³¹ Пошто је недостатак станова у Петроварадину толико велик да ни сам заповедник није ослобођен овог ограничења, то може послужити као утеха сваком ко се осећа скученим у погледу смештаја.

Међу грађанским кућама не бих могао некој да дам предност. Све су особито оне на главној улици, солидно грађене. Сем овде наведених здања има још нешто више од 100 кућа без крова и подрума, који у мирнодопска времена служе за смештај војника и цивила.

Ове иронично назване куће образују, у истој висини, унутрашњи обухватни појас града и у фортификацијском језику називају се казамати. Пространи су и често лепи као капела, уколико нека домаћица зна да их уреди тако да засијају.

У једном казамату близу Београдске капије сваке недеље и празником држи се служба божја за православне вернике, од стране свештеника из Каменице.

Предмет пажње је и слободни торањ на варошкој страни, на бедемима Горње тврђаве, на коме сатни бројчаник који гледа на све четири стране света, са црним римским бројевима на белој

основи, те становницима Петроварадина говори о незауостављивом протоку драгоценог времена. Све остало мање уочљиво оставља се знатижељи сваког странца и сада ћемо пошто прођемо Београдском капијом и преко поплочаних ћуприја и четири капије и Моста на дизање, из близине осмотрити два југоисточна предграђа.

Grenadier-Caserne, das Ingenieur-Haus, die Hauptwache und das Rathhaus bedeuten durch ihre Namen auch ihre Bestimmung, und sind durchgehends wohlgeordnete Gebäude.

Unter den Bürgershäusern wüßte ich einem vor dem andern keinen besonderen Vorzug zu geben; denn sie sind alle, besonders in der Hauptgasse, ein Stockwerk hoch, schön und solid gebaut, und gewinnen durch ihre regelmäßige Bauart viel in ihrem Ansehen.

Außer diesen hier benannten Gebäuden gibt es auch noch eine Anzahl von mehr als 100 Häusern, aber ohne Dach und Keller, die in Friedenszeiten Militär und Civil-Parteyen Unterkunft verschaffen. Diese ironisch genannten Häuser bilden in gleicher Höhe die innere Einfassung der Stadt, und werden nach der Fortifications-Sprache Casematten genannt. Sie sind geräumig, und oft wie eine Capelle so schön, je nachdem sie eine häusliche Frau auf den Glanz herzustellen weiß.

In einer dieser Casematten nächst dem Belgrader Thore wird der Gottesdienst der griechisch nicht-unirten Religion durch einen alle Sonn- und Feyer-tage vom Dorfe Kamenitz hierher bestellten Popen versehen.

Der auf den Werken der oberen Festung auf der Stadtseite freystehende Thurm, an welchem von vier Seiten die großen runden Uhrblätter mit schwarzen römischen Zahlen im weißen Felde Peterwardeins Bewohnern den unwiderbringlichen Verlust der kostbaren Zeit mit jeder Stunde anzeigen, ist auch ein Gegenstand der Aufmerksamkeit. Alles übrige minder Auffallende bleibt der Neugierde jedes Fremden preis gestellt, und wir wollen nun, indem wir durch das Belgrader Thor über gepflasterte Brücken durch vier Thore und Zugbrücken uns den mannigfaltigen Fortificationen mühsam entwinden, die beyden gegen Südosten liegenden Vorstädte auch in ihrer Nähe betrachten.

§. 36. Zwey hundert und fünf und siebenzig Häu-

ser von verschiedener Gröfse, doch keines ein Stockwerk hoch, bilden auf einer mehr langen als breiten Fläche die bedeutendste Vorstadt Ludwigs-Thal *).

Längs dem Glacis in vorgeschriebener Entfernung hingebauet, besteht der ganze Ort, die Kirche und ungefähr acht bis zehn Häuser in der ersten Frontlinie abgerechnet, gröfsten Theils aus kleinen ungelochten Häusern, die besonders in der nahen Gegend der Donau nicht selten der Ueberschwemmung ausgesetzt sind **).

Bedeutenden Zuwachs an Gebäuden würde dieser Ort in Kürze erhalten, wenn es erlaubt wäre, solide Häuser zu bauen; allein eine löbliche Bau-Direction wachet hierüber sehr weislich, und erlaubt, ohne besondere Gründe, kein neues Haus mehr oder nur mit sehr vorsichtigen Bedingungen aufzuführen. —

Mehr südlich, an die matten Anhöhen der Weinberge sich lehnend, dehnt sich in einem langen Vierecke das Rochus-Thal mit 146 Haus-Nummern aus.

Die Lage ist gegen die des Ludwigs-Thales zwar angenehmer, aber die Bauart der Wohnungen desto geringer.

Die am nördlichen Ausgange dieser Vorstadt noch unvollendete Pfarrkirche ist der einzige sehenswerthe Gegenstand, alles übrige hat ein wahrhaft länd-

*) Bey der letzten Gränzbereisung (im Jahre 1807) Seiner des E. H. Ludwigs kaiserlichen Hoheit hatten die Peterwardener um die gnädigste Bewilligung gebethen, ihre bis nun unter dem Nahmen Mayerhofe bestehende Vorstadt zum höchsten Andenken Seiner kaiserlichen Hoheit mit dem Nahmen Ludwigs-Thal belagen zu dürfen, welches der erhabene Prinz bey seiner Rückkehr nach Wien allergnädigst zu bewilligen geruhete.

**) Im Jahre 1803 war die Ueberschwemmung so grofs, dafs die Einwohner damahls auf den Hausböden wohnen, und von einem Hause zum anderen nur mit Fischerkähnen gelangen konnten; ich selbst sah diese Unglücklichen durch 14 Tage in ihrem Elende schmachten. —

§. 36. Двестаседамдесет и пет кућа различите величине, али ниједна на спрат, у дужину више него у ширину, пружа се највећим предграђем званим Лудвигстал³².

Уздуж друге стране земљаног насипа, на прописном одстојању од истога, постоји читаво насеље са црквом и осам до десет кућа у првом реду, већином малих и неугледних, које су нарочито у близини Дунава често изложене плављењу.³³

Ово место би за кратко време значајно порасло, да је дозвољена градња солидних кућа. О томе брине врло ревносно Грађевинска дирекција и не дозвољава, без нарочитих разлога, или пак само под веома оправданим условима, подизање неке нове куће.

Јужније, наслањајући се на благе узвишице виногорја, шири се у издуженом четвороуглу Рохустал (Роков До) са 146 кућа.

Положај му је у односу на Лудвигстал пријатнији и

погоднији за живот, али су куће утолико скромније.

Још недовршена парохијска црква на северном излазу овог предграђа је једина вредна знаменитост, све остало има сеоски изглед где се смењују високо дрвеће, баште и виногради.

³² Приликом последњег обиласка границе (године 1807.) становници Петроварадина су замолили Његово царско височанство надвојводу Лудвига да своје дотадашње предграђе Мајерхоф (мајур) у знак сећања назову Лудвигстал, што је принц, након свог повратка у Беч и одобрио.

³³ Године 1803. поплава је била тако страшна да су становници живели на таванима кућа, а од једне до друге куће могло се ићи само чамцем. Ја сам четрнаест дана гледао њихове муке.

§. 37. Да бисмо погледали у село Буковац, које припада овој општини, молим своје читаоце да ме следе у романтичне пределе Фрушке горе.

Чим напустимо Роков до, између винограда, воћњака и љупких брежуљака приближавамо се кршним, високим брдима која, како се чини, прете да нам затворе видокруг, али чим пут скрене лево пред очима нам је Буковац.

Девет кућа поређаних у ред, сеоска тишина и православна црква нису накнада за труд пешачења од неколико сати, али чиста изворска вода, здрав ваздух и божанствена слобода, више је него што сам икада тражио од природе.

БУКОВАЦ

Буковац је 1753. године, а вероватно већ и знатно раније био самостални војни комунитет под Словенском генералном командом, који је издржавао сопственог кнеза

(председника општине – прим. прев.), синдика (опуномоћени службеник - прим. прев.) и заклетнике (одборнике). Немири проузроковани лошом владавином и slabим, неискусним кнезовима, били су повод за ограничавање њихових слобода и већ 1769. године били су под контролом и надзором Петроварадинског магистрата. И поред промене власти било је мањкавости и слабости у изобиљу, али заједница од отприлике 64 домаћинства није могла да подмири трошкове жељене самосталности. Из године у годину повећавали су се дугови, а и немири у општини, те је државна власт била принуђена приликом уређења комунитета 01. октобра 1787. године, након што Буковац више није био у стању да сачува своју самосталност (ни под вођством Карловачког магистрата, нити Петроварадинске

liches Ansehen, das mit hohen Bäumen, Gärten und Weingärten abwechselt.

§. 37. Um auch das der Communität gehörige Dorf Bukovitz in Augenschein zu nehmen, muß ich auch meine geneigten Leser bitten, mir in die romantischen Gefilde der Gebirge Fruska-Gora zu folgen.

Wir eilen, so bald wir Rochus-Thal verlassen, zwischen Wein- und Obstgärten, grasreichen Wiesen und anmuthigen Fluren, von nahen Anhöhen begrenzt, jenem schauerlichen Bilde der hohen Berge entgegen, die den Lichtkreis zu versperren scheinen. Doch kaum dreht sich der Weg links, so steht auch Bukovitz vor unsern Augen da.

Ein hundert neun und siebenzig Häuser in ländlicher Stille gebaut, mit einer griechisch nichtunirten Kirche sind zwar kein Ersatz für eine Stunden lange Bemühung, aber frisches Quellwasser und gesunde Luft, mit einer himmlischen Aussicht in Gottes freyer Natur, ist mehr, als ich je zu fordern verlangte.

Bukovitz.

War im Jahre 1753 und vermuthlich lange vorher, schon eine selbstständige Militär-Communität, die unter dem Slavonischen General-Commando stand, und einen eigenen Richter, Syndikus, und Geschworne unterhielt. Ueble Verwaltung und durch schwache unerfahre Richter herbeygeführte Unruhen gaben Anlaß zur Beschränkung ihrer Freyheiten, und schon im Jahre 1769 waren sie der Controлле und Aufsicht des Peterwardeiner Magistrats unterworfen. Doch auch unter dieser Leitung gab es noch Mängel und Gebrechen in Menge, und die aus ungefähr vier und sechzig Haushaltungen bestandene Communität konnte die bedeutenden Auslagen der erwünschten Selbstständigkeit nicht erschwingen. Mit jedem Jahre vermehrten sich die Schulden, nicht minder die Unruhen in der Gemeinde selbst, und die Hofstelle war bemüßigt, nachdem Bukovitz weder unter der

Leitung des Carlovitzer Magistrats, noch unter der des Peterwardeiner Regiments die eigene Selbstständigkeit behaupten konnte, es der Peterwardeiner Communität bey Gelegenheit der Communitäten-Regulirung am 1. October 1787 für immer einzuverleiben. Seit dieser Zeit sind zwar die alten Rechte, aber auch alle alten Schulden und Unruhen verschwunden. —

Die Schiffbrücke.

§. 38. Bey der Rückkehr in die Stadt bleibt uns noch ein wichtiger Gegenstand zu bemerken übrig, und dieser ist die Schiffbrücke. Kaum treten wir neben der Hauptwache durch das hochgewölbte Neusatz-Thor, so ist die in gerader Richtung auf 32 Pontons ruhende Brücke der wichtigste in die Augen fallende Gegenstand, deren Breite von einem feststehenden Landjoch zum andern 420 Schritte beträgt. Sie ist in Hinsicht der Festigkeit und besonderen Bauart ihrer Pontons *) unstreitig das schönste Werk ihrer Art in der österreichischen Monarchie.

Da dieselbe ein Aerarial-Gut ist, so werden auch die dabey vorkommenden Beschäftigungen einem eigends dazu bestimmten Pontonnier-Commando, deren Commandant gewöhnlich ein Hauptmann oder ein Oberlieutenant ist, anvertraut.

*) Den Plan zu diesen in ihrer Art eigenen Brückenschiffen verfaßte der verdienstvolle Oberst-Lieutenant Baron von Hagen nach Art der Mannheimer Brücke, und die Verfertigung derselben wurde dem Herrn Tschalkisten-Hauptmann Fitzthum übertragen. Sie sind durchgehends von Eichenholz, 10 Klafter lang, und in der Mitte 2 Klafter breit. Ihre Bauart ist jener der alten Brückenschiffe gerade entgegen gesetzt. Da wo die strömende Gewalt des Wassers den flachen und breiten Boden der alten Schiffe hart mitnimmt, und zu einem festen Standpuncte eine starke Spannung des Seiles benöthigt, schneidet sich ohne besondern Widerstand an der von oben bis ins Wasser reichenden und mit Eisenblech beschlagenen Spitze das Wasser, und läuft neben den Seitenwänden ohne Geräusch vorbey. Der Boden des Schiffes ist so lang, als der Ponton selbst, und ruht durchgehends auf der Oberfläche des Wassers.

регimente), да га заувек укључи у петроварадински комунитет. Од тог времена су истина нестала стара права али и сви стари дугови и немири.

ПОНТОНСКИ МОСТ

§. 38. При повратку у варош остаје нам да приметимо још једну важну ствар, а то је понтонски мост. Само што се поред Главне страже прође кроз високо засвођену Новосадску капију, поглед пада на мост на тридесет и два понтонa, чији је распон од једне до друге обале 420 корака. По својим чврстим и на посебан начин израђеним понтонима³⁴, он је у својој врсти неспорно најлепша градња у Царевини.

Пошто је он имовина ерара, сви послови око одржавања Моста пренети су у надлежност само за то образованој Понтоњерској команди, чији је заповедник обично капетан или натпоручник. Потребно је много пажње да се у реду очува све што је повезано само ужадима и ланцима. Мост

мора првенствено да се бори са две различите силе: једна је јака и пружа се са југа према северу, а чине је чести северни ветрови који покушавају да целокупну грађевину дивовском снагом потисну узводно и на тај начин да је издигну из свих њених спојева. На левој обали, поред јарма уметнут је раздвојиви део који се отвара за пропуштање лађа.

³⁴ План, за у својој врсти особене понтоне, начинио је заслужни потпуковник барон Хаген по узору на мост у Манхајну, а његова израда препуштена је Шајкашком капетану Фицтуму. Они (понтони) су потпуно од храстовине, дуги 10 хвати и на средини широки два хвата. Њихов начин градње је управо супротан старом начину. Ту где сила текуће воде снажно притиска равно и широко дно старих понтонa и ради чрвстине изискује јако затезање ужета, ови без нарочитог отпора секу воду лимом обавијеном оштрицом, која потом бешумно протиче са обеју страна. Дно је исте дужине као цео понтон и он стално лежи на површини воде.

Уосталом пролаз је довољан да две коњске запреге могу несметано да се мимоиђу, али пешаци често долазе у неприлику када треба да избегну мимоилазеће запреге пошто нема пешачких стаза. Ноћу је мост истина скромно осветљен да би свако ко пролази био сачуван од несреће. На оба краја моста налазе се кућице одређене као стални стан за наплатиоце мостарине.

Оба ова наплатиоца, обично ислужена војна лица у чину наредника, живе овде са месечном платом од 9 гулдена у миру и узајамно се контролишу.

Становици Новог Сада и Петроварадина³⁵ и сва лица која спадају у војнички staleж су на мосту ослобођени плаћања, што значи да мостарину плаћају само странци, Јевреји и особе које тргују.

Ова непроцењиво вредна веза са Новим Садом удвостручује пријатност боравка у Петроварадину.³⁶

Es erfordert nicht wenig Aufmerksamkeit, um das bloß mit Stricken und Ketten zusammen gebundene Ganze in gehöriger Ordnung zu erhalten. Vorzüglich aber hat die Brücke gegen zwey verschiedenartige Gewalten zu kämpfen, ein Mahl gegen die reisende Strömung von Süden nach Norden, sodann aber gegen die häufigen Nordwinde, welche den ganzen Bau mit Riesenkräften stromaufwärts zu drängen suchen, und oftmahls aus allen seinen Fugen zu heben drohen.

Am linken Ufer nächst dem Landjoch ist ein trennbarer Theil eingefügt, der sich dem jedesmaligen Durchlasse der Schiffe öffnen läßt.

Uebrigens ist die Passage geräumig genug, damit zwey neben einander vorüber fahrende Lastwagen sich nicht beunruhigen; nur die Fußgänger kommen oft in die unangenehme Lage, bald hinüber oder herüberfahrenden Wagen auszuweichen, weil keine Nebengänge bestehen. Bey der Nacht wird die Brücke (zwar sparsam) beleuchtet, um jeden Darübergehenden vor Unglück zu bewahren. An beyden Enden der Brücke steht ein kleines Häuschen, das zur stäten Wohnung der beyden Mautheinnehmer bestimmt ist.

Diese beyden Einnehmer, die gewöhnlich altgediente Militaristen im Feldwebels-Ränge sind, leben hier mit einem Monathgelde von neun Gulden in der Ruhe, und bilden die gegenseitige Controlle.

Neusatz und Peterwardein *), und alles, was zum Militär-Stande gerechnet werden kann, ist auf der Brücke frey, folglich kommt das Zahlen nur auf Fremde, Juden und handelnde Personen.

Dieses für Peterwardein so unschätzbare Verbindungsmittel mit Neusatz macht den Aufenthalt in Peterwardein doppelt angenehm **).

*) Peterwardein entrichtet ein Pausch-Quantum von 800 Gulden zur Brücke, doch muß jeder Bürger im Handel und Wandel noch außer dem zahlen.

**) Auf diese Bequemlichkeit mußten unsere Vorfahren

³⁵ Петроварадин плаћа предрачун за мост 800 гулдена, али сваки грађанин који се бави трговином мора још додатно да плати мостарину.

³⁶ Ову погодност нису могли да уживају наши преци, пошто се пре 1788. године мост налазио на један сат хода изван Петроварадина код Каменице, јер се тада живело у сулудом убеђењу да се овде због многих стена не могу усидрити лађе.

VI.

Lage, Klima und Witterung.

§. 39. Es ist ein großer Nutzen für eine Stadt, hauptsächlich für eine Festung, wenn sie von einem schiffreichen Flusse begrenzt wird; denn durch dieses glücklich verbindende Verhältniß wird aller Verkehr befördert und erleichtert.

Zwar liegt Peterwardein, als der Sitz aller hohen Landesstellen, von den südlichen Gegenden Slavoniens etwas entfernt, doch dieser Nachtheil betrifft nur das Gradiscaner-Regiment, und ist gegen die sonstigen Vortheile der Lage nicht zu vergleichen.

Peterwardein liegt im $45^{\circ}15'10''$ nördlicher Breite und im $37^{\circ}34'15''$ in der Länge von Ferro gerechnet. Weder diese Festung, noch ein anderer Ort im Lande, hatte sich bis jetzt einer bekannten Breitenberechnung zu erfreuen.

Die obere Festung liegt über der Oberfläche des Donauspiegels um 54 Klafter erhaben. Die Lage der unteren Festung nehme ich auf dem erhabensten Punkte der Stadt beym Zeughause auf drey Klafter Höhe vom Wasserspiegel bey Normal-Höhe der Donau an, folglich bleibt die obere Festung um 31 Klafter von der unteren isolirt.

Die hohe Lage des Berges gewährt der oberen Festung einen stets reinen Zug der Luft von den nahe liegenden Bergen *), auf welchen die untere Stadt ganz Verzicht thun muß; weil der schroffe Felsen und die auf demselben allen Feinden Trotz biethende Feste jeden Zug einer reinen Luft hartnäckig verweigert.

§. 40. Die bestimmte Lage von Peterwardein läßt auch auf ein gemäßigtes Klima schließen. Gegen Ende Februars (oft auch schon früher) erfreut

Verzicht thun; denn vor dem Jahre 1788 stand die Brücke eine Stunde oberhalb Peterwardein bey Kamenitz, weil man damals in dem irrigen Wahne lebte, es könne der vielen Felsen wegen hier kein Anker greifen.

*) Diese glückliche Lage verschafft Peterwardein in Hinsicht auf Gesundheit einen Vorzug vor Esseck und Temeswar.

VI

ПОЛОЖАЈ, КЛИМА И ВРЕМЕНСКЕ ПРИЛИКЕ

§. 39. Велика је корист за неки град, а особито за Тврђаву, уколико се налази поред реке којом се много плови, јер се овом сретном околношћу поспешује и олакшава сваки саобраћај.

Истина Петроварадин је као седиште свих високих земаљских звања мало удаљен од јужних крајева Славоније, и овај недостатак погађа само Градишканску регименту и неупоредив је са осталим предностима његовог положаја.

Петроварадин лежи на $45^{\circ}15'10''$ северне ширине и $37^{\circ}34'15''$ дужине рачунато од Фероа. До сада ни Тврђава, као ни једно другом место у земљи није имало израчунату географску ширину.

Горња тврђава налази се 34 хвата изнад нивоа Дунава. Прихватом да је Доња тврђава на највишем месту у граду, код оружнице, три хвата изнад нормалног водостаја Дунава,

значи да је Горња од Доње тврђаве одвојена тридесет и једним хватом.

Висина брда Горње тврђаве омогућује стално стајање чистог ваздуха са оближњих брда³⁷ чега је доњи део града принуђен да се у потпуности лиши, јер окомита стена и на њој Тврђава која пркоси сваком непријатељу спречава струјање свежег ваздуха.

§. 40 Овај положај Петроварадина упућује на умерену климу. Пред крај фебруара, а често и раније, обрадују нас пријатно топли сунчеви зраци, који могу да нас греју

³⁷ Овакав срећан положај даје Петроварадину у погледу здравља предност над Осјеком и Темишваром.

недељама и који маме још дубоко уснулу природу, али потом увек ветровити март доноси много снега, леда и кише и својом непријатном променом температуре чини да се изнова осети снага зиме. Након што април у неколико дана искаже своју промењиву ћуд, укаже се пролеће и у ружиној одећи буди природу. У свим живим бићима буди се дуго пригушена радост, свет напушта затворене собе да би се надисао мириса здравља и радости и цветова новооживеле природе. С радошћу лута поглед преко поља и ливада и враћа се улепшан од онога што је видео. Половином априла природа је у пуном сјају и пружа нам до средине маја пријатну топлину. Од тог месеца почиње лето. Сваким даном расту степени топлоте, који средином јула досежу до неиздрживости. Сви путници су сагласни да се овако висок степен температуре не среће ни у Италији.

Највећа летња жега која се по метеоролошким посматрањима у свим значајним градовима Царевине осећа око поднева, у Петроварадину се осећа обично већ око седам часова ујутро, и траје пуних 10 до 12 часова, све до 6 или 7 часова увече без и најмање промене.

Ова сатирућа врућина које се сећам последњих 26 година, била је у јулу 1806. године, а термометар је тада од 9 часова пре подне до 5 часова поподне, непромењено стајао на 30 степени целзијусових.

man sich eines angenehmen warmen Sonnenscheines, der mehrere Wochen anhält, und die noch in tiefem Schlummer liegende Natur hervor zu locken scheint; doch bringt der stets windige März eine Menge Schnee, Eis und Regen nach, und läßt durch seinen unfreundlichen Wechsel der Temperatur den Winter mit neuer Kraft fühlen. Hat der April in wenigen Tagen seine unbedeutenden Wetterlaunen ausgeübt, so zeigt sich der Frühling bald im Rosenkleide, und weckt die Natur zu neuen Trieben. In allen lebenden Geschöpfen erwacht die lang gehemmte Freude, alles verläßt die gesperrten Zimmer, um Gesundheit und Vergnügen aus reinen und balsamischen Blüthen der neu belebten Natur zu athmen. Mit Wonne irrt der Blick durch Fluren und Gehäge, und kommt überall verschönert zurück. In der Hälfte Aprills steht die Natur in ihrer vollen Pracht da, und läßt das wenige Gefühl einer angenehmen Wärme bis halben May empfinden. Von dieser Zeit an beginnt der Sommer. Mit jedem Tage erhöhen sich die Grade der Wärme, die bis um die Mitte des Julius an das unerträgliche gränzen. Die Versicherungen aller Durchreisenden stimmen darin überein, daß selbst in Italien dieser hohe Grad von Wärme nur selten sich zeigt. Da, nach allen meteorologischen Beobachtungen, in den übrigen bedeutenden Städten der Monarchie die größte Sommerhitze um Mittagszeit sich zeigt, so fühlet man jenen unerträglichen warmen Druck zu Peterwardein schon in den Morgenstunden, welcher gewöhnlich um 7 Uhr beginnt, und nicht selten 10 bis 12 auf einander folgende Stunden (6 bis 7 Uhr Abends) ohne geringste Thermometer-Veränderung anhält. Diese alles niederdrückende Hitze wird aus Mangel des nöthigen Luftzuges durch die umgebenden Festungswerke noch drückender.

Die größte Hitze, welcher man sich seit 26 Jahren zu erinnern weiß, war im Julius 1806, das Thermometer stand damahls von 9 Uhr früh bis 5 Uhr Abends unverändert auf den 30. Grad.

Früh und am späten Abend wird es zwar kühl, doch ist der Abendluft nicht zu trauen, weil man, wenn man sich vor derselben nicht sorgfältig verwahrt, manchen übeln Folgen ausgesetzt ist. Diese drückende Hitze wird zwey bis drey Mahl im Sommer durch den unerwarteten Besuch des Nordwindes verdrängt, an deren Stelle eine angenehme Kühle eintritt, welche die ganze Natur neu belebt. So angenehm diese Erscheinung einem Theile der Bewohner Peterwardeins seyn mag, so erschreckend ist sie jederzeit für die arbeitende und vom Weinbaue lebende Classe; denn gewöhnlich hat dieser Nordwind in seiner Begleitung einen kalten Regen, der durch Millionen gefrorener Tropfen ganze Strecken Weinlandes mit einem Schläge vernichtet *). Wie schmerzhaft und tief kränkend muß es dem Eigenthümer eines Weingartens seyn, wenn er in der Frühe an dem im Uebermase mit Trauben behängten Stocke seinen baldigen Gewinnst berechnet, und in wenigen Stunden darauf die Früchte seines Aufwandes und unermüdeten Fleißes unwiederbringlich unter die Erde so verschlagen sieht, daß selbst der Mutterstock seine verlornen Kräfte im künftigen Jahre erst nachzuhohlen im Stande ist. Hat der Sommer ganze Ströme von Schweißtropfen der Stirn entlockt, dabey aber auch alle möglichen Erfrischungen als Ersatz dieses Verlustes zur Reife gebracht, so tritt gegen Ende des Septembers mit kaum bemerkbarer Temperaturs-Veränderung der Herbst ein.

Dieser angenehme und längst erwünschte Zeitpunkt ist die Erntezeit der Bewohner Peterwardeins. Er lohnt die Bemühungen mit hundertfachen, manches Mahl aber auch kaum mit zehnfachen Zinsen. Gewöhnlich begünstigt ein anhaltend schönes Wetter diese Weinlesezeit, und erhält sich beynahe bis Ende Octobers, wo dann häufige Winde sich ge-

*) Nach der hierländigen Benennung heißt ein solcher Hagelregen Schauer.

Истина ујутро рано и увече касно буде свеже, али вечерњем ваздуху не треба веровати, јер је човек, уколико се брижно не чува, изложен многим непријатним последицама. Ову сатирућу врућину два-три пута у току лета неочекивано потисне северни ветар који доноси пријатну свежину која оживи целу природу. И ма колико ова појава изгледала пријатна једном делу становника Петроварадина, толико је увек опасна за раднике у пољу и винограду, пошто се у пратњи овог северца налази хладна киша, која милионима смрзнутих капи једним ударцем уништи читаве потесе винограда.³⁸

Колика мора бити бол и туга власника винограда када ујутро на прекомерно грожђем окићен чокот обрачуна свој скорашњи приход, а неколико сати потом плодове свог неуморног рада види тако уништене да и самом чокоту требају године да надокнади снагу. Ако је лето измамило са чела читаве потоке зноја, али

и дало зреле плодове сваке врсте као надокнаду за овај губитак, крајем септембра с једва приметном променом температуре долази јесен.

Овај пријатни и давно очекивани тренутак је време жетве за становнике Петроварадина. Он труд награђује стоструком, а понекад једва десетоструком каматом.

Обично дуже лепо време иде на руку берби и задржи се скоро до краја октобра, када се укрштају бројни ветрови и као доказ свог смирења доносе дуготрајну кишу.

³⁸ Оваква ледена киша (град) овде се назива салонка.

Променом године ступа и зима у пуно дејство. Делом сува хладноћа, више или мање снега смењују се зими и с наступом пролећа враћају се заједнички у своје северне пустиње. Зима траје шест недеља, најдуже два месеца, а за то време једва да има (буде) 14 дана за санкање, а понекад и ниједан.

Колико лети врућина стана отера термометар увис, толико га хладноћа обори у неким зимским данима. Тако је јануара 1803. године, једне прекомерно жестоке зиме, стајао на 20 степени испод тачке мржњења.

Ноћни мразеви трају понекад и до средине маја, те често за једну ноћ униште обећавајућу жетву воћа.

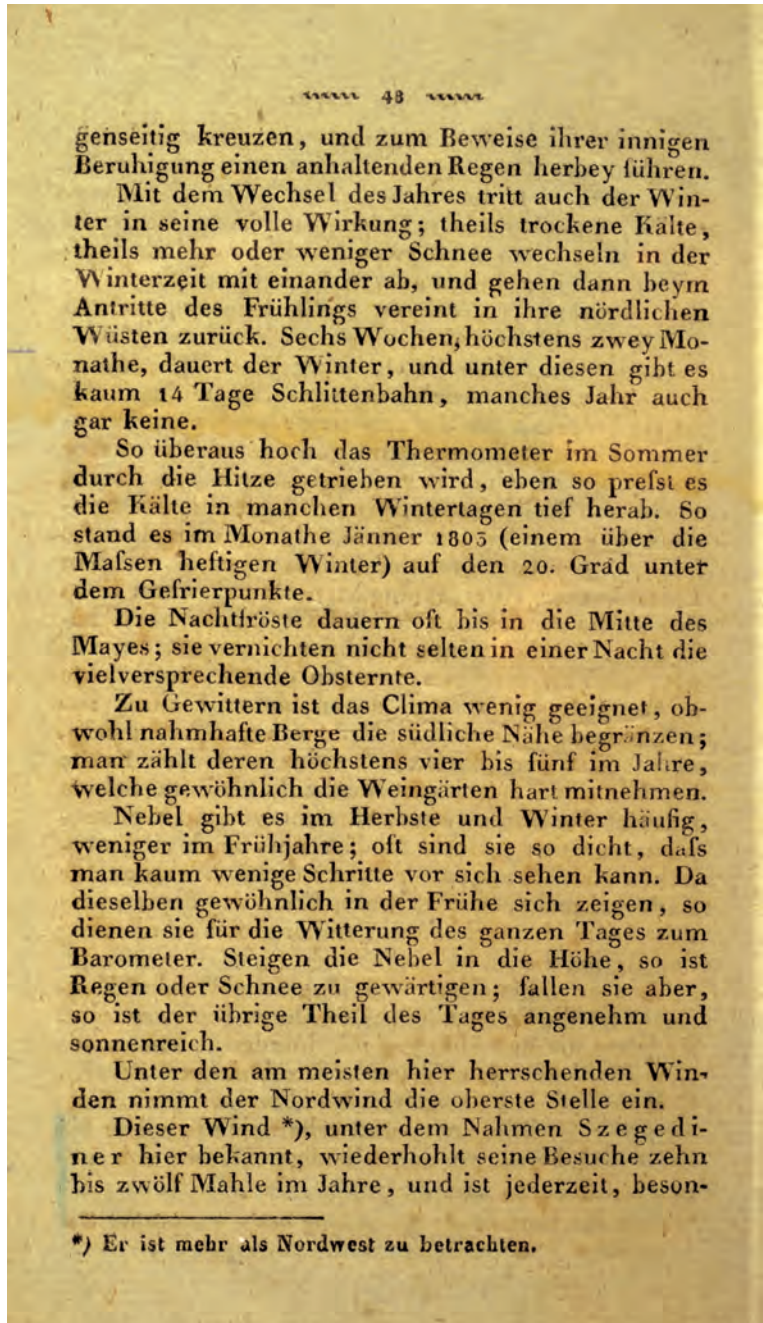
Ова клима није подобра за временске непогоде, иако прилично брда заклањају јужну страну; а буде их највише четири до пет годишње и онда обично жестоко страдају виногради.

Магле има често у јесен и зиму, мање у пролеће и веома су густе да се једва види неколико корака. Пошто се обично јављају у јутарњим часовима, служе као временски барометар читавог дана. Уколико се магла диже у вис треба очекивати снег или кишу, а уколико пада преостали део дана је сунчан и пријатан.

Од најчешћих овдашњих ветрова северни ветар је на првом месту.

Овај ветар³⁹ познат овде под именом Сегединац (Сегедински) походи нас 10 до 12 пута годишње, и у свако је време, особито лети, пријатна појава за Петроварадин. Дува обично 3 до 4, ретко 5 до 6 дана, чисти ваздух од свих страних примеса и ослобађа, пошто долази из северних хладнијих крајева, бар за неколико дана од жестоке летње жеге.

³⁹ Треба га сматрати више за северозападни.

ders im Sommer, eine angenehme Erscheinung für Peterwardein. Er hält gewöhnlich 3 bis 4, selten 5 und 6 Tage an, reiniget die Luft von allen fremdartigen Beymischungen, und befreyet, da er von kälteren nördlichen Gegenden herstreicht, wenigstens einige Tage von der drückenden Sonnenhitze. Ohne denselben wäre diese fruchtreiche Gegend beynahe immer ein früheres Grab der Peterwardeiner. Seine größte Gewalt äußert er im März und September.

Weniger auffallend und beynahe gar nicht empfindlich ist der Südwind oder Hornwerker. Er nimmt seinen Zug von Süden gegen Norden über das Hornwerk, von welchem er seinen Namen erhielt. Die obere Festung schützt mit ihren felsenfesten Mauern die untere Stadt ganz vor diesem ungebetenen Gaste, welcher seinen heftigen Strom in schiefer Richtung gegen Neusatz lenkt. Während er an dem jenseitigen Ufer haushohe Wellen thürmt, und jenen Theil der Schiffbrücke aus allen Fugen und Verbindungen zu reißen droht, bemerkt man kaum unter dem Schutze des Festungsberges eine geringe Bewegung der Pontons. Oft treibt er Tage lang sein wüthendes Spiel am linken Ufer, ohne daß die Stadt etwas davon empfindet.

Seltener, aber bedeutender ist der Westwind, der gewöhnlich warme Tage, noch gewöhnlicher aber Regen und ungesunde Luft bringt. Er zeigt sich des Jahres hindurch öfter, aber schwächer als seine unbändigen Brüder.

Doch mögen sich meine Leser von dieser hier gegebenen Schilderung keine so bestimmte Idee machen, als müsse sich das Temperaturs-Verhältniß alle Jahre gleich bleiben; wir wissen nur zu gewiß, daß die Witterung unter keine Rubrik zu bringende Launen hat. — —

VII.

Industrie und Handel.

§. 41. Auf einem Flächenraume von beyläufig einer Quadrat-Meile in ungleicher Ausdehnung, wel-

D

Без њега би овај житородни крај био готово увек превремени гроб Петроварадинаца. Највећу снагу (силину) испољава у марту и септембру.

Мање упадљив и готово једва осетан је јужни ветар или Хорнверк. Он дува с југа према северу преко Хорнверка, од ког је и добио име. Горња тврђава са својим као стене чврстим бедемима потпуно штити Доњи град од овог непозваног госта, који своје жестоке ударе укосо усмерава у правцу Новог Сада. Док из правца Новог Сада овај ветар прави таласе високе као кућа и прети да понтонски мост раскине на свим спојевима, на другој обали коју штите брда на коме је Тврђава, једва да се и види слабо померање понтона. Често он данима на левој обали игра своју разбеснелу игру, без да град од тога ишта осети.

Ређи али значајнији је западни ветар који обично доноси топле дане, а још чешће кишу и нездрав ваздух. Он се

јавља чешће у току године, али слабији него његова неукротива браћа.

Моји читаоци на основу овде датих описа, не треба да стекну мишљење да однос температуре мора сваке године остати исти, јер ми поуздано знамо да време има ћуди које се не могу подвести ни под једно правило.

VII

ИНДУСТРИЈА И ТРГОВИНА

§. 41. На простору од отприлике једне квадратне миље неједнаке раширености, који се равномерно са благим падом с брда спушта на обале Дунава и који на јужној страни

од љупких брежуљкастих поља најзад постоје неплодна мочвара, налази се целокупна и једина имовина становника Петроварадина. Највећим делом терена и најчешће на билу брда налазе се шуме, док на брежуљцима зре воће и грозђе.

Гајење воћа и винове лозе и од њих добијена вина и комовице⁴⁰, су нажалост једини извори прихода петроварадинског сељака.⁴¹

Разлика у делатности Сремаца у данашње време у односу на последње године протеклог века је свакако значајна и пажње вредна. У оним временима није жњео ништа сем оног што је природа скромним радом људских руку сама произвела. Он се такође није особито бринуо за повећање производње, јер није због удаљености од свих других индустријских предела Царевине имао конкуренцију.

Тада се утолико мање увиђала потреба за покретање привреде и индустрије, пошто се сматрало да је земљорадник неупућен у земљишне потребе, а да је оне минималне задовољио.

Просветитељство и повећање броја становника из године у годину, које је путем прокламоване ниске цене производа и познатом бујношћу вегетације привукла велики број људи из страних земаља, ускоро је указало на потпуно некоришћење потеса земље

⁴⁰ Комина - исцеђена љуска зрна грозђа.

⁴¹ Земља која припада општини Петроварадин састоји се од: 12 340 мотика и 2 466 јутара винограда и 630 јутара шума, 1 104 јутра ливада (јутро од 1600 хв²) 1 008 јутара пашњака, од ово двоје последњих (ливаве и пашњаци - прим.прев.) због плавлјења Дунава не доносе неку велику корист.

cher sich nördlich in milden Abstufungen vom Gebirge herab an die Ufer der Donau senkt, und südlich aus anmuthigem Hügellande zuletzt unfruchtbarer Sumpf wird, liegt das ganze und einzige Vermögen der Einwohner Peterwardeins. Den grössten Theil des Terrains, meistens am Rücken der Berge, bekleiden Waldungen, während an den Hügeln das Obst und die Traube reifen. Der Obst- und Weinbau, und die aus demselben von selbst hervor gehende Erzeugung des Weins und des Träberbranntweines *) gehören (leider!) einzig zu Peterwardeins Nahrungsweisen für den Landwirth **).

Der Abstand der Thätigkeit der Syrmier in gegenwärtigen Zeiten gegen die letzten Jahre des vorigen Jahrhunderts ist allerdings bedeutend, und der Aufmerksamkeit würdig. — In jenen Zeiten erntete der Landmann nichts, als was die Natur durch wenigen Fleiss der Menschenhände selbst erzeugte: er kümmerte sich auch um keine besondere Vermehrung der Producte, weil es ihm in der weiten Entfernung von allen übrigen industriösen Gegenden der Monarchie an dem erwünschten Absatze fehlte.

Man fand damahls um so weniger Beweggründe, die Industrie in Bewegung zu setzen, weil der Landmann, mit den eingebildeten Bedürfnissen unbekannt, die wirklichen befriedigt sah.

Doch die Aufklärung und die mit jedem Jahre sich mehrende Volkszahl, die durch ausgeschriene Wohlfeilheit und durch die in Ungarn bekannte üppige Vegetation eine Menge Menschen aus fremden Län-

*) Träber, Trester, Triester, die ausgepressten Hülzen der Weintrauben.

**) Der Peterwardeiner Gemeinde gehörigen Gründe bestehen in
12340 Motika oder 2466 Joch Weingarten.
633 Joch Waldungen } das Joch zu 1600 □ Klafter
1104 Joch Wiesen und
1008 Joch Hochweiden, welche beyde letztere grössten Theils durch jährliche Donau-Ueberschwemmungen wenig nutzbringend sind.

dern herbey lockte, wies bald auf die ganz unbenützten Erdstreich hin, welche noch zum Unterhalte zahlreicher Familien hinreichend wären; sie wies endlich auch auf die zahllosen Mittel hin, den minder fruchtbaren Grund und selbst gebirgige Gegenden durch emsigere Arbeit zu benützen. Wenn auch Syrmien den an Oesterreich gränzenden Theilen Ungarns in Anbetracht der Industrie nicht gleich kommt, so ist es doch mit Ausnahme der sehr vernachlässigten Obst-Cultur, in einigen Theilen der Landwirthschaft mehreren nahe liegenden Ländereyen merklich vorgeeilt, und kann füglich denselben als Muster der Nacheiferung aufgestellt werden *).

Was könnte dieses glückliche Ländchen seyn, wenn es nicht durch die ewigen Verheerungen der Kriege, welche die offenbarsten Feinde der Landwirthschaft sind, mehr der Aufenthalt von Räubern, als fleißiger Landleute gewesen wäre. Erst seit 40 Jahren, wo Ordnung und gesetzmäßige Grundeintheilung bestehen, begann die Landwirthschaft sich aus den Ruinen, unter welchem sie Jahrhunderte geschmachtet hatte, wieder zu erheben; und gewiß schneller würde man dem Ziele der höheren Industrie näher gerückt seyn, wenn nicht stäte Kriege den brauchbarsten Theil der Gränzbewohner auf das Feld der Ehre gerufen hätten.

Sey es Peterwardeins Bewohnern zum Ruhme gesagt, daß sie unter allen Weinbauern Syrmiens ihre Weinberge mit vorzüglicher Aufmerksamkeit und unermüdetem Fleiße, obwohl mitunter nach alt gewohnten Schlendrian, bearbeiten.

Bey dieser Gelegenheit will ich nicht ermangeln, den Weinbau, als den einzigen Industrie-Zweig der hiesigen Gegend, in einem näheren Lichte zu betrachten.

*) Wozu unstreitig die stets erneuerten, wohlthätigen Anordnungen des Hofkriegsrathes in den Gränzbezirken, und selbst die eigends aufgestellten Oekonomie-Verwaltungen in jedem Gränz Regimente das Meiste beytragen.

koji su bili dovoljni za izdržavanje brojnih porodica. Ovo je ukazalo najzad i na besplatna sredstva da se obezbedi mañe plodna zemlja kao i brdoviti krajevi i to preduzimljivijim radom. Iako se Srem možda u pogledu industrije ne može porediti sa delovima Ugarske koji se graniče sa Austrijom on je ipak, izuzimajući veoma zapostavljeno voñarstvo, u brojnim oblastima poljoprivrede приметно odmakao bliskim okolnim oblastima i može ovima poslužiti kao пример koji treba slediti.⁴²

Šta je mogla biti ova sретna zemljica da nije, услед вечитих ратних пустошења која су највећи непријатељи земљорадње, била више пребивалиште разбојника него вредних земљорадника. Тек од пре четрдесет година, од када постоје ред и законита расподела земље, почела је земљорадња поново да се уздиже из рушевина под којима је стењала столећима.

И свакако би се брже примакло циљу повећања обима индустрије, да стални ратови нису на поље части позивали онај део граничарског становништва који је у најбољим годинама и напону снаге.

Ваља рећи у славу становника Петроварадина да они од свих виноградара у Срему са највећом пажњом и неуморном вредноћом обрађују своје винограде, мада има и старих јавашлија.

Нећу пропустити да виноградарство као једину привредну грану овог краја поближе осветлим.

⁴² Чему неспорно највише доприноси стално понављане наредбе Дворског ратног савета о граничарским окрузима и успостављена економска власт у свакој граничарској регименти.

Неоспорно је да су сремска виногорја најстарија у Царевини, јер је прву лозу у Срем донео у трећем веку римски цар Проб, рођени Сремац, а засађена је у пределу данашњег манастира Врдник (Раваница).

Ова земљица смештена на спољном ободу Царевине, је стога мајка и расадник свих касније насталих винограда у Угарској, која ако баш и не може да у свим крајевима покаже своје непосредне наследнике, гради темељ том великом, нагомиланом, националном богатству.

По поступку са чокотом винове лозе, сремски се виноградар битно разликују од осталих виноградара у Угарској. Они, на пример загрћу своје чокоте преко зиме, што се у другим крајевима рецимо у Хрватској, око Печуја или Шопрона не ради и не пуштају чокот никада преко две стопе у висину. Главну пажњу поклањају резидби и каже се да пажљива резидба досноси богату бербу.

Лоза израсла прошле године одсеца се од чокота, тако да се само на три а највише на четири ластара оставља по једно родно окце. Као разлог овоме наводи се: "... да се чокот у младости не пренапрегне у прекомерном рађању, јер онда корење није у стању много да да..."

Зато се у Срему и налази винограда са педесет година старим или стогодишњим чокоћем, које уз добру негу и у дубокој старости даје обилан род и добро вино.

И ма колико да је похвалан вредан и чист рад са чокотом, ипак не могу да се сагласим са његовим ниским резањем. Иако је на тај начин посао олакшан и остварена уштеда на скупом кољу, то не надокнађује штету која сигурно настаје када је грожђе које виси

Unstreitig sind die Weinberge Syrmiens die ältesten in der Monarchie, da schon zu der Römer Zeiten Kaiser Probus, als ein geborner Syrmier, im dritten Jahrhunderte die ersten Reben nach Syrmien, in die Gegend des dermahligen Klosters Wednek bey Rabanitza, bringen und pflanzen liefs.

Dieses am äußersten Ende der Monarchie gelegene Ländchen ist daher die Mutter und Pflanzschule aller übrigen, später entstandenen Weingärten Ungarns, die, wenn sie auch nicht in allen Gegenden Sprößlinge eigener Geburt aufzuweisen hat, doch den Grund zu jenem grossen ungarischen National-Reichthume legte.

In der Behandlung des Weinstockes weichen die Syrmier von den übrigen Weinbauern in Ungarn bedeutend ab. Sie decken ihre Weinstöcke über Winter zu, was in anderen Gegenden, z. B. in Croatien, um Fünfkirchen und im Oedenburger Bezirke nicht geschieht, und sie zügeln die Weinstöcke nie über eine Höhe von zwey Schuh. Auf das Beschneiden der Reben ist ihr Hauptaugenmerk gerichtet, und man pflegt zu sagen, ein aufmerksames Schneiden bringt eine ergiebige Lese.

Es werden die im verflossenen Jahre hervorge wachsenen Reben dergestalt vom Rumpfe des Mutterstockes abgeschnitten, dafs an drey, höchstens vier Reben nur ein fruchttragendes Auge stehen bleibt. Als Beweggrund dessen wird angegeben: »dafs durch übermäfsig erzwungene Früchte der Weinstock in seiner Jugend sich nicht übertreibe, wo er dann in spätern Jahren wenig zu leisten im Stande ist.«

Darum findet man auch in Syrmien Weingärten mit funfzig- und hundertjährigen Stöcken, die bey guter Pflege selbst in ihrem hohen Alter noch mäfsige Ernte und hauptsächlich guten Wein bringen.

So sehr ich einerseits die fleifsige und besonders reinliche Bearbeitung des Weinstockes hier zu Lande lobenswerth finde, so kann ich der Manipulation des kurzen Schnittes nicht beystimmen. Wenn auch

dadurch die Arbeiten im Allgemeinen erleichtert, und die kostspieligen Weinpfähle in Ersparung gebracht werden, so ist dies gegen den Schaden nicht aufzuwiegen, der sicher entstehen muß, wenn die so tief an der Erde hängenden Trauben bey nasser Witterung der frühern Fäulung ausgesetzt sind, und der schon älternde Stock selbst bey günstiger Witterung ein kaum mäßiges Erträgnis abwirft; wo im ersten Falle eine oft frühe Lese mit unzeitigen Trauben eintreten muß.

Da man hier zu Lande wenige, ja, so zu sagen, keine Weinpressen hat, so werden die schon gemostelten Trauben nach Hause geführt, in große Bodungen (Gatzen) von 50 bis 300 Eimer geschüttet, und so der Gährung überlassen. Nach Verlauf von einigen Wochen wird dieser rothe Wein in Fässer abgezogen, der durch seine vorher gegangene Gährung den ganzen Farbestoff der rothen Hülsen, und mitunter auch den dem rothen Weine eigenthümlichen herben Geschmack der Samenkörner und Traubenstängel angezogen hat.

Wenn aber weisse und blaue, oder auch blaue Trauben allein in einem Gefäße gemostelt, und der Saft im Weingarten gleich abgezogen wird: so entsteht daraus ein hellrother Wein, den man hier zu Lande Schiller nennet, und vorzüglich schätzt. Aus dem noch stark weinhaltigen Rückstande wird Brantwein gebrannt.

Weisse Weine werden in Syrmien wenige erzeugt, weil nach einem alten Vorurtheile die weissen Trauben nicht wohl gedeihen, folglich der Güte der rothen nie gleich kommen *).

Doch einige fleissige Weinbauer haben in neueren Zeiten sich eines Bessern überzeugt, und gefunden, daß Stücke mit weissen Beeren eben so gut, oft besser fruchtbringend sind als rothe.

*) Die Ursache dieses Nichtgerathens liegt bloß in dem Niederhängen der Trauben an der feuchten Erde, wo unter dem dichten Weinlaube die baldige Fäulung eintritt, und daher kein guter Wein werden kann.

тако ниско над земљом, те је при влажном времену изложено раном труљењу, а старији чокот и при повољном времену да једва задовољавајући принос.

Пошто овде има мало, боље рећи да уопште нема муљача, онда се већ смуљано грожђе вози кући, сипа у велике каце од 50 до 300 кофа и препусти превирању. После неколико недеља се ово црвено вино претаче у бурад, док је оно за време претходног врења примило сву боју црвених љуски и опори укус семенки и петелки.

Уколико се муља бело и плаво или пак само плаво грожђе, а сок се претаче одмах у винограду, од њега настане светлоцрвено вино које се у овом крају назива Шилер, и веома је цењено. Од још алкохолом богатог остатка пече се ракија.

У Срему се производи мало белих вина, јер нека стара предрасуда каже да бело грожђе овде не успева добро, те се стога по квалитету никад не може изједначити са

црвеним.⁴³

Ипак су се поједини вредни виноградарии у новије време уверили у нешто боље и открили да су чокоти са белим зрнима исто толико родни, а понекад и роднији од оних са црвеним пуцадима.

Својствен слатак укус и ароматични мирис сремског црвеног и шилер вина зависе од потпуне зрелости грожђа, али превенствено од положаја и тла винограда.

⁴³ Разлог ове заблуде проистиче искључиво отуда што грожђе виси близу влажне земље где због густог лишћа убрзо долази до труљења и стога не може бити доброг вина.

Уколико се зрење грозђа поспешује на каменитом али првенствено на кречњачком тлу, које је уз то и глинасто и уз трајнију топлоту како је то било на пример 1811. године, из овог грозђа цеђено вино има сигурно горе наведене особине, које се истина препознају тек након годину дана.

Виноградари се из интереса истина не одлучују на ово поспешивање, а ни унапређењем родног тла баш нарочито, јер последњих година налазе бољу рачуницу уколико се одреде више за количину него за каквоћу вина.

У време бербе се у више места прави српски вермут (Pelunia) и омиљени вермут-самоток.

Први се састоји од мешавине свежег грозђа, пелена, туцане слачице и разних зачина, чиме се буре пуни у слојевима. На ову смешу напе се старо вино

и буре добро зачепи. Након неколико недеља вермут се може пити али се мора убрзо потрошити, јер након начињања, а без допуњавања не може дуго да се одржи.

Производња вермута-самотока је дуготрајнија и произвођачи тајну прављења преносе својој деци или рођацима под заклетвом, тако да преко његове припреме морам прећи ћутке. По мом сазнању ова врста вина производи се само у Петроварадину, Карловцима и Черевиху.

Сремски суварци могу се наћи у више кућа имућнијих грађана, али само у малим количинама за сопствену употребу. Он још није постао ствар трговине вероватно зато што се још не зна добро начин производње и стога што за прикупљање сувих зрна требају добре родне године за вино.

Али за шта нам требају суварци, када је сваком znalцу и винопији дража чаша црног или шилер вина из повољне године, него иста количина лажног суварка, припремљеног

Der dem Syrmischen rothen und Schiller-Weine eigene süsse Geschmack und der gewürzhafte Geruch hängen von der ganzen Reife der Trauben, hauptsächlich aber von der Lage und dem Boden des Weinberges ab.

Wird auf einem steinigen, vorzüglich aber kalkartigen, mitunter alaunhaltigen Grunde durch anhaltende Wärme, so wie zum Beisp. im Jahre 1811, die Zeitigung der Trauben begünstigt, so hat der daraus gekelterte Wein sicher oben berührte Eigenschaften, die zwar erst binnen Jahresfrist im Keller kennbar werden.

Weinbauer aus Speculation lieben zwar diese guten, aber keinesweges einträglichen Gründe nicht besonders, weil sie durch den häufigen Absatz seit einigen Jahren ihre Rechnung besser finden, wenn sie sich mehr dem Systeme der Menge, als jenem der Güte, nähern.

Zur Zeit der Weinlese werden noch in mehreren Orten der raizische Wermuth (Pelunia) und der beliebte Tropfwermeth gemacht.

Ersterer besteht aus einer Mischung von frischen Trauben, Wermuthkraut, gestofsenem Senf und verschiedenen Gewürzen, womit ein Fafs von beliebiger Gröfse schichtenweise angelegt wird. Auf diese Mischung wird alter Wein geschüttet, und das Fafs gut zugespundet. Nach Verlauf einiger Wochen ist der Wermuth geniefsbar, doch mufs er bald verbraucht werden, weil er sich unter dem Zapfen ohne Nachfülle nicht lange erhält.

Die Bereitung des Tropfvermeths ist geheimnissvoller, und es übertragen gewisse Bürger das Geheimniss auf ihre Kinder oder Anverwandten unter dem Siegel der Verschwiegenheit, dessen Bereitung ich daher schweigend übergehen mufs. Meines Wissens wird diese Gattung Weine nur in Peterwardein, Carlovitz und Tschierowitz erzeugt.

Syrmische Ausbrüche findet man in mehreren Häusern vermögender Bürger, doch nur in kleinen Quantitäten zum eigenem Gebrauche. Als Gegen-

stand zur Speculation wurde dieses Geschäft noch wenig beherzigt, vermuthlich, weil man noch nicht in der genauen Kenntniß der vortheilhaften Bereitungsart ist, und überhaupt gute Weinjahre zu Einsammlung der Trockenbeere erforderlich sind.

Wozu aber brauchen wir Ausbrüche, da von einem günstigen Weinjahre jedem Kenner und Weintrinker ein Seitel rother oder Schiller-Wein vom hiesigen Gewächse lieber ist, als eine gleiche Quantität von unreinen Händen verfertigter und nicht selten mit fremden, zuckerstoffhaltigen Beymischungen verfälschter Ausbruch.

Bis auf wenige Wein-Spekulanten und Gastwirthe versteht sich der gemeine Syrmier auf die Verbesserung des Weines im Keller wenig oder gar nicht. Wie ihn der Stock liefert, so steht er auch dem Käufer zu Gebote. Daher kommt es auch, daß man hier zu Lande von den verabscheuungswürdigen Giftmischereyen mit Bleymitteln nichts, gar nichts weiß, und wegen der Güte der Weine auch nie damit bekannt werden wird. Von dem in anderen Gegenden Ungarns so sehr üblichen Rothfärben der Weine hatte der Syrmier bis jetzt keine Kenntniß, doch ist sehr zu besorgen, daß er nicht lange mehr in dieser wohlthätigen Unkenntniß bleiben wird, indem man seit einigen Jahren auch in Syrmien Strauchdiebe bemerkt, die den Blutfinken ihr Winterfutter stehlen *). Das einzige Verfälschungsmittel ist — Wasser, das nicht selten aus den zur Lese vorgeordneten Bodungen, wohin es der Reinigung wegen geschüttet wurde, abgelassen zu werden vergessen wird.

Ein für die Syrmier unverzeihlicher Fehler ist, daß sie bey nahe überall schlechte oder keine Keller haben. In Städten muß man die Weine in ungeräumigen nassen Kellern, auf dem Lande in elenden

*) Dieses Futter der Blutfinken (Dompfaffen, hier zu Lande Gimpel genannt) sind die Beeren eines häufig wachsenden Staudengewächses, welches unter dem Namen Hartriegel (*ligustrum vulgare*) bekannt ist, und dessen Früchte zum Färben der Weine benutzt werden.

прљавим рукама и неретко са страним слаткастим примесама.

Осим неколико трговаца вином и крчмара, обични Сремци се мало и никако не разумеју у поправак вина када се оно налази у подруму. Онакво какво стигне из винограда такво је и на располагању купцу. Отуда се и дешава да се овде ништа и не зна о гнусном мешању отрова од оловних састојака, а због каквоће вина никада се тиме неће ни бавити. О бојењу црвених вина у другим крајевима Угарске, Сремац до сада ништа не зна, али је врло забрињавајуће да неће веома дуго остати у том милосрдном незнању, јер се и у Срему последњих година примећују крадљивци грмова (жбунова) који зимовки краду њену зимску храну⁴⁴. Једино средство за кривотворење је вода усута ради прања судова припремљених за бербу, а потом заборављена да се

проспе.

Неопростива грешка за Сремце је што су им подруми лоши или пак немају уопште подруме. У градовима се они морају задовољити тесним, влажним подрумима, а у селима очајним, хладним оставама или су чак на потпуно свежем ваздуху, под лаким дашчаним или тршчаним кровом.

У каквој ли је супротности ово немарно чување вина са иначе вредним радом око чокота! Овде неће да следе пример Оденбуржана, Печујаца или Виланера да у виногорју ископају подруме из страха од разбојника.

§. 42. Ма колико да је извесно да занатство и трговина заслужују посебну позорност топографа, Петроварадин у том погледу помало заостаје за другим градовима Царевине.

⁴⁴ Ова храна зимовке су бобице сопственог грма познатог под називом Свиб (Судреника) и чији се плодови користе за бојење вина.

Само мали број појединих занатлија, а не занатске установе које теже унапређењу, баве се овде прерадом сирових производа за свакодневне животне потребе, али ни то у толикој мери да се из других места не би морала прибављати значајна количина животних намирница.

У погледу трговине Петроварадин је потпуно пасиван, јер Нови Сад с којим се граничи услед либералних трговинских прописа, а првенствено због повољног географског положаја, приграби сваку корисну грану трговине себи.

Чак и промет вина и ракије није права трговина, јер је највећи број становника Петроварадина због сиромаштва принуђен да своје винске производе што пре прода и не може да сечека најповољније време за продају. Наступе ли потпуно неродне године, какве смо стварно доживели 1813;

1814; 1815. тада је година предуга и сваки отац породице је у неприлици одакле да створи хлеб за своју децу, новац за порез и за даљу обраду свог винограда.

VIII

НЕКЕ ЗНАМЕНИТОСТИ У ОКОЛИНИ

§. 43. Међу најпознатије знаменитости у околини Петровардина спада већ 70 година познато место ходочашћа црква *Марија Снежна*, на пола сата хода испред Тврђаве, изван подграђа Рохустал а на путу за (Сремске) Карловце; коју годишње на дан госпе Марије Снежне то јест, 05. августа походе многи католици из околине, да би од чудотворне слике измолили спасење и милост.

kalten Kammern, oder gar in Gottes freyer Luft unter einem leichten Breter- oder Rohrdache suchen.

Wie sehr steht ihre sorglose Aufbewahrung der Weine mit der sonst fleissigen Bearbeitung des Weinstockes im Widerspruche! dem Beyspiele der Oedenburger, Fünfkirchner, Baner oder Villaner (in den Weinbergen Keller zu graben) will man hier zu Lande aus Besorgniß von Räubern nicht folgen.

§. 42. So gewiß es ist, daß Fabriks- und Handelswesen eine besondere Aufmerksamkeit des Topographen verdienen, so leer sieht es in dieser Hinsicht bey Peterwardein aus. Nur wenige einzelne Gewerbsleute, nicht Gewerbsanstalten, die ins grössere gehen, beschäftigen sich daselbst mit Verarbeitung der rohen Producte für die Bedürfnisse des gemeinen Lebens; aber nicht einmahl in solcher Quantität, daß nicht von fremden Orten eine bedeutende Anzahl Artikel bezogen werden müßte.

In Anbetracht des Handels ist Peterwardein ganz passiv, weil das angränzende Neusatz, seiner Freyheiten, hauptsächlich aber der günstigen Lage wegen, jeden nützlichen Handlungszweig an sich reißt.

Selbst der Verkehr mit Wein und Brantwein ist kein eigentlicher Handel, weil der gröfste Theil der Bewohner Peterwardeins Armuths halber seine Wein-Producte baldigst hintan geben muß, und nicht die dem Weinverkaufe günstigen Zeitumstände abwarten kann. Treten vollends Mißjahre ein, wie wir sie 1813, 1814 und 1815 wirklich erlebten, dann ist das Jahr um 11 Monathe zu lang, und jeder Familien-Vater in Verlegenheit, woher er Brot für seine Kinder, Geld zur Contribution und zur ferneren Bearbeitung seines Weinberges nehmen soll.

VIII.

Einige Denkwürdigkeiten der Umgegend.

A. Maria-Schnee.

§. 43. Unter die vorzüglichsten Denkwürdigkeiten in der Peterwardeiner Gegend gehört der schon seit 70 Jahren bekannte Wallfahrtsort Maria

Schnee, eine halbe Stunde vor der Festung auſſer der Vorſtadt Rochus-Thal, am Wege nach Carlovitz, der jährlich am Maria-Schnee-Tage, das iſt am 5. Auguſt von vielen Katholiken der umliegenden Gegend beſucht wird, um von dem wunderthätigen Bilde Rettung und Segen zu erſlehen.

Schon im Jahre 1688, als die Türken zum erſten Mahl von Peterwardein vertrieben wurden, ſtand eine kleine Capelle da, die heut zu Tage die Sakriſtey ausmacht.

Hierher kamen die Türken aus der Feſtung um ſich bey zwey Quellen zu beluſtigen, wovon eine nächſt der Capelle vor 70 Jahren auſtrocknete, die andere aber 50 Schritt tiefer am Fuſſe des Berges noch biſ jetzt beſteht. Sie gibt ein ſehr ſchmackhaftes Waſſer, und verſchafft den Wahlfahrtern einen erwünſchten Labetrunk. Zwey türkiſche Einſiedler trugen zu jenen Zeiten darüber die Obſorge, und bedienten die aus der Feſtung kommenden Türken mit einem friſchen Trunk Waſſers, wofür ſie jederzeit ein Almöſen empfingen. Der Geldgeitz trieb ſie mit der Zeit dahin, daß ſie aus dieſer kleinen Capelle eine türkiſche Moſchee erbauten, um dadurch ihre Glaubensgenoſſen häufiger hierher zu locken, und das Almöſen zu verdoppeln.

Nach dem Abzuge der Türken blieb dieſe Moſchee verlaſſen und unbenützt, biſ im Jahre 1693 auf Befehl Kaiſer Leopold I. zwey Jeſuiten hierher kamen, und aus Mangel eines öffentlichen Gotteshauses in Peterwardein dieſe Moſchee in eine katholiſche Kirche umwandelten.

Als aber im Jahre 1716 Prinz Eugen unweit dieſer Capelle die Türken aufs Haupt geſchlagen hatte, wurde zum ewigen Andenken die Erbauung einer neueren und größeren Kirche beſchloſſen, welche den Nahmen Maria-Schnee von einem Bildniſſe erhielt, das ein kaiſerlicher Officier im Schnee gefunden zu haben vorgab, und nach der Schlacht opferte*).

*) Die Sage des gemeinen Volkes iſt, daß dieſes Marien-

Већ 1688. године, када су Турци први пут протерани из Петроварадина, стајала је ту мала капела која данас чини сахристију.

Овамо су долазили Турци из Тврђаве да се разоноде код два извора, од којих је онај поред капеле пресушио пре 70 година, а други 50 метара ниже, у подножју брега и данас постоји. Он даје врло питку воду и ходочасницима пружа окупљење. У она времена су два доселеника из Турске водила бригу о извору и Турке из Тврђаве послуживали гутљајем свеже воде, за шта су сваки пут добијали милостињу. Похлепа за новцем временом их је натерала да од мале капеле назидају турску Џамију, да би своје сународнике примамили у што већем броју и тако удвостручили милостињу.

Након повлачења Турака џамија је напуштена и некоришћена, све до 1693. године када су на заповест цара

Леополда I дошла овамо два језуита и услед недостатка јавне богомоље у Петроварадину ову џамију претворили у католичку цркву.

Али када је 1716. године принц Еуген недалеко од ове капеле до ногу потукао Турке, у циљу вечне успомене договорена је изградња новије и веће цркве, која добија име Марија Снежна по једној слици коју је наводно у снегу нашао један царски официр и који је ту исту слику након битке поклатио цркви.⁴⁵

⁴⁵ Предање простог народа каже да се ова слика Маријина приказала на овом месту за време велике битке, а ради заштите Аустијанаца и тада уз гласно клицање унета у капелу. Судећи према једном старом запису на слици, она је насликана у Риму. Али како је она у време битке 1716. године дошла у руке аустријског официра и да ли ју је он већ раније поседовао, ја не знам. Тобоже се и зна тачно место у мочвари где су Турци повлачећи се, у највећем нeredу потопили своју највећу ратну благајну и која се овог часа још, наводно, налази тамо.

Црква је, како данас стоји, врло мала и без нарочитих украса изнутра и споља и има црвено обојен дрвени торањ. Десно од улаза, на малој узвишици је стан црквењака прилично бедан, а нешто напред лево од цркве је крчма у не много бољем стању.

Велика је штета што се ово свето место не налази на подеснијем месту. С десне стране га ограничавају чувици блиског виногорја, а лево је дубок амбис до мочваре која се граничи с Дунавом. Ове неугодности појачане су и тиме што поред пролази стално прометни главни пут за Карловце, па стално клапарање кола прилично узнемирава хиљаде ходочасника који хрле овамо и који се најречитијим изразом преданости моле светом Месту.

Пошто ова црква нема свог свештеника, обављање овдашње службе божије која се осим одређених дана врши још два пута недељно и то средом и недељом ујутро, било

је до пре две године поверено тврђавској парохији, када је ђаковачки бискуп Мандић овај посао пренео на свештеника из Рохустала вероватно због близине самог насеља.

Десно поред цркве још стоји дрво за које је ланцима био везан и стрељан у бици 1716. године од Турака заробљени, храбри фелдмаршаллајтнант гроф Бројнер. За вечни, нажалост тужни помен овај стари шумски ветеран је опточен дрвеном оградом.

Die Kirche ist, wie sie jetzt steht, sehr klein, ohne besondere Verzierung von innen und außen; sie hat einen hölzernen roth angestrichenen Thurm. Rechts vor dem Eingange derselben auf einer kleinen Anhöhe steht die Wohnung des Kirchendieners, elend genug, und noch etwas vorwärts links eine Weinschenke, nicht viel besser.

Nur Schade, daß dieser geheiligte Ort an keinem bequemerem Platze steht; denn rechts begränzen ihn die Hügel der nahe liegenden Weingebirge, und links eröffnet sich ein tiefer Abgrund in einem bis an die Donau gränzenden Moraste, welche Ungemächlichkeiten noch mit jener verbunden sind, daß die hier vorüber nach Carlovitz führende, stets belebte Hauptstrasse durch das vielfältige Wagengerassel die zu Tausenden herbeyeilenden frommen Wallfahrer, welche mit dem sprechendsten Ausdrucke der Andacht und des Vertrauens an die heilige Stätte flehen, nicht wenig beunruhigt.

Da diese Kirche keine eigends angestellten Priester hat, so war der dielsfallsige Gottesdienst, welcher außer den fest gesetzten Tagen sonst noch wöchentlich zwey Mahl, nämlich Mittwochs und Samstags in der Fröh gehalten werden muß, der Festungspfarre anvertraut, bis vor zwey Jahren der Bischof Manditsch von Diakovár dieses Geschäft dem Rochus-Thaler Pfarrer, wahrscheinlich der Nähe wegen, übertrug.

Rechts neben jener Kirche steht noch jener Baum,

Bild während der großen Schlacht sich an diesem Orte zum Schutze der Oesterreicher sehen liefs, und dann unter lautem Jubel in die Capelle getragen wurde. Nach einer alten Aufschrift dieses Bildes zu urtheilen, wurde dasselbe in Rom gemahlt. Wie es aber zur Zeit der Schlacht 1716 in die Hände eines österreichischen Officiers kam, und ob er dasselbe nicht schon früher besaß, kann ich nicht bestimmen. — Auch will man den Ort im Moraste genau zu bestimmen wissen, wo die Türken bey der äußerst verwirrten Retirade ihre größte Operations-Casse versenkten, welche zur Stunde noch da liegen soll.

an welchem der tapfere Feld-Marschall-Lieutenant Graf Breuner, als er in der Schlacht 1716 von den Türken gefangen wurde, mit einer eisernen Kette gebunden und erschossen ward. Zum ewigen, obwohl traurigen Andenken wurde dieser alte Wald-Veteran mit einer hölzernen Einfassung umgeben.

Dieser Stamm mit seinem entblößten Haupte trotz noch jeder Laune des Wetters, obwohl sein innerstes Mark schon vor mehr als hundert Jahren ausgedorret, und seine einzige Stütze noch die äussere Rinde ist. Die sparsamen grünenden Aeste scheinen durch ihren wohlthätigen Schatten dieses würdige Alterthum unseren zukünftigen Generationen aufzubewahren.

B. Salzquelle in Slankamen.

§. 44. An der Strafse nach Carlovitz längs der Donau, auf dem halben Wege nach Semlin liegt **Slankamen** (Salankemen), zu den Zeiten der Römer *Rittium*, ein Gränzort mit einer auf den hohen Ufern der Donau nun gänzlich zerstörten Feste, deren auf der Oberfläche kaum noch sichtbare Ueberreste auf bedeutende Vertheidigungswerke schließen lassen.

Nahe am Ufer der Donau quillt aus der aufgeweichten Erde ein gesalzenes Wasser hervor, das nach einer von mir im Jahre 1805 (zwar nicht gründlich) gemachten Untersuchung folgende Bestandtheile hat:

Vier Pfund Flüssigkeit enthielten:

Schwefelsaures Natron	32	} Gran.
Salzsaures Natron	59	
Schwefelsauren Kalk oder Gyps	9	
Erdiger Rückstand	18	

Rohlensaures Gas ist keines vorhanden, und diese erdigen Rückstände betrachte ich als eine zufällige Beymischung, die, obwohl nach vorsichtiger Reinigung, in kaum sichtbaren Theilen dem Wasser noch anhängen.

Ergiebiger dürften die Bestandtheile dieses Wassers an der zu eröffnenden Urquelle seyn.

Ово стабло својом огољеном круном још пркоси свакој ђуди времена, иако му се срж осушила већ више од сто година и једина му је још заштита спољна кора. Ретке зелене гране изгледа да ће својом благотворном сенком за наше будуће генерације сачувати овај достојни споменик.

Б. СЛАНИ ИЗВОР У СЛАНКАМЕНУ

§. 44. На путу за Карловце, дуж Дунава, на пола пута до Земуна лежи Сланкамен, у време Римљана *Rittium*, граничарско место на високој обали Дунава са потпуно разрушеном Тврђавом, чије рушевине упућују на некада значајни одбрамбени систем.

Близу обале Дунава, из расквашене земље извире слана вода, која се на основу мог, истина непотпуног испитивања 1805. године, састоји од следећег:

Четири фунте течности су садржавале:

сумпорно кисели натрон	32 грама
сонокисели натрон	59 грама
сумпорно-кисели креч из гипса	9 грама
земљани остатак	18 грама

Угљенокиселог гаса нема, а земљане остатке сматрам случајном примесом, која је након пажљивог пречишћавања у једва видљивој количини остала у води.

Састојци ове воде могли би бити издашнији на праизвору који треба отворити.

Сумпорнокисели натрон (Гланберова со) нашао сам у јутро 21. јануара 1806. године,

када је хладноћа леденим покровом прекрила чак и Дунав и то у појединим удубљењима код Сланог извора и то у облику лепих кристала неких 8 лота тежине.

Дао сам тада да се копањем нађе праизвор и одједном је избио дебео као рука, али ми је с једне стране недостајала уредна дозвола да се са својим радницима раширим, а са друге стране сам био не мало зачуђен када сам другог јутра мог мукотрпног посла видео да је исти потпуно разгажен и разнешен од запете стоке, наиме она је из села журно долазила на извор слане воде коју је пожудно сркала. Тако сам због других важних послова гневан напустио ово место, које сам након неколико година поново нашао у стењу нетакнуто.

По мојој претпоставци ова вода вероватно тече преко подземне слане масе, која би након детаљног истраживања и обраде могла држави можда донети значајан приход.

Чудно је да баш на узвишењима у близини извора расте Слатки корен (Госпино биље, *Liquiritia*).

Овај слани извор можда је настао и пре стотину година, јер село носи име по њему. Ако се може веровати општем предању наводно је неки сељак из овог места на месту садашњег извора нашао грумен камене соли који је дао свом властелину и тако је случајно или намерно настао српски назив Сланкамен, што у преводу значи слани камен. Али власник из страха да би могао изгубити своје место јер је сваки рудник соли искључиво државни, бацио је овај грумен у Дунав и сељацима најоштрије забранио да огласе ово откриће.

Schwefelsaures Natron (Glauber-Salz) fand ich im Jahre 1806 am 21. Jänner Morgens, als die Kälte sogar die Donau mit einer Eisdecke belegte, in einigen an der Salzquelle anwesenden Vertiefungen in schöner Krystallform ungefähr 8 Loth im Gewichte.

Ich liefs damahls durch Graben dem Ursprunge der Quelle nachspüren, die auch auf einmahl armdick hervor brach, doch fehlte es mir eines Theils an ordentlicher Bewilligung, mich mit meinen Arbeitern da mehr auszubreiten, und anderen Theils erstaunte ich nicht wenig, als am zweyten Tage Morgens meine mühsame Arbeit durch das Herbey-eilen des Hornviehes vom Dorfe, welches das hervorquellende gesalzene Wasser mit Begierde schlürfte, gänzlich vertreten und ruinirt war. So verlies ich anderer wichtiger Geschäfte wegen den Ort mit Unwillen, den ich nach Verlauf mehrerer Jahre wieder so fand, als wäre da nie gegraben worden.

Nach meiner Vermuthung mag dieses Wasser über eine unterirdische Salzmasse laufen, die nach genauer Untersuchung und Bearbeitung dem Staate einen vielleicht nahnhaften Nutzen bringen könnte.

Sonderbar ist es, dafs gerade auf den in der Nähe der Quelle liegenden Anhöhen eine Menge Süßholz (*Liquiritia*) wächst.

Diese Salzquelle mag schon vor Jahrhunderten entstanden seyn, weil von ihr das Dorf den Nahmen führt. Wenn man der allgemeinen Sage trauen darf, so soll ein Bauer dieses Ortes an dem Flecke der dermahligen Quelle einen Salzstein gefunden haben, den er seinem Grundherrn gab, und durch welchen absichtlich oder zufällig die illyrische Benennung Slankamen, welches nach der Uebersetzung gesalzener Stein heisst, entstand. Der Eigenthümer aber, aus Furcht, dafs er seinen Ort verlieren könnte, weil jedes Salzbergwerk ein Regal ist, warf diesen Stein in die Donau, und verboth dem Bauer schärfstens, von dieser Entdeckung keinen weiteren Gebrauch zu machen.

Bey dem grofsen Ueberflusse des Steinsalzes in Ungarn dürfte es noch lange dauern, bis man diese und viele andere im Lande befindliche Salzquellen für siedwürdig halten wird.

C. Die Gebirge Fruska-Gora.

§. 45. Um in Gottes schöner Welt frey umher blicken zu können, oder in einsamen Thälern sich dem Getümmel der Welt zu entziehen, ist es nothwendig, Peterwardein auf eine Stunde weit zu verlassen, um dort die Gebirge Fruska-Gora, welche in aller Hinsicht als ein unschätzbares Geschenk der Natur bekannt sind, in ihrem Schoofse zu betrachten.

Da ich in einem Zeitraume von sechszehn Jahren mein Leben in ihrer Nähe zubrachte, und bey häufigen Wanderungen in verschiedenen Richtungen manches Interessante zu beobachten und zu erfahren Gelegenheit hatte, so glaube ich eine nähere Darstellung über die Vorzüge dieser Gebirge liefern zu können.

Ich sehe mich bemüht, diesen Gegenstand mehr als topographisch zu behandeln, weil er als Beytrag zum Ganzen mir unentbehrlich scheint.

Die Natur hat Syrmien durch einen Bergrücken, der sich von Osten nach Westen erstreckt, zu einem fruchtbaren und gewifs nicht ungesunden Lande geschaffen.

Schon bey Semlin, wo das Land am tiefsten liegt, fängt der Boden an sich allmählich zu heben; bey Slankamen *) wird er beträchtlich höher, und bevor er noch Carlovitz erreicht, steigt er zu ansehnlichen waldreichen Bergen empor, die sich in einer ununterbrochenen Kette, und fast in der nämlichen Höhe bis Illok beynahe acht deutsche Meilen erstrecken, dann aber eine halbe Meile von diesem Orte westlich sich in die Ebene verlieren.

Der höchste Rücken der Gebirge scheint zwischen Rakovac und Beocsin nördlich, und zwischen

*) Szlankement illyrisch.

При великом вишку камене соли у Угарској могло би још дуго потрајати док би се овај и многи други слани извори у земљи удостојили пречишћавања.

V. ФРУШКОГОРСКА БРДА

§. 45. Да би се по лепом божијем свету могло гледати наоколо или да би се у усамљеним долинама човек ослободио вреве света, неопходно је на један сат се удаљити од Петроварадина, да би се из његовог крила посматрала планина Фрушка гора, која је у сваком погледу неизмерни дар природе.

Пошто сам провео шеснаест година живота у њеној близини и при бројним пешачењима у разним правцима имао прилике да видим и сазнам много појединости, мислим да могу ближе изнети предности ове планине.

Осећам се обавезним, да овај предмет обрадим не само топографски, јер ми се као прилог целини чини

неопходним, већ и детаљније.

Природа је једним брдским гребеном, који се пружа од истока према западу, од Срема начинила плодну и релативно здраву земљу.

Већ код Земуна, где је земља најнижа, почиње тло постепено да се диже; код Сланкамена је оно приметно више и пре но што доспе до Карловаца уздиже се знатно у шумовите планине, које се у непрекидном ланцу и у готово истој висини пружају до Илока у дужини од готово осам немачких миља, али се тада на пола миље од овог места губе у равници.

Највиши гребен планине је изгледа између Раковца и Беочина са севера и Врдника, Јаска и Бешенова са југа и достиже висину од 450 до 500 хвати изнад површине Дунава.

Ова планина се на језику краја назива Фрушка гора и Римљани су је наводно звали Mons Almus (lat.), на коју је цар Проб 280. године дао да се донесе и узгаја прва лоза из Грчке или Италије. Тако је донео благостање не само становницима Срема, него и осталим деловима Угарске.

Још се на највишим брдима могу наћи чокоти чија се лоза да једва обухватити руком и која се пуже до врхова највишег дрвећа. Ови шумски ветерани и окићени гласници стоје ту можда након осам, десет или више проживљених векова, инатећи се времену и свакој олуји непоколебљиво; они могу да надживе и будуће нараштаје пре него што се њихово чворновато тело, које се једва може пробушити гвожђем, распадне.

Ови неми сведоци прошлости могли би можда да са оним бесмртним прастарим храстовима у којима су сачувани гласови давно минулих времена, испричају завршену причу четрнаестог, петнаестог и шеснаестог века.

Чини се да се у даљини не види ништа сем брда и шуме. При сваком успону на нову узвишицу или врх, северно се види Дунав, а према југу се пред нашим очима отвара као тепих најлепша равница у бујном зеленилу, у коме Церера⁴⁶ диже своју класјем богату главу.

Докле допире поглед откривају се једино цветна поља, њиве, ливаде и удаљена села, одакле се смеше дивно узгајани виногради и ливаде. Лево и десно, напред и назад не воде баш најбољи путеви (кроз дивљину, посечено шибље и високе стене) у најлепше зелене долине, које су услед сталног влажења брдским водама обрасле најлепшом травом и

Verdnik, Jasak (auch Jaszak), und Besenovo südlich zu seyn, erreicht die Höhe von 450 bis 500 Klafter über die Oberfläche der Donau. Dieses Gebirge wird in der Landessprache Fruska-Gora genannt, und soll bey den Römern Mons almus geheissen haben, auf welchem Kaiser Probus im Jahre 280 die ersten Reben aus Griechenland oder Italien bringen, und hier pflanzen liess, und dadurch den Wohlstand der Bergbewohner in Syrmien, nicht minder auch in den übrigen Theilen von Ungarn gegründet hat.

Noch findet man häufig und nicht selten auf den höchsten Bergen Weinstöcke, deren mit der Hand kaum zu umfassende Reben oft die Gipfel der höchsten Bäume erklettern. Diese Waldveteranen und ungeschmückten Herolde stehen vielleicht nach acht, zehn oder mehr durchlebten Jahrhunderten, der Zeit und jedem Sturme trotzend, unerschütterlich da, und sie können noch Generationen entstehen und würgen sehen, ehe ihr knotiger, kaum mit Eisen zu durchbohrender Rumpf zerfällt.

Diese stummen, noch lebenden Zeugen könnten vielleicht mit jenen unsterblichen uralten Eichen, in denen sich die Stimme weit entlegener voriger Zeiten bewahrt, die erloschene Geschichte des vierzehnten, funfzehnten und sechszehnten Jahrhunderts beurkunden.

In einer ziemlichen Weite glaubt man nichts als Berg und Wald zu sehen. Bey jedesmahligem Besteigen neuer Anhöhen wird man mit neuen Ansichten belohnt, und erreicht man endlich einen oder den andern Berggipfel, so hat man nördlich die Aussicht auf die Donau, südlich aber entfaltet sich vor unseren Augen gleich einem Teppich die schönste Ebene im üppigsten Grün, worin Ceres ihr ährenreiches Haupt erhebt.

So weit das Gesicht reicht, entdeckt man nichts als beblühte Fluren, Felder, Wiesen und entfernte Dörfer, wo einem die herrlichsten Merkmahle von Wein- und Wiesenbau entgegen lächeln. Rechts und links, vor- und rückwärts führen zwar nicht

⁴⁶ Церера (lat. Ceres), римска богиња земљорадње, земаљских производа и плодности - прим. прев.

die besten Wege, zwischen Wildnissen, geschnittenen Hecken und hohen Felsen in die anmuthigsten grünen Thäler, die durch das stäte Anfeuchten der Gebirgswässer mit dem schönsten Grase und den wohlriechendsten Kräutern bewachsen sind. Ein Thal aber in dem Bukovitzer Walde verdient vor allen der besonderen reizenden Lage wegen eine Erwähnung.

Hinter dem Dorfe Bukovitz muß man einen hohen kahlen Berg, **Surduk**, übersteigen, auf dessen Ebene der Weg sich einige hundert Schritte gegen den Wald lenkt. Kaum hat man diese Strecke zurück gelegt, und einige Schritte in das dicke Gebüsch vorwärts gesetzt, so schlängelt sich zur Rechten zwischen hohen Eichen und Linden ein Fußsteig abwärts zu dieser überraschenden Natur-Szene.

Außer dem Rauschen eines in der Nähe fallenden Wassers, mit äußerst wenigem Vogelgesange verbunden, herrscht beym Eintritte in diesen Natursaal eine allgemeine dumpfe Stille. — Ganz abgeschnitten von lebhaften Gegenständen, fühlt man sich in einen tiefsinnigen Ernst versetzt, der durch das von zwey Seiten theils über hohe Felsen stürzende, theils an den Wurzeln der Bäume sich mühsam herabschlängelnde Wasser noch mehr erhöht wird. — Mehrere an einander in die Rundung geschobene Berge, die am obersten Rande mit einer beynahe gleichlinigen Reihe von hohen Bäumen besetzt sind, bilden dieses Thal, welches von den wohlthätigen Strahlen der Sonne nur wenige Stunden des Tages beleuchtet werden kann.

In den schwülsten Sommertagen findet man hier erquickendes Wasser, und angenehme kühle Luft, nebst von der Natur gebildeten steinernen Ruhebänken.

Hier findet der Botaniker eine Menge seltener Gewächse gehäuft, die er sonst in den entferntesten Gebirgsgegenden erst mühsam zusammen suchen muß; kurz, ich muß gestehen, der Werth eines solchen Anblickes läßt sich nicht genug bestimmen. Ich ward

naјмириснијим биљем. Једна долина у Буковачкој шуми због свог дражесног положаја пре свега заслужује да буде споменута.

Иза села Буковца мора се прећи високо голо брдо Сурдук, на чијој равници пут скреће неколико стотина корака према шуми. Само што се пређе ова деоница и начини неколико корака у густо жбуње, на десно између високих храстова и липа кривуда стаза надоле према овој изненађујућој сцени природе. Сем шума воде која пада у близини, са изузетно мало птичијег поја, при уласку у ову природну салу влада општа мукла тишина. Потпуно одсечен од свакодневице, човек се осећа премештеним у дубоки спокој који још више наглашава вода која се са две стране слива, делом клизећи преко високих стена, а делом сливајући се низ корење дрвећа. Више у круг збијених брда која су по горњој ивици обрасла готово у равној линији

високим дрвећем, образују ову долину коју благотворни сунчеви зраци могу да обасјају само неколико сати дневно.

У најспарнијим летњим данима овде се може наћи освежавајућа вода и пријатно свеж ваздух, поред од природе начињених камених клупа за одмор.

Овде ботаничар налази мноштво нагомиланог растиња, које иначе мора мукотрпно да прикупља у најудаљенијим планинским пределима. Укратко, морам признати вредност оваквог погледа не може се довољно високо оценити. Често су ме различите лепоте које су ми нудили различити предели толико прожимале, да сам понекад сувише касно помишљао на повратак. И ма колико да ми је пут од Петроварадина догде био тегобан, за љубав овакве награде никада се нисам кајао.

Сличан положај има и долина у Карловачким брдима, звана Стражиловска чесма.⁴⁷

§. 46. Усред ове дражесне дивљице налази се 15 православних манастира, који се у овдашњем говору⁴⁸ називају калуђерски или василијански манастири. Сваки од њих има више или мање лепу цркву, наравно у зависности од тога колико им то имовинске прилике омогућују, а њих као светињу много похађају и дарују збиља побожни верници.

Два од ових манастира Раковац и Беочин налазе се на северној страни, а преосталих тринаест, наиме Ремета, Круседол, Гргетег, Старо и Ново Хопово, Врдник, Реметица, Јазак, Бешеново, Кувеждин, Шишатово, Ђипша и Привина Глава у неједнакој удаљености ограничавају јужне оброне планине.

Три манастира од побројаних, наиме Старо Хопово, Реметица и Ђипша су врло безначајни и налазе се у очајном стању.

Монаси ових манастира, који воде миран и контемплативан живот, хране се највећим делом природним производима из њихових винограда, ливада и шума.⁴⁹

von den vielfältigen Schönheiten, welche die abwechselnde Gegend mir darboth, oft so durchdrungen, daß ich manches Mahl spät an meinen Rückweg dachte; und so sauer mir auch der Weg von Peterwardein hierher ward, so hat er mich doch um dieser Belohnung willen nie gereuet.

Eine ähnliche Lage hat auch das Thal im Carlovitzer Gebirge, das Fieberbrünnel (Straschilowa Cresma) genannt *).

§. 46. Mitten zwischen diesen lieblichen Verwilderungen stehen 15 griechische nichtunirte Klöster, die man nach dem hiesigen Sprachgebrauche Kaludier- oder Basiliter-Klöster heisst. Jedes derselben hat eine mehr oder minder schöne Kirche, je nachdem es die Vermögensumstände erlauben, die von den gewiß sehr religiösen Glaubensgenossen als Wahlfahrtsörter häufig besucht und beschenkt werden.

Zwey dieser Klöster, Rakovacz und Beocsin, liegen an der nördlichen Seite, die übrigen dreyzehn aber, nämlich Remete, Krusedol, Gergetek, Alt- und Neu-Opovo, Vrelnik, Remeticza, Jasak, Besenovo, Kevesdin, Sissatovacz, Gipsa und Bribina-Glava begränzen in ungleicher Entfernung die südlichen Ausgänge der Gebirge.

Drey davon nämlich Alt-Opovo, Remeticza und Gipsa, sind sehr unbedeutend, und in elenden Umständen.

Die Mönche dieser Klöster (Kaludier), welche ein ruhiges, contemplatives Leben führen, ernähren sich größtentheils von den natürlichen Erzeugnissen ihrer Weinberge, Wiesen und Waldungen **).

*) Der Name Fieberbrünnel entstand daher, weil einige Menschen von dem Gebrauche dieses Wassers das Fieber verloren haben wollen. Vielleicht hat die in der heißen Sommerszeit von Fabricanten dahin gemachte Wanderung und der übermäßige Genuß des Wassers das Seinige dazu beygetragen.

**) Daher kommt es auch, daß man in diesen Klöstern die besten Weine und vorzüglich guten Slibovitzer findet.

⁴⁷ Назив је настао тако што су неки људи који су употребљавали ту води излечили грозницу. Можда је томе допринела и прекомерна употреба воде за време летње жеге од стране шетача.

⁴⁸ Аутор мисли на овдашњи немачки језик - прим. прев.

⁴⁹ Отуда се у овим манастирима могу наћи најбоља вина и изврсна шљивовица.

Gastfreundschaft herrscht bey ihnen in einem solchen Grade, wie man sie in keinem Orte der österreichischen Monarchie antrifft. Fremde ohne Unterschied des Standes werden da gespeiset und beherbergt, auch aufser dem noch mit auszeichnender Achtung behandelt.

Jedes dieser Klöster bildet eine eigene Grundherrschaft, die entweder einen Archimandriten (Abt) oder Iguman (Guardian) zum Vorsteher hat. Unter dem Nahmen Mamesnik führt einer das ganze Rechnungsgeschäft, welcher zugleich die zweyte Würde im Kloster bekleidet. Dieser Clerus der griechischen Confessionen war vor nicht langer Zeit in tiefe Unwissenheit versunken, und that damahls häufig der Würde seines Standes durch mancherley Untugenden Abbruch. Seine Excellenz der Metropolit von Stratimirovics sahen bey dem Antritte seiner erhabenen Würde ein, daß Anstalten zu besserer Bildung junger Geistlichen für diese Confessionen ein dringendes Bedürfnis sey, weil es ohne diese zur Unmöglichkeit wird, Cultur und Humanität auch unter dem Volke zu verbreiten.

Rühmliche Erwähnung verdienen in dieser Hinsicht die mit dem schönsten Erfolge gekrönten Stiftungen dieses Herren, wodurch die Aufklärung mit Riesenschritten hervorgeht.

§. 47. Ein wichtiger und den künftigen Generationen bemerkenswerther Gegenstand bleibt der am höchsten Rücken der Gebirge im Felsen gegrabene Fahrweg. Er wurde nach dem Carlovitzer Frieden durch den commandirenden General Nehem oder Nehmen aus dem Grunde angelegt, um, da die Staatengränze in einer geraden Linie von Slankamen über Ireg nach Morrovich gezogen war, eine fahrbare und zugleich militärisch wichtige Gränze zu haben.

Dieser Weg beginnt an der Kuppe und dem Wirthshause Lipovätz bey dem Entstehen des Thales Straschilovo, und oberhalb des Klosters Krusedol und Remette, zieht in westlicher Rich-

E

Гостопримство код њих влада у мери која се не може наћи ни на једном другом месту у Царевини. Странци овде без обзира на сталеж добијају храну и смештај, а осим тога са њима се поступа изузетно пажљиво.

Сваки овај манастир је посебно имање које за старешину има или архимандрита или игумана. Титулу намесника има онај који води целокупно рачуноводство и то је у погледу значаја друго по реду звање у манастиру. Ово духовништво православне вероисповести је пре не тако давног времена било утонуло у дубоко незнање и чинило тада често испаде недостојне свога звања. Његова екселенција митрополит, племенити Стратимировић, приликом преузимања овог узвишеног звања, увидео је да су заводи за боље образовање младих духовника ове вероисповести битна потреба, јер ће без истих бити немогуће ширити културу и хуманизам међу народом.

У том погледу хвале су вредне најлепшим успесима крунисане задужбине овог господина, чиме просвећеност напредује циновским корацима.

§. 47. Важна и за будуће нараштаје помена вредна ствар и данас остаје на највишем билу планине, а то је у стену укопан пут. Начинио га је након Карловачког мира заповедајући генерал Нехем из тог разлога што се у оно време државна граница протезала у правој линији од Сланкамена преко Ирига до Моровића, а њему је био потребан добар пут и истовремено у војном погледу значајна граница.

Овај пут почиње код ћувика (узвишица) и гостионице Липовац, где почиње долина

Стражилово и води изнад манастира Крушедол и Ремета у правцу запада, дуж главног гребена до Новакиа и одатле скреће у равницу према Шиду и Товарнику, где се спаја са постојећим, локалним путем.

Нека свако, кога случај доведе до овог тужног остатка језивог прошлог времена замисли тадашњи тегобни положај Срема, у коме су се у непосредној близини Турака становници осећали сигурно само на путу ка највишем планинском гребену. Хвала смотрености што се ово несрећно време изгубило у успоменама. Једино шумар или неки знатижељни ботаничар или минеролог, којих је исто тако мало као јелена и дивокоза, залута на ове од људског рода заборављене просторе.

§. 48. Још једна ствар вредна успомене је у лапорцу исклесана капела код манастира Раковац, која се народним језиком зове Пештера што значи шупљина. Свој настанак треба да захвали једном православном монаху, који је својом вредноћом засадио мали део овог краја планинским дрвећем и својим побожним животом многе људе навео на ходочашће.

Најзад приступам набрајању оних ствари које спадају у област минерологије и ботанике.

а) Богатство рудама и минералима

§. 49. Основа планине су серпентинске стене између којих се често налазе измешане разне врсте кречњака, не ретко шпат са преливима, азбест и амијант.

Код Јарка у једној високој удолини, огољена од шумског потока, појављује се шкриљаста стена, која личи на поломљено стабло и која се на први поглед доима као

tung längs des Hauptrückens bis Nováki, und wendet sich von da nach Sid und Tawarnik in die Ebene, wo er sich mit der Landstrasse vereinigt.

Mag jeder, den der Zufall zu diesen traurigen Ueberbleibseln schreckenvoller Vorzeit führt, sich die damahls bedrängte Lage Syrmiens vorstellen, wo vor der Grausamkeit der Türken sich die nahe handelnden Einwohner nur auf dem Wege des höchsten Bergrückens sicher wußten. Dank der Vorsicht, daß diese unglückliche Epoche sich nun in ihr Andenken verloren hat. Höchstens ein Waldhüter, oder ein wilsbegieriger Botaniker und Mineralog, deren es eben so wenige, als Hirsche und Gemsen gibt, verirrt sich auf diese der Menschheit vergessenen Gränzen.

§. 48. Noch ein dem Andenken würdiger Gegenstand ist eine bey Rakovác im Mergel ausgehauene Kapelle, die in der Landessprache Bestera, das heisst: Höhle, genannt wird. Sie soll ihr Entstehen einem illyrischen Mönche zu verdanken haben, der durch seinen Fleiß einen kleinen Theil dieser Gegend mit fruchttragenden Bäumen besetzte, durch seinen frommen Lebenswandel aber viele Menschen zur Wallfahrt bewogen hat.

Ich schreite nun zur Aufzählung jener Gegenstände, die einzig in das Gebieth der Mineralogie und Botanik gehören.

a) Producte des Mineral-Reiches.

§. 49. Der Kern der Gebirge ist Serpentinsteine, zwischen welchem man oft verschiedene Kalkarten, nicht selten Schillerspath, Asbest und Amianth vermischt antrifft.

Bey Jasak in einem hohen Thale kommt, von einem Waldbache entblößt, Schieferfelsen hervor, der abgebrochenen Baumstämmen ähnlich ist, und den man dem ersten Ansehen nach für einen Glimmerschiefer halten würde, dessen glänzende Bestandtheile bey genauerer Betrachtung eher den Kalk-

schuppen, als dem eigentlichen Glimmerschiefer zugeschrieben werden müssen.

Dieser Schiefer ist kalkartig, und meistens stark mit feinem Quarz gemengt. In der westlichen Gegend von Beocsin wird auch ein sehr harter olivengrüner Stein gebrochen, der ebenfalls zum Kalkgeschlechte gehören mag. Es ist also fast bestimmt, daß der Kern der Gebirge aus Serpentin-stein, mit verschiedenen Kalkarten vermengt, bestehe; denn man findet bey nahe in allen Thälern Geschiebe am gemeinen Serpentin mit und ohne Schillerspath, auch mit Asbest und Amianth. Zwar haben wir seit kurzem (nach einer Anzeige in den mercantilschen Annalen am 2. März 1812, Nro. 35) uns der Entdeckung eines Serpentin-Steinbruches bey Waidhofen an der Yps zu erfreuen; aber auch die vorerwähnten Gebirge sind unerschöpflich an diesem bis jetzt vom Auslande gekauften Producte, und zu wünschen wäre, daß ein dieser Sache Kundiger bald davon vortheilhaften Gebrauch machte; denn die Donau würde den Transport dieses Fabricats in das Ausland besonders erleichtern.

Wenn man die größeren Thäler gegen Rakovác besucht, so stößt man an verschiedene, oft mächtige Flütze am thonichten Sandsteine. Das Beocsiner und Rakováczer Kloster haben schon bereits glückliche Versuche gemacht, die dasige Breccia zu Mühlsteinen zu schneiden.

Die obersten mächtigen Flütze der Berge sind meistens mit Kalk und Mergel, der mit einer Menge Versteinerungen verschiedener Meergeschöpfe gemischt ist, bedeckt. Der Kalkstein ist an verschiedenen Orten sehr unrein, und mit eckigen Quarzkörnern und anderem Kiesel vermengt; daher geschieht es auch, daß dieser Stein, so bald er zu Kalk gebrannt wird, zu einer Glasmasse schmilzt.

Auf den nördlichen Anhöhen ist der Kalkstein meistens kreidenartig, und schließt viele Feuersteinmassen in sich. Bey Beocsin kommen nicht selten Geschiebe von roth geflecktem, und bey Düböt-

E 2

лискуновити шкриљац, чији се сјајни састојци након пажљивог посматрања пре могу кречњачким љускама него правим лискуновитим шкриљцем назвати.

Тај шкриљац је кречњак и најчешће је допуњен ситним кварцом. На западном крају од Беочина вади се веома тврд, маслинасто зелени камен, који би могао припадати кречњацима. Значи, готово је сигурно да се планина у основи састоји од серпентинских стена помешаних са разним врстама кречњака, пошто се готово у свим долинама налази шљунак од обичног серпентина са и без шпата, са преливима а и са азбестом и амијантом. Истина, од недавно (по огласу у Трговачким аналима од 02. марта 1812. године, број 56) нас може радовати отварање каменолома серпентина код Вајдхофена на Ипсу; али и мало пре поменуто брда су неисцрпна у овом до сада у иностранству купованом

производу, те би било пожељно да неко од тога учини нешто корисно за трговину истим, јер би се Дунавом знатно олакшао превоз овог производа у иностранство.

Походе ли се веће долине према Раковцу, наилази се на различите, често богате слојеве глинастог пешчара. Беочински и раковачки манастири већ су учинили успешне покушаје да их секу у млинске каменове.

Горње, моћне планинске слојеве најчешће прекрива кречњак и лапорац помешан са обиљем љуштура разних окамењених морских животиња.

Кречњак је на различитим местима врло нечист, помешан са ћошкастим зрнцима кварца и другим шљунком. Стога се и дешава да се овај камен, када се пече креч, претапа у стакласту масу.

На северним узвишењима кречњак је најчешће кредаст и има у себи велике количине

камена. Код Беочина неретко се јављају црвено прскани мермер, а код Дубочца црно и бело жиличаст мермер.

Једна маса мермера пепеласто сива, вукући ка црвенкастој боји и љупко прошарана светлијим, тамније и блеђе смеђим пегам, види се и код Раковца.

Стена на којој се налази тврђава Петроварадин је сва серпентина, а укусо је пресецају жиле калцита, које су због своје заслепљујуће беле боје приметне из даљине. У подножју овог брда, као и код Раковца, налазе се трагови обичног амфиболичног азбеста.

Обичан јаспис прве врсте налази се у несавршеним великим и малим коадима код манастира Гргетег. Неретко је прошаран ситним зрнцима магнетичног железара, а у неким коадима се види јасан прелаз у обичан опал.

Облутке боје мяса и крваво црвене боје од треће врсте јасписа налазимо код манастира Гргетег. Осим овог, на читавој страни брда, од Гргетега до Врдника, среће се јасписаст ахат.

Од сагоревајућих руда налази се код Врдника, у једној од кишнице испраној провалији, велика количина каменог угља, који се пре може сматрати шкриљастим угљем, ако на дубини од десет хвати постаје особито употребљив. Видљив је на свим стенама брда, а исто тако и у околини Карловаца, манастира Гргетег и Раковац, али још необрађен.⁵⁰

⁵⁰ У овој непроцењивој вредности каменог угља, пропраћена са свим претходно извршеним огледима и хемијским расчлањивањима, обавестио сам Земаљску управу још 1806. године; али због удаљености рударских звања ерар није могао да га користи. Стални развој културе, као и рапидно повећање цена дрва за ложење (нажалост овде хват стаје већ 20 до 22 гулдена бечке вредности), свакако ће у блиској будућности допринети бољем упознавању праве вредности каменог угља.

schätz von schwarz und weiß geadertem Marmor vor.—

Eine aschgraue, ins Röhliche spielende, mit helleren und blafsbraunen Flecken zierlich durchgesprengte Marmorasse zeigt sich auch bey Rakovacz.

Der Felsen, worauf die Festung Peterwardein stehet, ist durchgehends Serpentinsteine, welchen Kalkspath-Adern in schiefer Richtung durchschneiden, die ihrer blendend weissen Farbe wegen schon in der Entfernung bemerkbar sind. Am Fusse dieses Berges, wie auch bey Rakovacz, sind Spuren von gemeiner Hornblende zu treffen.

Gemeinen Jaspis von der ersten Art findet man in unvollkommenen grossen und kleineren Stücken bey Gergetek. Er ist nicht selten mit kleinen Körnern des magnetischen Eisensteines durchsprengt; in einigen Stücken sieht man den deutlichen Uebergang in gemeinen Opal.

Auch von der dritten Jaspisart trifft man fleisch- und blutrothe Geschiebe bey Gergetek an. Ausser diesen ist auf der ganzen Gebirgsseite von Gergetek bis Vrdnik, Jaspachatz zu treffen.

Von brennbaren Mineralien findet man bey Vrdnik in einer vom Regenwasser ausgewaschenen Schlucht eine mächtige Lage von Steinkohlen, die man eher für Schieferkohle halten kann, obwohl sie sich in einer Tiefe von 10 Klaftern in eine besonders brauchbare Qualität verwandelt. Von allen Seiten des Berges zeigen sie sich zu Tage, und selbst in den Gegenden von Carlovitz, Gergetek und Rakovacz werden sie, obwohl noch unbearbeitet, sichtbar *).

*) Dieser unschätzbare Werth von Steinkohlen wurde von mir im Jahre 1806 der hohen Landesstelle, mit allen vorher gegangenen Proben und chemischen Zergliederungen begleitet, unterlegt, konnte aber wegen zu weiter Entfernung aller bergmännischen Aemter vom Aerarium nicht benützt werden. Die allmählich steigende Cultur und die mit jedem Jahre höher steigenden Preise des Brennholzes (denn leider kostet hier eine Klafter Holz

Zwischen den Steinkohlen der Vrdniker Thälet liegt eine Schichte aschgrauer seifenartiger Erde, die sich weich und schmierig fühlt, im Wasser auf ihrer Oberfläche anschwillt und, mit Wasser gerührt, stark schäumt.

Gemeinen Töpferthon findet man zwar in allen Gegenden, da er aber gewöhnlich mit Kalkerde, Ocher oder feinem Sande verunreinigt ist, so ist derselbe zur Bearbeitung auf Kochgeschirr wenig tauglich. Die meiste Haltbarkeit im Feuer zeigt noch die zwischen Steinkohlen liegende Seifenerde. Ausser mehreren Spuren von Eisenerz hat man bis jetzt keine anderen Metalle entdeckt, obwohl der hin und wieder gefundene und grössten Theils zerfallene Leberkiels zu glauben berechtigt, dass im Schoofse der Gebirge noch verschiedene Metalle gefunden werden dürften.

Beynahe in dem Bezirke des Dorfes Ledinze noch ist unweit der alten Ruine auf dem höchsten Gipfel eines Berges ein unregelmässiger, nun schon grössten Theils verfallener Bergbau sichtbar, in welchem nach der Erzählung noch lebender dasiger Bauern, ein Peterwardeiner Insasse auf Goldadern gearbeitet haben soll. Einige Bewohner dieses Ortes versichern, dass ihre Väter vor beyläufig vierzig Jahren als gedungene Tagelöhner diesen Bau betreiben halfen, und am Ende jeder Woche mit einem für jene Zeiten auffallenden Lohne (34 Kreuzer täglicher Bezahlung) von dem Unternehmer pünktlich bezahlt wurden, und durch diesen guten Lohn ihren Kindern ein reichliches Erbe hinterliessen. Nach der Versicherung der Söhne dieser Mitarbeiter trug der Muth dieser Bergwerkes die wöchentlichen Erzeug-

schon 20 bis 22 Gulden W. W) werden den natürlichen Reichthum und wahren Werth der Steinkohlen in Kürze besser kennen lernen.

Dank sey es der Fügung der Dinge, dass es einem Orpheus unserer Zeit vielleicht aufbehalten ist, diese Schätze der Unterwelt zu entreissen, und dieselben zu Tage zu fördern.

in Verden des Jahr 1800

Међу каменим угљем у врдничким долинама налази се слој пепељасто сиве и као сапунасте земље која делује меко и масно, у води набубри задржавајући се на површини, а замућена с водом јако пени.

Обична грнчарска глина налази се истина у свим пределима, али пошто је обично помешана са кречном земљом или ситним песком није погодна за израду посуђа. Највећу отпорност за воду показује сапунаста земља која се налази међу каменим угљем. Осим трагова руде гвожђа до сада други метали нису откривени, иако нађени и највећим делом распаднути јетрени пирит даје право на веровање да би се у дубини брда могли наћи различити метали.

У једном делу села Лединци⁵¹, недалеко од старе рушевине, на врху брега видљив је све само не обичан али највећим делом порушени рудинк у коме је, према казивању још живих овдашњих сељака, неки становник

Петроварадина пронашао златну жилу.

Неки житељи овог места тврде да су њихови очеви пре отприлике четрдесет година радили као надничари на овом копу и да их је предузимач, на крају сваке недеље, редовно плаћао за то време примамљивом надницом (34 крајцаре дневно) и да су овако добром зарадом својој деци оставили богато наследство. По тврдњи синова ових надничара, закупацовог рудника односио је недељну производњу целокупног рада у новчанику и у току две године више пута путовао у Беч (вероватно да би ископано злато продао на непознат

⁵¹ Шамсови подаци о развалини у Лединцима односе се на остатке порушеног женског православног манастира са гробљем и црквом посвећеном светом Сави. Илустрације у прилогу односе се на данашње стање. Студија о манастиру у припреми - прим. ред.

непознат начин). Ови сељаци причају и мање вероватну причу, да је овај човек своје откриће пријавио државној управи у Бечу, те му је том приликом дато трајно упутство да без обелодањивања свог открића из истог извуче све могуће погодности, јер држава ту не може ништа јавно да предузме, како се код Турака са оне стране границе не би појачао освајачки нагон. Ови сељани даље казују да је овај човек, за чије се име никада нису заинтересовали, након три године изненада нестао и никада се више није вратио. Тако је ова ствар до данашњег времена остала огрнута велом тајне.

Распитивањем нисам успео да сазнам ништа поуздано о животу овог човека у Петроварадину, али верујем да је био лутајући рудар, који је приликом ближег посматрања сремске планине помислио на нешто боље него на уобичајено свирање и просјачење. Вероватно га је

знатижеља за трагањем за рудом привукла на сремску планину, где је Прометеј из мајке земље тако испружио своје златне прсте, да су они могли зналцу остати исто толико скривени као гомољичару онај омиљени, често дубоко у земљи скривени плод. Вероватно је након што се уверио у своје откриће, због властите сигурности изабрао за пребивалиште Петроварадин, о чему у ондашњим пописним списковима има утолико мање трага, јер тадашњи спискови нису вођени са таквом тачношћу као данашњи, тим пре што је у некој кући био вероватно подзакупац. На основу усмене традиције извесно је само толико, да је пре отприлике четрдесет година у кући која се данас назива *Код златног крста* становао непозант човек, који је био код куће само суботом и недељом и који је након трогодишњег боравка отишао не вративши се више никада. Када је пре неколико година петроварадински

nisse des Gesammtfleisses in einem Sacktuche davon, und hatte in einem Zeitraume von zwey Jahren mehrere Reisen, (vermuthlich um seine Goldproducte auf eine unkennbare Art zu veräußern) nach Wien unternommen. Minder glaubwürdig erzählen diese Bauern auch noch, daß dieser Mann seine Entdeckung den Hofstellen zu Wien mitgetheilt haben soll, worauf er aber die geheime Weisung erhielt, von seiner Entdeckung ohne weitere Bekanntmachung mögliche Vortheile zu ziehen, da der Staat keinen öffentlichen Gebrauch davon machen könne, um dadurch bey den angränzenden Türken den Reitz der Eroberungssucht nicht zu erhöhen. (Vermuthlich ist diese letzte Sage nur aus der Luft gegriffen, folglich unwahr).

Weiters erzählen diese Bauern, daß dieser Mann, um dessen Nahmen sie sich nie bekümmerten, nach Verlauf von beyläufig drey Jahren auf einmahl ausblieb, und nie wieder gekommen ist; und so blieb dieses Werk bis auf die dermahligen Zeiten unberührt.

Ich konnte durch nähere Erkundigungen über die einstige Existenz dieses Mannes in Peterwardein nichts Sicheres erfahren, glaube aber, daß er ein wandernder Bergknappe war, der bey der näheren Ansicht der Syrmischen Gebirge auf etwas Besseres als auf das gewöhnliche Musik machen oder Betteln dachte. Vermuthlich mag ihn die Neugierde zum Schirfen in den Syrmischen Gebirgen verleitet und ein glücklicher Zufall an jenen Ort geführt haben, wo Prometheus seinen gediegenen Goldfinger aus der Mutter-Erde dergestalt hervorstreckte, daß er dem forschenden Auge des Kenners eben so wenig entging, als dem Trüffelhunde jene beliebte, oft tief liegende Erdrucht. Vermuthlich mag er bey näherer Ueberzeugung dieses glücklichen Fundes seinen Aufenthalt in Peterwardein Sicherheits halber gewählt haben, wovon in den damahligen Conscripti-
ons-Listén, die vermuthlich nicht mit der jetzigen Genauigkeit geführt wurden, um so weniger etwas vorkommt, da er nur als Afterpartey in einem Hause

gewohnt haben mag. Nur so viel ist nach mündlichen Traditionen gewiß, daß vor ungefähr 40 Jahren in jenem Hause, das jetzt zum goldenen Kreuz genannt wird, ein unbekannter Mensch wohnte, der nur Samstags und Sonntags zu Hause war, und nach einem dreyjährigen Aufenthalte einmahl fortging, ohne wieder zu kommen. Als vor wenig Jahren der Peterwardeiner Wund- und Geburtsarzt Herr Kralitz dieses Haus durch Kauf an sich brachte, wurden bey Erweiterung des Hauskellers die Gebeine einer verwesenen Leiche gefunden, die zu verschiedenen Vermuthungen Anlaß gaben. Nach genauer Ueberlegung erklärte ich mir die Sache so, und glaube nicht zu irren: Die übrigen Bewohner dieses Hauses mögen durch oftmahlige gegenseitige Mittheilung die ungewöhnliche Lebensweise dieses Menschen in Beurtheilung genommen und durch weiteres Nachforschen erfahren haben, welche vortheilhafte Beschäftigung er treibe. Kein Wunder also, wenn in Einem oder dem anderen der unselige Gedanke rege wurde, ihn durch Ermordung seiner vermeinten großen Goldschätze zu berauben. Daß dieser schreckliche Gedanke in eine wirkliche und eben so entsetzliche That überging, beweiset das zufällige Auffinden der Gebeine dieses Unglücklichen, die Sicherheits halber durch Vergraben im nämlichen Hause unentdeckt blieben. Wenn der (vielleicht schon längst verstorbene) Thäter auch der strafenden Hand der weltlichen Gerechtigkeit entging, so ereilte ihn doch sicher die rächende Macht Gottes in jener Welt.

Durch das Auffallende dieser Erzählung gereizt, entstand auch in mir der sehnliche Wunsch, diesen vermeinten Goldbau in seiner Nähe zu besehen. Bald waren einige Bauern (denn nicht jeder kennt den Ort) mit Schanzwerkzeug gedungen, und ich wanderte in Gesellschaft zweyer Freunde mühsam den Berg hinan, auf dessen Gipfel in einem abgelegenen Gebüsch mehrere bemooste Sandsteinhaufen uns den Ort der Bestimmung anzeigten. Man wies uns in einer Vertiefung ein kleines Loch, das

ранар и акушер Кралић купио ову кућу, приликом проширења подрума нађене су кости распаднутог леша, а које су биле повод различитих претпоставки. Након подробног размишљања ствар објашњавам овако и не верујем да сам у заблуди; наиме, остали укућани су вероватно у честим међусобним разговорима судили о необичном начину живота овог човека и даљим трагањем сазнали којим се уносним послом бави. Није дакле чудо ако се у неком родила мисао да се убиством домогне његове *велике количине злата*. Да је ова језива мисао претворена стварно у ужасно дело доказује значајан налаз костију овог несрећника, које су због сигурности закопане у тој кући и остале неоткривене. Уколико је (можда већ давно умрли) починилац и умакао казни људске праведности, сигурно ће га сустићи осветничка моћ божија на оном свету.

Побуђен овом необичном причом јавила се и у мени

жарка жеља да овај наводно златни рудник осмотрим изблиза. Убрзо сам узео у најам неке сељаке (јер не зна нико други за то место осим њих) и ја сам се са двојицом пријатеља мукотрпно пењао уз брдо на чијем је врху, у једном скровитом грму, гомила маховином обраслог пешчара указивала на тражено место. Показали су нам малу рупу у једном удубљењу, која је уклањањем случајно нападале земље, само толико проширена да смо могли да се потрбушке увучемо. Упалили смо ватру и свеће које смо понели и при том осветљењу видели да се налазимо у пешчару издубљеној пећини, која је вероватно служила радницима за одмор и припремање хране, о чему још јасније сведоче огарављени зидови. Из овог одељења стално наниже води прилично правилни, али кривудасти поткопни ходник, до једног такође проширеног места, одакле се десно види базен од нека два

хвата дужине и исто толико ширине, који је и сада пун кристално чисте воде. Ова појава била ми је двоструко интересантна, јер је ова природна грађевина свом својом дужином и у свим правцима потпуно сува. Да ли је ова течност кишница или изворска вода? Где настаје и куда отиче вишак воде (јер је ниво увек исти)? - моја радозналост у трагању за важним стварима тада није истражила. Упутили смо се новим поткопним ходником, који је као и први стално кривудајући водио надоле, те смо након дугог, мучног и погуреног напредовања дошли до једног живог, бунару сличног удубљења, којем смо с нашим свакојако постављеним светиљкама једва назирали дно и до ког је водило пужу слично, у песак уклесано уско степениште. Ма колико да нас је доле чежњиво вукла радозналост, толико је застрашујуће изгледало ово опасно степениште на коме је било једва четири цола широко

место за једну ногу, а за горњи део тела није постојала никаква сигурност. Један погрешан корак и човек је павши, неповратно изгубљен у стенама. Уколико би тада и било наде за његов живот нема замисливог, довољно брзог начина, да се настрадали извуче на дневно светло. Дуго се борио страх од несреће са знатижељом и мислима у којима смо већ видели златне жиле дебеле као рука које нам је још оставио први проналазач, или их је пак Прометеј поново омађијао.

durch Wegräumung der zufällig hingefallenen Damm-
erde nur so viel erweitert wurde, damit wir mühsam auf den Bäuchen hineinkriechen konnten. Wir schlugen Feuer, zündeten unsere mitgenommenen Kerzen an, und sahen bey sich verbreitendem Lichtscheine, daß wir uns in einer in Sandstein ausgehauenen kleinen Höhle befanden, die den Arbeitern zur Ruhe und Speisenbereitung gedient haben mag, wovon die schwarz beruften Wände noch deutliche Spuren zeigen. Aus dieser Höhle führt ein ziemlich regelmäßiger Stollengang in einer stets abfallenden und ungleichen Richtung zu einer abermahls erweiterten Stelle, aus der rechts ein beynahe zwey Klafter langes und eben so breites Bassin sichtbar wird, das, so wie jetzt, auch zu allen Zeiten mit krystallklarem Wasser gefüllt ist. Diese Erscheinung blieb mir doppelt auffallend, da der Bau in allen Richtungen bis an sein Ende durchgehends ganz trocken ist. Ob diese Flüssigkeit herab gesetztes Regen- oder wirkliches Quellwasser sey; woher dieselbe ihren Zufluß erhalte, und wohin ihr Ueberfluß gehe, da der Wasserspiegel sich immer gleich bleibt, diess zu untersuchen erlaubte meine Forschungsbegierde nach wichtigeren Dingen dermahl nicht. Wir verfolgten nun einen neuen Stollengang, der, wie der erste, eine stets abfallende, ungleiche Richtung hatte, und kamen nach langem, mühsam gebückten Fortschreiten an eine weite, brunnenähnliche Vertiefung, von welcher wir durch verschiedenartige Vorrichtung unserer Lichter nur mühsam den Grund erblicken konnten, zu dem ein in Sand gehauener schmaler Treppengang schneckenförmig führte. So schnusuchtsvoll uns auch die Neugierde hinabzog, eben so abschreckend war die Ansicht dieses gefährlichen Treppenganges, auf welchem ein kaum vier Zoll breiter Platz für einen Fuß, für den schwindelnden Obertheil des Körpers aber gar keine Sicherheit war. Ein Fehltritt, und der Mensch ist, hinabstürzend, unwiederbringlich in den Steinen verloren. Wäre dann auch noch Hoffnung für

sein Leben, so ist kein denkbar schnelles Mittel vorhanden, ihn zur Rettung ans Tageslicht zu bringen. Lange stritt Furcht vor Unglück mit der Neugierde, in der wir im Geiste schon die armdicken Goldadern erblickten, die uns der Erfinder noch zurück gelassen oder Prometheus neu hingezaubert hatte. Endlich gewannen Gold und Neugier, die manchen Menschen schon zu tollen und bösen Streichen verleitet haben, auch bey uns die Oberhand, und bald waren unsere Führer, die Gefahr nicht so groß achtend, durch erneuerte Geldversprechungen (denn wir standen ja mitten in der Goldgrube) bewogen, voran zu gehen. Wie die Krebse, rückwärts, krochen wir auf allen Vieren von einer Stufe zur andern, und erreichten nach dreißig zurück gelegten Absätzen herzklopfend den Grund. Ohne uns von der ausgestandenen Angst zu erhohlen, durchliefen unsere Blicke schnell den ganzen Kreis, und fanden den sichtbaren weitem Ausgang — verammelt.

Obwohl wir uns am Ende unserer mühe- und angstvollen, auch mitunter viel versprechenden Wanderung sahen, so versuchten wir doch durch Wegräumung der Steine den Ausgang zu lüften; aber bald überzeugte uns der beynahe senkrechte Bau, daß die Mühe der Räumung wegen unkenntlicher Tiefe in diesem Augenblicke nicht einmal zu berechnen sey. Daß wir vorhin mit klopfendem, nun mit schwerem Herzen diesen Ort wieder verlassen mußten, wird mir jeder Leser wohl aufs Wort glauben.

Um aber dieses Unternehmen eines einzelnen Menschen mit zwey Gehülfen mit mehr Aufmerksamkeit zu besichtigen, stellten wir bey unserer Rückkehr genauere Prüfungen über seine bergmännischen Arbeiten an. Er scheint die Regeln des Stollen- und Schachtbaues eben so gekannt zu haben, als er durch kluge Eintheilung mit seinen Handarbeiten wucherte. Man findet in seinen Stollengängen den ausgebrochenen Sandstein in Form einer Mauer

Најзад су и код нас победили злато и знатижеља, који су немали број људи навели на глупе и рђаве поступке, те су се ускоро наши водичи, не обазирјући се пуно на опасност и након поновног обећања веће своте новца (па налазили смо се усред златног рудника) кренули напред. Као ракови, уназад пузали су четвороношке од једне степенице до друге и након пређених тридесет степеница, са срцем које је претило да искочи из груди, стигли до дна. Још се нисмо ни опоравили од страха, а наши погледи су брзо прошли читавим простором и открили да је даљи видљиви излаз закрчен.

Иако смо видели да смо на крају нашег мукотрпног и онеспокојавајућег, али и многообећавајућег лутања, ипак смо покушали да уклонимо камење и ослободимо излаз, али нас је готово вертикалан ходник уверио да се овог тренутка не би могао предвидети резултат труда и напора уклањања препреке

због непознате дубине. Да смо ово место до ког смо малопре дошли великим напором, сада морали тешка срца да напустимо, свакако ће ми поверовати на реч сваки читалац.

Да би пажљивије осмотрили ово дело само једног човека са два помоћника, при повратку смо пажљивије испитали његове рударске радове. Изгледа да се у градњу поткопа и шахтова разумео исто тако добро, као што је мудро организовао рад са својим помоћницима.

У поткопним ходницима је изломљени пешчар сложен у облику зида, а на њега се приљубио глинасти порфир уклоњен толико да може овим ходником да прође само један човек. У његовим ограниченим условима мора му се опростити што је у тој својој дивљој градњи следио час горе час доле протезање жиле, као што се с друге стране треба дивити неописивим напорима, којима су огромне количине јаловог камења вађене из удубљења и на дневно светло извучене кроз више од 60 хвати дуге и уске поткопане ходнике, не рачунајући колико је ручног рада било потребно за већ засути отвор.⁵²

Стење, као и глинасти порфир, највећим делом је лежало у ходницима, а место отцепљења је час било на таваници, час на тлу на коме се метал налазио у чистом облику, о чему још постоје јасни трагови, свакако без метала и по тим траговима се протеже ова грађевина.

Тако смо напустили место које је до крајности заинтриговало нашу знатижељу и тек мало је задовољило.

У близини често помињаног манастира Раковац налази се мимит, који се јавља у читавим громадама стена, дајући леп зелени одсјај брдској води која тече преко њега. Овај минерал појављује се овде као права реткост, јер до сада није откривен ни у једном делу Царевине.

Има и више пећина са најнеобичнијим капљаницима. Иако у овој планини нема неки особити бунар здравља, ипак се ту и тамо јављају различити извори.

⁵² Отвор са два примљена рудара за шест недеља нисмо могли да откријемо.

so regelmäßig aufgeschichtet, und von dem daran stossenden Thonporphyr so viel zu Tage gefördert, daß ein Mann nur diesen Gang passiren kann. In seiner beschränkten Lage muß man ihm seinen Raubbau, in welchem er den Lauf der Ader bald auf- bald abwärts verfolgte, verzeihen, so wie man anderer Seits die unbeschreibliche Anstrengung bewundern muß, mittelst welcher die enorme Menge tauben Gesteines aus der besagten Vertiefung ausgehoben, und durch mehr als sechzig Klafter lange und enge Stollengänge zu Tage gefördert worden ist, unberechnet dessen, was die schon verschüttete Oeffnung *) an Handarbeit gekostet haben mag.

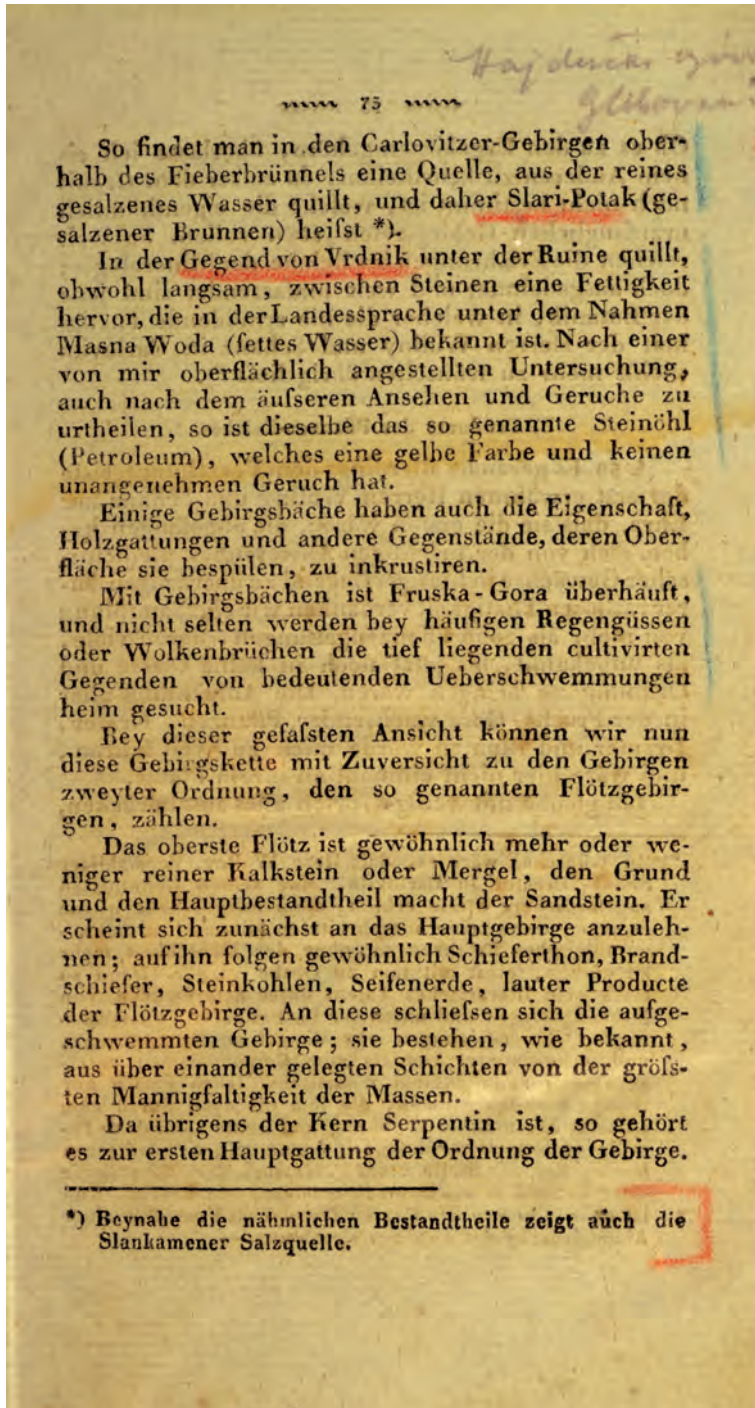
Das Gestein, wie auch den Thonporphyr, fand ich in diesen Gängen grössten Theils liegend, deren Scheidewände bald am First bald an der Stolle sichtbar waren, zwischen welchen das Metall in gediegener Form sein Lager gehabt haben mag, und wovon noch deutliche Spuren, jedoch ohne metallischen Gehalt, bemerkbar sind, die auch nach ihrem unregelmäßigen Laufe den Bau in ähnlicher Form nach sich zogen.

So verliessen wir einen Ort, der unsere Neugierde aufs äußerste gespannt und nur wenig befriedigt hatte.

In der Nähe des schon oft bemeldeten Klosters Rakovácz befindet sich Miemit, der in ganzen Felsenmassen vorkommt, und durch das darüber strömende Gebirgswasser oft einen schönen grünen Spiegel bildet. Dieses Mineral erscheint hier als eine wahre Seltenheit; denn in keinem andern Theile der Monarchie wurde es bis jetzt entdeckt.

Man trifft auch mehrere Höhlen mit den seltensten Vorstellungen von Tropfstein. Obwohl man sich in diesen Gebirgen keiner besonderen Gesundbrunnen zu erfreuen hat, so zeigen sich doch hier und da wieder Ausbrüche verschiedenartiger Quellen.

*) Die ich mit zwey aufgenommenen Bergleuten in einem Zeitraume von sechs Wochen noch nicht ergründen konnte.

So findet man in den Carlovitzer-Gebirgen oberhalb des Fieberbrunnels eine Quelle, aus der reines gesalzenes Wasser quillt, und daher Slari-Potak (gesalzener Brunnen) heisst *).

In der Gegend von Vrdnik unter der Ruine quillt, obwohl langsam, zwischen Steinen eine Fettigkeit hervor, die in der Landessprache unter dem Nahmen Masna Woda (fettes Wasser) bekannt ist. Nach einer von mir oberflächlich angestellten Untersuchung, auch nach dem äusseren Ansehen und Geruche zu urtheilen, so ist dieselbe das so genannte Steinöhl (Petroleum), welches eine gelbe Farbe und keinen unangenehmen Geruch hat.

Einige Gebirgsbäche haben auch die Eigenschaft, Holzgattungen und andere Gegenstände, deren Oberfläche sie bespülen, zu inkrustiren.

Mit Gebirgsbächen ist Fruska-Gora überhäuft, und nicht selten werden bey häufigen Regengüssen oder Wolkenbrüchen die tief liegenden cultivirten Gegenden von bedeutenden Ueberschwemmungen heim gesucht.

Bey dieser gefassten Ansicht können wir nun diese Gebirgskette mit Zuversicht zu den Gebirgen zweyter Ordnung, den so genannten Flötzgebirgen, zählen.

Das oberste Flötz ist gewöhnlich mehr oder weniger reiner Kalkstein oder Mergel, den Grund und den Hauptbestandtheil macht der Sandstein. Er scheint sich zunächst an das Hauptgebirge anzulehnen; auf ihn folgen gewöhnlich Schieferthon, Brandschiefer, Steinkohlen, Seifenerde, lauter Producte der Flötzgebirge. An diese schliessen sich die aufgeschwemmten Gebirge; sie bestehen, wie bekannt, aus über einander gelegten Schichten von der grössten Mannigfaltigkeit der Massen.

Da übrigens der Kern Serpentin ist, so gehört es zur ersten Hauptgattung der Ordnung der Gebirge.

*) Beynahe die nämlichen Bestandtheile zeigt auch die Slankamener Salzquelle.

Тако се у карловачким брдима изнад Стражилова налази извор из кога тече чиста слана вода, те се зато назива Слани поток.⁵³

У околини Врдника, испод развалине извире истина споро, између камења нека масноћа, која се назива масна вода. По мом површном испитивању и спољном изгледу и мирису то је минерално уље (петролеј), које је жуте боје и нема непријатан мирис.

Поједини брдски потоци имају и ту особину да инкрустрирају различите врсте дрвета и других предмета чију површину заплјускују.

Фрушка гора је препуна планинских потока и неретко приликом јаких киша или провала облака долази до њихових изливања и знатних плављења ниских, обрађених крајева.

Након овог сажетог прегледа, овај се планински ланац поуздано може уврстити у планине другог реда, такозване слојевите односно таложне планине.

Горњи слој је обично мање-више чист кречњак или лапорац, а основни и главни састојак је пешчар. Изгледа да се он наслања на главну планину а потом следе обично шкриљаста глина, смоласти шкриљац, камени угаљ, сапунаста земља и сви остали састојци слојевитих планина. На ово се онда надовезују наплављена брда која се састоје, као што је познато, од једних на друге сложених слојева најразличитијег састава.

Пошто је оног преосталог дела основа серпентин, он спада у прву и главну врсту планина.

⁵³ Готово исте састојке има и Слани извор у Сланкамену.

Да ли серпентинске планине спадају у прапланине остављам другоме да пресуди, јер сем гранита још ништа друго није утврђено што би било некакав прапочетак стварања ове врсте планина. Дотле допиру сазнања минерологије, али далеко шира и свеобухватнија су она сазнања из домена ботанике, захваљујући неуморном прегнућу господe Волнија и Шанца у Карловцима.⁵⁴

б) Биљно царство

§. 50. Истраживачком духу поменуте господe Волнија и Шанца свакако припада част, што су били први који су почели да се уверавају у бројно присуство лековитог биља у овим пределима. Захваљујући њиховој неуморној делатности имамо збирку више од две хиљаде врста биљака, а многе као непознате још нису разврстане по реду и врсти. Набрајање свих врста биљака, трава, лековитог биља и свећа које расте у Фрушкој гори одвели би ме предалеко и овде не би било ни прикладно.

⁵⁴ Било би пожељно да господин Волни, сада директор школе у Карловцима, добије свом знању примеренију службу. Била би вечита штета да његова широка ботаничка и минеролошка сазнања, без да корисније послуже човечанству, једном с њим оду у гроб. Овако се његов списатељски дар мора изгубити под притиском борбе за опстанак и под теретом других, често механичких послова, услед недостатка подстицаја и јасног изгледа за напредовање. Својој науци може да посвети само мало времена, које му онда још загорчавају скучен стан и многобројна породица. Не знам достојнијег човека који би тако савршено одговарао на месту професора минерологије или ботанике од Волнија. Сада је у служби грофа Карољиа, као надзорник производње стипсе, са бољом платом.

Ob es zu den Urgebirgen gehöre, überlasse ich einem Anderen zu beurtheilen, da aufser dem Granit noch nicht bestimmt ist, welche die eigenthümlich uranfänglichen Gebirgsarten seyn sollen. So weit reichen die Erfahrungen im Reiche der Mineralogie; doch ausgedehnter und weit umfassender sind jene der Botanik, in welcher die nie ermüdende Thätigkeit der Herren Wollny und Schanz in Carlovitz nichts mehr zu wünschen übrig liefs *).

b) Producte des Pflanzen-Reiches.

§. 50. Es gereicht allerdings dem Forschungsgeiste der erst erwähnten Herren Wollny und Schanz zur Ehre, dafs sie die ersten waren, die angefangen haben, sich von der mächtigen Anwesenheit medicinischer Gewächse in hiesiger Gegend zu überzeugen. Ihrer rastlosen Thätigkeit verdanken wir eine Sammlung von mehr als 2000 Pflanzengattungen, deren viele, als unbekannt, bis jetzt noch in keine Classe und Ordnung zu bringen waren. Die Aufzählung aller in der Fruska-Gora wachsender Pflanzen, Gräser, Kräuter und Blumen würde mich zu weit führen, und wäre hier nicht einmahl an ihrem Platze.

Ich glaube mit wenig Worten alles auszudrücken,

*) Zu wünschen wäre es, dafs Herr Wollny, dermaliger Schul-Director in Carlovitz, eine seinen Kenntnissen angemessenere Stelle erhielt; denn ewig Schade würde es seyn, wenn seine ausgebreiteten botanischen und mineralogischen Erfahrungen, ohne der Menschheit mehr zu nützen, einst mit ihm zu Grabe gingen. Denn so mufs sein literarisches Talent unter dem Drucke von Nahrungssorgen und unter der Last anderer, oft mechanischer Beschäftigungen aus Mangel an Ermunterung, und an bestimmter Aussicht zum Emporkommen untergehen. Er kann seinem wissenschaftlichen Fache nur wenige Stunden widmen, die ihm oft noch durch eine äufferst beschränkte Wohnung und seine zahlreiche Familie verbittert werden. Ich kenne keinen würdigeren Mann, der die Stelle eines Professors der Mineralogie oder Botanik so vollkommen ersetzte, wie Wollny. Nun ist er in Diensten des Grafen Karolyi als Vorsteher einer Alaunsiederey mit besserer Besoldung. —

wenn ich sage, das Oesterreichs weit umfassende Monarchie in ihren verschiedenartigen Gebirgen vielleicht keine Pflanze aufzuweisen hat, die nicht das niedrige Clima hervor zu bringen im Stande ist.

Alle medicinischen Gewächse, die die Oesterreichische Provincial-Pharmacopöa als inländisch enthält, sind sicher und in solchem Uebersatze zu finden, das ganze Länder damit versehen werden könnten. Unter allen diesen Gewächsen ist das Süßholz (Liquiritia off., Glycyrrhiza glabra) hier am häufigsten welches von Fremden, größtentheils aber von Einheimischen auf den nahen Anhöhen der Donau häufig gegraben, und nach Pest und Wien verführt wird *).

Nicht minder findet man in den Morästen bey Gergetek und an der Donau den Calmus (Calamus aromaticus off. Acorus Calamus Bot.), Phelandrium aquaticum (Wasserpferde-Samen); in den Ebenen: Eibisch (Althea off.), gemeinen Wermuth (Absinthium vulgare off., Artemisia Absinthium Bot.) Kletten (Bardana off., arctium lappa Bot.), Schierling (Cicuta vulg. off., Conium maculatum Bot.); auf Wiesen und Wegen: das Tausendguldenkraut (Centaurea minus off., gentiana Centaurea Bot.), Knabenkraut oder Salep-Wurzel (Salep. off., Orchis morio Bot.), Alant (Enula off., Inula Helenium Bot.), Huflattig (Farfara off., Fussi lago Farfara Bot.), die Weidpflanze (Isatis Tinctoria); im hohen Gebirge: die schwarze Nieswurz (Helleborus niger), die Zehrwurz (Arum off. Arum maculatum Bot.), den Sauerklee (Acetosella off., Oxalis acetosella Bot.), das Farrenkraut (Filix mas off., Polipodium Filix mas Bot.), Steinwurz (Polipodium vulgare), Haselwurz

*) Sonderbar, das gerade in den nahen Umgegenden der Slankamener Salzquelle das meiste und schönste Süßholz wächst, wovon jährlich die fleißigen, dort angesiedelten Böhmen nicht weniger als 500 bis 600 Zentner graben. Sollte der zufällige Beytritt des Salzwassers an die Wurzeln unterirdisch durch besondere, schwer zu erörtern-
de chemische Einwirkungen das Seinige beytragen???

Мислим да ћу се тачно изразити ако кажем, да велика Аустријска монархија у свим својим различитим планинама можда нема биљку која не успева и овде.

Сво медицинско растиње (лековито биље), које фармакопеја аустријских провинција наводи као домаће, може се сигурно наћи овде и то у толикој мери да се њиме могу снабдети бројне земље. Од свог тог растиња најчешћи је **СЛАТКИ КОРЕН** (Госпино биље, Liquiritia off, Glycyrrhiza glabra), који странци, а највећим делом пак домаћи ископавају на узвишицама близу Дунава, а које се одвози у Пешту или Беч.⁵⁵

Не ретко у баруштинама код манастира Гргетег и на обалама Дунава, налази се **ИБИРОГ** (Calamus aromaticus off, Acorus Calamus Bot., Phelandrium aquaticum). У равницама: **СЛЕЗ** (Althea off), **ПЕЛЕНОБИЧНИ** (Absinthium vulgare off; Artemisia absinthium Bot.), **ЧИЧАК** (Bardana off, Arctium lappa

Bot.), **КУКУТКА** (Cicuta vulg. off, Conium maculatum Bot.), **КИЧИЦА - ГОРЧИЦА** (биљка од сто златника, Centaurea minus off, gentiana Centaurea Bot.), **КАЋУНКА** (гороцвет, Salep. off; Orchis morio Bot.), **ОМАНА** (Enula off, Inula Helenium Bot.), **ПОДБЕЉА** (Farfara off; Fussi lago Farfara Bot.), **СИЊАВИЦА - ИНДИГО** (Isatis Tinctoria). У високом брду: **ЦРНА ЧЕМЕРИКА** (Helleborus niger), **КОЗЛАЦ** (Arum off; Arum maculatum Bot.), **ЗЕЧЈА ДЕТЕЛИНА** (Acetosella off; Oxalis acetosella Bot.), **ПАПРАТИ** (Filix mas off; Polipodium Flix mas Bot.), **СЛАТКИ КОРЕН - СЛАДИЋ** (Polipodium vulgare), **КОПИТЊАК**

⁵⁵ Чудно је да баш у близину сланог извора у Сланкамену расте најлепши Слатки корен (Госпино биље). Вредни, тамо насељени Чеси зараде од тога 500 до 600 центи годишње. Да ли можда слана вода, подземним и нарочитим, непознатим хемијским утицајем доприноси томе?

(*Asarum europaeum*), *КРСТАСТИ КОПИТЊАК* (*Anemone hepatica*), *ЈЕЛЕНСКИ ЈЕЗИК* (*Asplenium scolopendrium*), *ВЕЛЕБИЉА* (*Belladonna*, *Solanum Furiosum* off, *Atropa Belladonna* Bot.) и слично у таквим количинама да би више од стотину руку да сакупе овај род, не рачунајући свакидашње биље које се вероватно може наћи у сваком кутку Царевине, као и ове врсте које до сада нису довољно познате ни у медицини ни у Линеовој систематизацији.

Неки стручан и делатан човек сигурно би нашао рачуницу уколико би у овом крају започео трговину биљем.⁵⁶

Збиља је за жаљење да милијарде таквог растиња исклија из влажне земље и своју лековитост испушта у свежем планинском ваздуху, а пошто није могло да помогне ни једном оболелом, поново утоне у ништавило земље. Ова тако разноврсна и лепа флора Срема, којој се увек можете

дивити међу више хиљада листова у Волнијевом хербаријуму, могла би да је било више посета мудрих ботаничара и минеролога свакој другој с правом да оспори ранг.

Виши делови ових брда су само ту и тамо прекинути ланац сеновитих шума. *ХРАСТ* (*Quercus*), *БУКВА* (*Fagus sylvatica*), *ДИВЉА КРУШКА* и *ЈАБУКА* (*Pyrus com.* i *Malus torminalis*), *ЛИПА* (*Tilia alba, flava et europaea*), *ЈАСЕН* (*Fraxinus excelsior et rotundifolia*), *ЈАВОР* (*Acer tataricum, Platanoides campestre*), *БЕЛА БРЕЗА* (*Betula alba*), *ВРБА* (*Salix triandra vittelina, fragilis purpurea, et alba*), *ТОПОЛА* (*Populus alba et nigra*) су племенитији становници истих, чија прастара, једва обухватна стабла, показују њихову давнашњу зрелост.

⁵⁶ Само би недостатак радне снаге и превисока надница (јер надничар за дан рада у винограду добија једну фунту и дванаест крајцара поред две поле вина) могли бити сметња овом хвале вредном послу.

(*Asarum europaeum*), Leberkraut (*Anemone hepatica*), Hirschzunge (*Asplenium scolopendrium*), Tollkraut (*Belladonna*, *Solanum Furiosum* off., *Atropa Belladonna* Bot.), und dergleichen mehr in solchem Ueberflusse, daß mehr als hundert Menschenhände erforderlich wären, diese Erzeugnisse des Pflanzenreiches zu sammeln, unherechnet des Wustes jener Alltagspflanzen, die man in jedem Winkel der Monarchie zu finden hofft, und auch solcher Gattungen die bis jetzt weder in dem medicinischen, noch in Linnés System hinreichend bekannt sind.

Ein sachverständiger und thätiger Mann dürfte durch die Aufstellung einer Vegetabilien-Handlung in hiesiger Gegend gewiß seine Rechnung finden*).

Es ist wahrlich zu bedauern, daß Milliarden solcher Gewächse der feuchten Erde entkeimen, ihre heilsamen Wirkungen in der kühlen Gebirgsluft aushauchen, und, nachdem sie keinem Leidenden nützen konnten, in ihr voriges Nichts zurück sinken müssen. — Diese so mannigfaltig schön geschmückte Flora Syrmiens, die man stündlich in Wollny's Herbario vivo unter mehreren tausend Blättern bewundern kann, würde, wenn sie sich des öfteren Besuches weiser Botaniker und Mineralogen zu erfreuen gehabt hätte, jeder anderen den Rang mit Recht streitig machen.

Die Gallerie von Bergen nach allen Abstufungen ist eine nur hier und da unterbrochene Kette von schattigen Waldungen. Die Eiche (*Quercus*), die Buche (*Fagus sylvatica*), die wilde Birn und der Apfel (*Pyrus com. et Malus torminalis*), die Linde (*Tilia alba, flava et europaea*), die Aesche (*Fraxinus excelsior et rotundifolia*), der Ahorn (*Acer tataricum, Platanoides campestre*), die weiße Birke (*Betula alba*), die Weide (*Salix triandra vittelina, fra-*

*) Nur der Mangel an Arbeitsleuten und die übertriebene Bezahlung derselben (denn ein Tagelöhner bekommt hier täglich für die Weingarten-Arbeit 1 fl. 12 kr. W. W. nebst 2 Halben Wein) würde dieser lobenswerthen Unternehmung ein Hinderniß in den Weg legen.

gilis purpurea, et alba), die Pappel (*Populus alba et nigra*) sind die edleren Bewohner derselben, deren uralte, kaum zu umfassende Stämme ihr längst gereiftes Alter anzeigen. — Die wilde Rose (*Rosa arvensis spiroisissima, pumila et canina*), der gemeine Färber- und Wegdorn (*Rhamus Catharticus tinctorius frangula*), der Hartriegel (*Cornus mascula sanguinea*), der Wachholder (*Juniperus*), der Hol- lunder (*Sambucus nigra*), der gemeine Liguster (*Ligu- strum vulgare*), die den kahlen Rücken einiger Ber- ge und die schattigten Ufer der Gebirgswässer häu- fig bedecken, sind die elenden Cretinen der Pflan- zenwelt, die, tief gebeugt im Staube sandigen Bo- dens, keiner Veredlung fähig sind, und nach ver- lebten 20, höchstens 30 Jahren unbemerkt wieder verschwinden, um jüngeren Trieben Platz zu machen.

Wir verdanken es den weisen Anordnungen ei- nes Hochlöblichen Hofkriegsrathes, daß durch gute Forstordnungen und eigends angestellte Forstbeamte der Verwüstung der Wälder überhaupt kräftig vor- gebeugt ist. Die eigenthümlichen Waldungen der Peterwardeiner und Carlovitzer Communitäten sind in ordentliche Holzschläge abgetheilt, aus welchen das jährlich bestimmte Quantum Brennholz gefällt, und mit neuer Aussaat bebauet wird. Jährlich wer- den 16 Joch Waldungen umgehauen, die, wenn man auf 1 Joch bey vielen und bedeutenden Wald- blößen nur 35 Klafter rechnet, bis jetzt jährlich 560 Klafter Holz und 32000 Bürteln liefern. In ei- nem Zeitraume von 35 Jahren muß der erste Holz- schlag wieder nutzbar seyn *).

Weniger aufmerksam sind die angrenzenden

*) Zwar genießen die Bürger von dieser Wohlthat nichts; denn kaum beträgt die jährliche Holzausmaß so viel, als zum Deputat der Magistrats-Beamten und zur Heizung der Magistrats-Kanzelleyen, sammt dem Bürger-Spitale, erforderlich ist; aber doch muß es als besonderes Bene- ficium angesehen werden, weil sonst dieses Holzbedürf- niss aus dem Procenten-Fonde bestritten werden müßte.

ДИВЉА РУЖА (*Rosa arvensis spiroisissima, pumila et canina*), ОБИЧНА ТРЊИНА (*Rhamus Catharticus tinctorius frangula*), СУДРЕНИКА (*Cornus mascula sanguinea*), КЛЕКА (*Juniperus*), ЗОВА (*Sambucus nigra*) и МЕЧКОВАЦ (*Ligustrum vul- gare*) који често покривају гола брда и сеновите обале брдских вода, су јадни богаљи биљног света, који дубоко повијени у прабини песковитог тла, нису способни за било какво оплеменење и који након двадесет, највише тридесет проживељених година опет неприметно нестају, да би начинили места млађим изданцима.

Захваљујући мудрим наредбама Дворског ратног савета, пре свега добрим Прописом о шумама и за то нарочито постављеним службеницима, значајно је спречено пустошење шума. Шуме у власништву општина Петроварадин и (Сремски) Карловци издељене су на делове за сечу, у којима се

годишње сече одређена количина дрва за ложење, да би се потом попунила младим садницама. Годишње се посече око шеснаест јутара шума, па ако се по једном јутру, поред многих и великих чистина у шумама, рачуна само тридесет и пет хвати, онда се добија пет сотина и шездесет хвати дрва. У току тридесет и пет година, део шуме одређен за сечу мора бити поново способан за коришћење.⁵⁷

⁵⁷ Истина, грађани од ове погодности не користе ништа, јер укупна количина је једва довољна за потребе Магистрата, његових службеника и цивилне болнице, али се то мора ипак сматрати посебном погодношћу јер би се потребе за дрветом за ложење морале задовољавати из пољопривредног фонда.

Мање су пажљиви манастири и властелинства чији се поседи овде граниче са општинским поседима и који се до сада још нису могли привићи на нови и бољи ред у сечи шума. Пошто су ове шуме недовољно велике да покрију потребе Петроварадина у дрвима, морају се за то користити шуме Петроварадинског и Бродског пука, а не ретко и Дунавска острва.

Монопол на продају дрва је од пре пет година препуштен овдашњим трговцима дрвима или боље речи лихварима, а грађанин се услед довољне количине новца у богатим временима и није бринуо да ли је дрво прескупо, само нека га довољно има. Садашња изузетно висока цена дрва ће сигурно ускоро донети у моду још увек омаловажавани камени угаљ. Можда неће проћи ни две године, а да се без њега више неће моћи живети.

в) Животињско царство

§. 51. У погледу броја дивљих животиња Фрушка гора је веома сиромашна. Истина, зими се убију вукови, лисице, дивље мачке као и торови и јазавци, али је сусрет с неком од њих увек реткост, али зато све врви од птица грабљивица. Првенствено има овде много великих орлова свих боја, међу којима истина веома ретко јавља и бели, али који се никада не налази у друштву осталих.

Од јестиве дивљачи само ретко у наш крај залута срна, која свакако не може да измакне грамзивим рукама ловокрадица.

Зечеви се због своје исхране више задржавају у воћњацима и виноградима него у шумама.

Klöster und Grundherrschaften, die bis nun sich noch nicht an die vortheilhafte Forstordnung gewöhnen konnten. Da diese Waldungen des geringen Umfanges wegen nicht hinreichend sind, den für Peterwardein nöthigen Holzbedarf zu decken, so sieht man sich bemüßiget, die Waldungen des Peterwardeiner und Brooder Regiments, wie auch nicht selten die Donau-Inseln in Anspruch zu nehmen.

Dieses Holz-Verkaufs-Monopol ist seit fünf Jahren eigenen Holzhändlern, oder, besser zu sagen, Wucherern überlassen, und der Bürger hat in den verflossenen geldreichen Zeiten nicht einmahl sich bekümmert, ob das Holz zu theuer ist, wenn es nur da war. Der dermahl enorme Preis des Holzes wird gewiß in Kürze die noch verabscheueten Steinkohlen in die Mode bringen; vielleicht vergehen nicht zwey Jahre, daß man ohne dieselben nicht mehr wird leben können.

c) Producte des Thier-Reiches.

§. 51. In Hinsicht der Anzahl wilder Thiere ist Frusca-Gora sehr arm. Zwar werden zur Winterzeit Wölfe, Füchse, Wildkatzen, auch Marder und Dachse geschossen, doch bleibt das Aufstoßen eines oder des anderen Thieres stets eine Seltenheit; dagegen wimmelt es von Raubthieren der verschiedensten Gattungen. Vorzüglich findet man hier eine Menge der größten Adler von allen Farben, worunter sich, jedoch äußerst selten, auch weißse sehen lassen, die sich aber nie in Gesellschaft der übrigen befinden.

Von elsbarem Wilde verirrt sich nur selten ein Reh in unsere Gegend, welches auch gewiß den gierigen Händen der Raubschützen nicht entwischt.

Hasen halten sich ihrer Nahrung wegen mehr in Obst- und Weingärten, als in Waldungen auf.

Nach einer so angestregten langen Reise, in welcher ich jede Merkwürdigkeit dieses majestätisch pitoresken Bildes mit forschenden Augen aufgenommen, und nach Möglichkeit zu Papier gebracht

habe, setze ich mich ermüdet an den leise sprudelnden Bach eines einsamen Thales nieder, um auch noch jene kleinen unschuldigen Geschöpfe zu bewundern, die durch ihr wiederhallendes Geschrey die herrschende Todtenstille angenehm unterbrechen.

Aus der Ferne ertönt zum Geräusche des spiegelnden Wassers das rührende Girren der Turteltauben. Nachtigallen verkünden durch ihre holden Töne hier ihre bleibende Heimath. Nicht minder angenehm lassen sich der schreyende Fink, und die furchtsame Amsel aus dickem Gebüsch hören, deren Gesang nur das hohle Klopfen des Spechtes, oder der foppende Ruf eines Guckgucks, und nicht selten der schallende Flug eines Rabenheeres unterbricht. Wie Fixsterne am Firmamente schweben zu Hunderten die Könige der Vögel in einer viele hundert Klafter hohen Entfernung, um mit einem Sturze das Leben sorgloser Thiere zu enden.

So steht das Ehrfurcht und Bewunderung gebietende Bild der sich selbst überlassenen Natur da, welches jeder Wanderer mit Wohlgefallen anstaunet, und in welchem die Menschen sich ihrer gewaltig herrschenden Macht begeben zu haben scheinen.

D. Der Jarcsina-Canal.

§. 52. Auch der Jarcsina-Canal in Syrmien gehört unter die vielen Denkmahle römischer Gröfse. Nur noch aus seinen Grundzügen kennbar, mochte er vor mehr als tausend Jahren zur Aufnahme der häufigen Gebirgswässer, so wie auch zur Ableitung des oft austretenden Save-Stromes gegraben worden seyn.

Man hat durch gemachte Anzeigen und Vorschläge höheren Ortes die Reinigung und Herstellung dieses Canals beherzigt, und zum Theil befohlen, weil durch die Ausführung dieses Planes dem Lande mehr als acht Quadrat-Meilen Benutzungsfähigkeit wieder gegeben werden; doch bis jetzt unbekannte Hindernisse stehen der Realisirung

F

Након тако дугог и напорног путовања, на коме сам уочио сваку особеност овог величанственог и живописног краја и своје утиске ставио на хартију, седам крај потока који тихо шуми у усамљеној долини, како би се још дивио малим, недужним, бићима која својом бучном дреком пријатно ремете тишину.

Из даљине уз шум текуће воде допире гугутање грлица. Славуји величају својим дражесним појем свој завичај. Ништа мање није пријатно из густог жбуња чути гласан цвркут зебе и плашљивог коса, чију песму прекида само ударање детлића и подругљив зов кукавице, а неретко и звучан лет јата гавранова. Попут звезда на небу лебде стотине краљева птица на висини од неколико стотина хвати, да би једним суновратом у потрази за храном, окончали живот неопрезних животиња.

Таква је слика ове природе вредне страхопоштовања и дивљења, којој се клања свако

ко је походи и само се бахати људи надају да ће се докопати њене владарске моћи.

Г. КАНАЛ ЈАРЧИНА

§. 52. И канал под именом *Јарчина* у Срему спада у многе споменике некадашње величине Рима. Препознатљив још само у својим основним цртама; изгледа да је ископан пре више од хиљаду година да би примио воду многих планинских потока и речица, као и ради одвођења воде реке Саве која се често излива из свог корита у кишним месецима.

Више власти су објавама и предлозима узеле у обзир, а делом и наредиле чишћење и поновну изградњу овог канала, јер би тако земља опет добила осам квадратних миља корисне површине; међутим до сада непознате сметње стоје на путу да се све ово изведе

у пракси. Требало би да се поменуто ускоро и оствари, јер то плодна земља Срема свакако заслужује.

Овај још доста видљиви канал носи опште прихваћен назив канал *Јарчина*, а сада наликује дубоком јарку. Он пресеца мочварни део Сремске жупаније и Пуковске области, а улива се код Прогара у Саву.

Д. НОВИ САД

§. 53. Нови Сад је мађарски, слободни краљевски град у Бачкој жупанији, на левој обали Дунава, преко пута Петроварадина.

Пре отприлике 130 година населило се на јужном делу сада постојећег мостобрана неколико рибара српског порекла, који су живели од риболова.⁵⁸

Поступним повећањем (чему су се придружили и Јевреји и Муслимани), настало је село које се усмено називало Шанац, а у писаним исправама Рацко сеоце.⁵⁹

⁵⁸ О години настанка због помањкања писаних докумената нема поузданих података.

⁵⁹ Словенски назив Шанац настао је случајно од немачке речи *Schanze* (што значи опкоп-прим.прев.) јер се насеље налазило близу бедема Тврђаве. Овај назив Шанац је код светине, а првенствено код сремских сељака још толико уобичајен, да сваки када га упиташ куда иде, одговара *Идем у Шанац*, што значи *Идем у Нови Сад*. Назив Рацко сеоце потиче од православних хришћана који су чинили већину у насељу.

dieses Werkes im Wege. Möge es bald geschehen, denn das fruchtbare Syrmien verdient allerdings diese Beherzigung!—

Dieser noch bedeutend sichtbare Canal führt nach der allgemeinen Benennung den Nahmen Jarcsina-Canal, welcher dermahl nur einem tiefen Graben ähnelt. Er durchschneidet den morastigen Theil der Syrmier Gespanschaft und des Regiments-Bezirktes, und senkt sich bey Progar in die Save.

E. Neusatz.

§. 53. Neusatz ist eine königliche ungarische Freystadt in der Batscher Gespanschaft am linken Ufer der Donau, Peterwardein gegen über.

Vor beyläufig 130 Jahren siedelten sich auf dem südlichen Theile der jetzt stehenden Brückenschanze einige Fischer serbischer Abkunft an, die vom Fischfange lebten *).

Durch allmähliche Vermehrung (wozu sich auch Juden und Muhammedaner gesellten) bildete sich da ein Dorf, das im gewöhnlichen Sprachgebrauche Schanatz, nach schriftlichen Urkunden aber Raitzen-Dörfel hieß **).

In spätern Jahren findet man diesen Ort unter cameralischer Verwaltung mit dem Nahmen Raitzen-Stadt, wovon der nördliche Theil, das ist von der Temeriner Linie bis zur griechisch nicht-unirten Bischofskirche, zum Tschaikisten-Batallions-Commando; jener gegen Süden aber der Kammer gehörte.

*) Ueber das Jahr der Entstehung sind aus Mangel schriftlicher Urkunden keine verläßlichen Data vorhanden.

**) Die slavische Benennung Schanatz entstand zufällig aus dem deutschen Worte Schanze, weil der Ort nahe an den Festungswerken lag. Diese Benennung Schanatz ist unter dem Pöbel, vorzüglich beym syrmischen Bauer noch so üblich, daß jeder, wenn man ihn fragt, wohin er fahre oder gehe, antwortet: i d e m u Schanatz, das heißt: ich gehe nach Neusatz. Das Wort Raitzendörfel stammt von den Christen nicht unirter Religion, von welchen der Ort meistens bewohnt wurde.

Der Mangel an Städten in der weiten Umgegend und der lockende Gewinn auf der vorüber fließenden Donau vermehrte die Volks- und Häuserzahl in Kürze dergestalt, daß sich die Gränzen dieses Ortes mit jedem Jahre bedeutend erweiterten, und für Handel und Industrie ein weites Feld glücklicher Zukunft sich entfaltete.

Man findet kein Beyspiel in der Geschichte Ungarns, daß ein Ort im siebenzigsten Jahre seines Alters (denn seine früheren Zeitperioden sind kaum einer Erinnerung werth) sich schon zur königlichen Freystadt empor geschwungen hätte, wie Neusatz, das unter weiland Marien-Theresiens glorreicher Regierung im Jahre 1748 seine Privilegien mit dem Namen Neoplanta (Neusatz) erhielt *).

§. 54. Die Ansiedelung der dasigen Deutschen gründet sich auf den letzten Verlust von Belgrad, da diese Leute, von dort auswandernd theilweise hier blieben.

So wie zwischen Pest und Ofen, ist auch hier die nachbarliche Lage dieser zwey gleich bedeutenden, ganz von einander unabhängigen Städte. Beyde für sich selbst aus sehr heterogenen Theilen zusammengesetzt, bilden eben so gegen einander den auffallendsten Contrast, den eine lange Reihe von Jahren nicht austilgen wird und kann. So weit fällt der Contrast beynahe schon für den ersten Augenblick ins Auge, wer alsdann näher in die Verhältnisse der öffentlichen Verwaltung, der Cultur und der Sitten beyder Städte einzudringen Gelegenheit fand, wird, so wie er, die eine verlassend, die andere betritt, sich kaum der Täuschung erwehren können, sich in einem andern Lande zu wähnen.

Stolz sieht Peterwardein auf das jenseitige Donauufer seiner jüngeren Nebenbuhlerin tief ins Herz. Aber das jugendliche Leben dieser lächelt des ernstesten Greisenblickes, und spricht mit hohnlachender

*) Nach Beel's Geographie von Ungarn gründet sich die Freyheit von Neusatz auf das Jahr 1751.

Нема примера у историји Угарске да је неко место за својих седамдесет година (јер његов задњи период једва да је вредан помена), уздигло до слободног, краљевског града, као Нови Сад, који је под славном владавином Марије Терезије 1748. године добио своје Привилегије и име Неопланта (Нови Сад).⁶⁰

§. 54. Насељавање овдашњих Немаца заснива се на последњем губитку града Београда, јер су ти људи, бежећи пред најездом Турака, остали делимично у овим крајевима.

Исто као између Пеште и Будима и овде се осећа ривалство два једнако значајна и међусобно потпуно независна града. Петроварадин и Нови Сад су сваки за себе сачињени од веома различитих делова, те образују један наспрам другог упадљиву супротност, која неће и не може нестати с годинама. Велики контраст је већ уочљив на први поглед, а коме се потом

укаже прилика да ближе продре у односе јавне управе, културе и обичаја оба града, тај ће напуштајући један и ступајући у други град, једва успети да се ослободи утиска да се нашао у некој сасвим другој земљи.

Поносно гледа Петроварадин на другу обалу Дунава, дубоко у срце свог млађег ривала. Али младалачки живот овог смеши се озбиљном погледу старца и говори с подсмешљивим осмехом: *Дичи се, Петроварадину, ако хоћеш, својим зидинама и бедемима који припадају историји, својим виногорјем и обећавајућом жетвом, награди за твој целогодишњи труд и бригу!!! Безбрижно очекујем резултате твог великог труда, да приграбим лепшу половину зараде. Мени припада ток Дунава и на мојој обали сидре*

⁶⁰ По Беловај Географији Мађарске Нови Сад је постао Слободни краљевски град 1751. године.

све богато натоварене лађе. Ти без мене не можеш да живиш, јер све потребе, сем сока од грозђа, за живот мораш тражити у мени.

§. 55. Нови Сад је значајно трговачко место, које је у раздобљу од двадесетак година достигло завидан раст и развој. Није да река Дунав и град Петроварадин нису томе допринели, али ипак остаје увек задивљујућа неуморна радиност становника Новог Сада и здрава конкуренција. Сви тргују и теже за зарадом, нарочито чивути и лихвари у толикој мери, да се то дешава још само у највећим трговачким местима.

Само што се прође последња капија Мостобрана на новосадском подручју, види се да све врви од запослених људи на обали Дунава. Следи ли се насип по кривини око Уреда за дрво и грађу, дуж друма је стотине гомила дрвене грађе, дасака, угља и сличног, на избор сваком странцу или сваком овдашњем

човеку. Отприлике четрдесет корака даље почиње улица између малих, дрвених колиба у којима се преко дана делом налазе продавци дрва, а делом служе за смештај креча, шиндре и сличне дрвене робе. Што се приближавамо граду наилазимо на боље, истина приземне куће. Човек се нађе у једном моменту на пијаци дрва и воћа на којој се налази и сав могући, обични кућни намештај и кухињско посуђе. Али даље ваби блиска галама и весела цика; наиме тамо се у више точионица вина и ракије испољава слатка радост свирке и плеса, па се у овим задовољствима ужива на различите начине.

Stimme: Brüste dich, Peterwardein, immerhin mit deinen hohen Ringmauern und Wällen, die der Geschichte angehören; mit deinen Rebenhügeln vielversprechenden Ernte, dem Preise deiner Mühen und Sorgen des ganzen Jahres!! Harmlos erwarte ich deines großen Fleißes saueren Erwerb, um des Gewinnes schönere Hälfte zu erbeuten. Mir gehört die Strömung der Donau, und an mein Ufer klammern sich die Anker aller reich beladenen Schiffe. Du kannst ohne mich nicht leben; denn außer dem Artikel des Rebensaftes mußt du auch jedes zum menschlichen Leben nöthige Bedürfnis in meiner Sphäre suchen.

§. 55. Neusatz ist ein bedeutender Handelsort, der es in einem Zeitraume von 20 Jahren zu einer vorzüglichen Höhe gebracht hat. Zwar haben die vorüber fließende Donau und Peterwardein kein kleines Schärfelein dazu beygetragen; dennoch bleibt der Fleiß und die unermüdete Thätigkeit der Bewohner stets bewunderswerth, mittelst welcher ein Handelsmann vor dem andern sich hervor zu thun sucht. — Alles handelt und speculirt, alles schachert und wuchert in einem solchen Grade, wie man es nur auf den größten Handelsplätzen finden kann.

Kaum tritt man aus dem letzten Thore der Brückenschanze auf das Neusatzter Gebieth, so wimmelt es mit beschäftigten Menschen am Ufer der Donau; verfolgt man den Damm in seiner Krümmung um das königliche Salzamt, so stehen längs der Strafe hundertfältig gethürmte Haufen von Bauholz, Bretern, Kohlen und derley Dinge jedem Fremden und Einheimischen zu Gebote. Ungefähr vierzig Schritte weiter beginnt eine Gasse zwischen kleinen hölzernen Hütten, die theils die Verkäufer der Holz-Sorten des Tages hindurch beherbergen, theils zur Aufbewahrung für Kalk, Schindeln und dergleichen Holzwaren dienen. Je näher man der Stadt kommt, um desto mehr verbessert sich auch die Bauart der obwohl niederen Häuser. Man sieht sich hier zu beyden Seiten auf einen Holz- und Obstwaren-

Markt versetzt, der alle möglichen Sorten gemeiner Hauseinrichtung und Küchengeschirres in sich faßt; doch lockt ein in der Nähe ertönendes Lärmen und Jubelgeschrey von da weiter. Dort ist in mehreren Wein- und Brantweinschenken der Musik und des Tanzes süße Freude allenthalben verbreitet, und in den mannigfaltigsten Formen wird die wonnige Kunst geübt und genossen.

Gewöhnlich findet man da die niedere Classe Menschen versammelt. Alle genießen der Freude und des Wonnegefühls im höchsten Grade, Aeols Gegenwart aber ahnden die Kurzsichtigen nicht.

Nicht allein für die trockene Kehle, sondern auch für die hungerigen Magen ist hier gesorgt. Zu jeder Stunde im Tage ist hier Gekochtes und Gebratenes, sauer und süß Eingemachtes, wobey Fische die Haupt-Basis bilden, auf einem auf die Gasse hingestellten Tisch zu haben. Der Koch, in einem eben nicht appetitlichen Anzuge, sucht mit möglichster Beredsamkeit hinter dem Tische seinen Gästen die Schmackhaftigkeit der Speisen anzuempfehlen.—

Der Appetit des eslustigen Fremden wird freylich gereizt, und er setzt sich oft mehrmahls des Tages hin, und verzehrt, wozu ihm eben die Begierde ankommt. Wer aber eine ordentliche Lebensart gewohnt ist, dem wird es äußerst ekelhaft, den Geruch der Speisen zu einer Zeit einnehmen zu müssen, wo er gesättigt ist. Und selbst wenn man das nicht ist, so sind der Dampf des Fettes, der Dunst der Speisen, der Essiggeruch und die Ausdünstungen des schlechten Oehles zu den Salaten ein so widriges Gemische, daß man oft in der Mittagsstunde, wenn man mit vollem Appetit diesen Ort passiert, um zu Tische zu eilen, ihn verliert ehe man sein Haus erreicht. Man denke sich noch hierzu in heißen Sommertagen einen unzähligen Schwarm von Fliegen, die der Koch mit einem Fliegenfächer theils in seine Speisen, theils auf die Vorübergehenden jagt; und die Lust vergeht jedem, diesen Ort der Unterhaltung wegen zu besuchen.

Обично је ту окупљен нижи слој људи. Сви уживају у радости и заносу у највећој мери, али бурну садашњост они кратковиди и не наслућују.

Овде није збринуто само суво грло него, и гладан стомак. У свако доба дана овде се може добити кувано и печено месо, туршија и слатко, при чему риба чини основу јеловника, а све се то може добити на улици. Кувар иза стола у не баш укусној одећи, покушава са највећом могућом речитошћу, да својим гостима укаже на укус јела.

Наравно да се апетит странца покреће и он често седа и више пута дневно да поједе баш оно што жели. Али оном ко је навикао на уредан живот буде мука када мора да удише мирисе разних јела, поготово ако је човек сит. Па ако баш и није, сама масна пара, испарења јела, мирис сирћета и лошег уља за салату дају тако одвратну мешавину, да човек често у подневним

сатима, када при апетиту пролази крај овог места и хита како би на време стигао кући на ручак, исти изгуби и пре него што стигне до куће. Уз то замислите у врелим летњим данима рој безбројних мува које кувар мухоловком тера делом на храну, а делом на пролазнике. И сваког прође жеља да због забаве посети ово место.

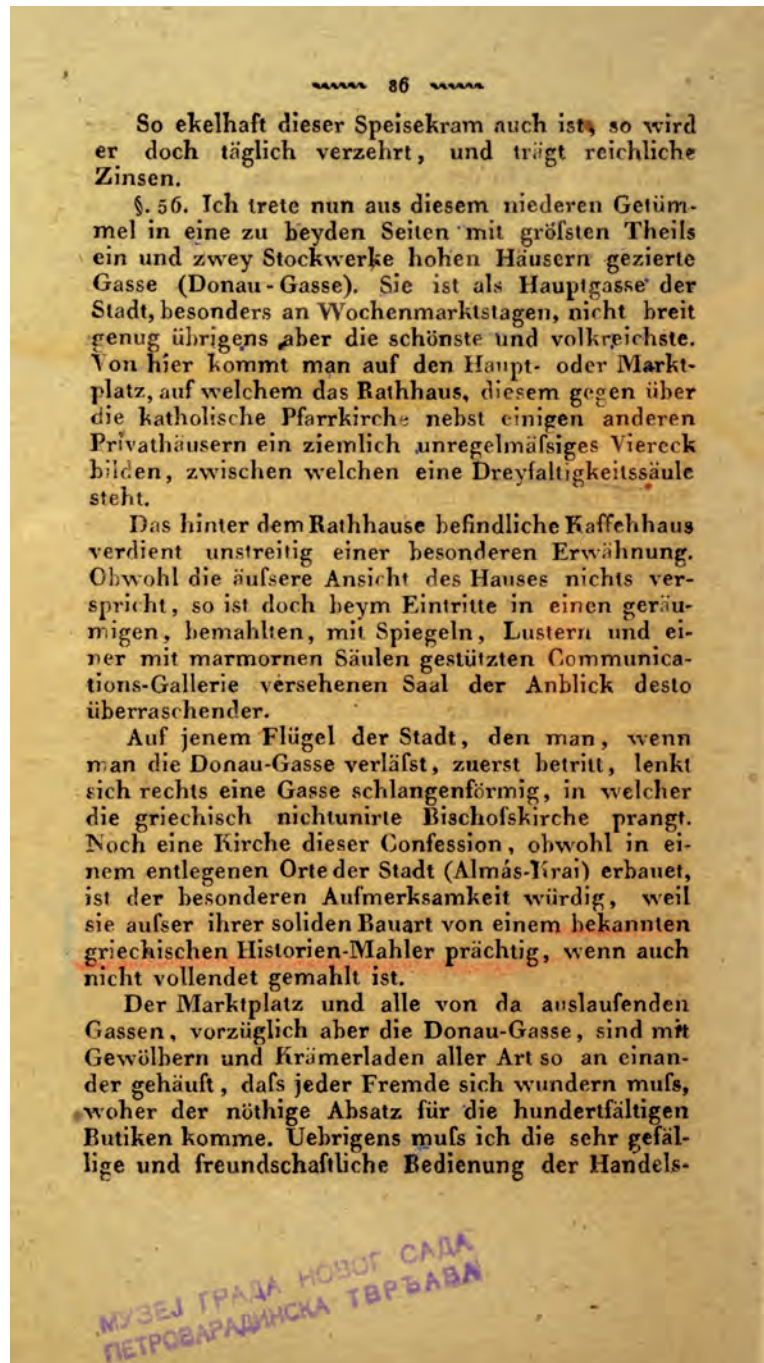
И ма колико да је одвратна сва та мешавина хране, она се троши свакодневно и још доноси богату зараду.

§. 56. Одлазим из ове одвратне гунгуле и ступам у улицу са обе стране украшену двоспратним зградама, у Дунавску улицу. Она је главна градска улица, нарочито за време пијачних дана недовољно широка, али уосталом ипак најлепша и најпрометнија улица у граду. Одавде се стиже на Главни или Пијачни трг, на коме је Већница, њој насупрот Католичка парохијска црква, а ту се налази и неколико приватних кућа, које образују доста неправиан четвороугаоник и између којих се налази стуб Светог тројства.

Кафана иза Већнице, неоспорно заслужује да се посебно помене. Иако спољни изглед куће ништа не обећава, тим више изненађује поглед на пространу, осликану салу са огледалима, лустерима и мермерним стубовима ограђен пролаз.

У овом делу града у који се прво ступи када се напусти Дунавска улица десно, змијолико завија улица у којој блиста Православна владичанска црква. Још једна црква ове вероисповести, иако подигнута у удаљеном крају вароши (Алмашки крај), достојна је посебне пажње јер је сем солидне градње богато осликана од стране једног познатог, грчког сликара историјских тема, иако осликавање није довршено.

Градски трг, Пијачни трг и све улице које полазе са њега, али првенствено Дунавска улица, су тако натрпане дућанима и бакалницама сваке врсте, да сваки посетилац мора да се чуди како се остварује нужна зарада поред стотине тих радњица. Уосталом, морам изричито да похвалим веома предусретљиво и пријатно опхођење трговаца према својим

leute gegen ihre Käufer vorzüglich loben, und wer weiß, ob nicht mancher mit seiner Beredtsamkeit die in ihrer Art einzigen Wiener übertrifft.

Was den Bau und die Eintheilung der Stadt im Allgemeinen betrifft, so kann sie nicht den geringsten Anspruch auf Regelmäßigkeit, eben so wenig auf Nettigkeit und Reinlichkeit machen.

Zwar sind der Marktplatz und einige Gassen gepflastert, doch müßte von Seite des Magistrats zur Unterhaltung dieses Pflasters mehr verwendet werden, um es gut nennen zu können.

Die entlegenen Gassen der Stadt will ich hier in gar keinen Anspruch nehmen, weil sie größten Theils unansehnlich, und wie in den meisten ungarischen Städten ungepflastert sind, daher man auch daselbst bey regnerischem Wetter ganz eigentlich im Kothe schwimmt.

Wie in allen übrigen Städten der weiten Umgegend, so ist auch die hiesige Volksmenge aus verschiedenen Sprach- und Religions-Verwandten zusammengesetzt; denn ein Gemisch von Deutschen, Ungarn, Illyriern, Griechen, Armeniern, Wallachen, Slovaken und Juden bildet die Seelenzahl der Einwohner.

Die Juden-Gemeinde hat hier das Recht (?), Häuser zu kaufen, und vermehrt sich durch diese Begünstigung jährlich bedeutend. Man zählt bereits über 100 Seelen.

§. 57. So geringfügig und unbedeutend die Jahrmärkte in Neusatz sind, um so zahlreicher häufen sich Käufer und Verkäufer auf den Wochenmärkten. Tausende von Menschen, und oft Hunderte von Wagen füllen den engen Raum des Marktplatzes und der Donau-Gasse dergestalt aus, daß man durch das Lärmen der Menschen, so wie durch das Gerasel der Wagen und Geschrey der zum Verkaufe herbegeführten Thiere, so zu sagen, sein eigenes Wort nicht hört.

Nebst den gewöhnlichen deutschen, illyrischen

купцима и ко зна да ли можда неки од њих својом речитошћу не превазилази у том јединствене и ненадмашне Бечлије.

Што се градње и распореда у граду тиче, град не полаже ни најмање права да се назове правилним по питању градње, љупким и чистим по питању хигијене.

Истина, Пијачни трг и уске улице су поплочане, али би се од стране Магистрата морало учинити више на њиховом одржавању да би се оно назвало добрим.

Удаљене улице града нећу ни да поменем, јер су највећим делом неугледне и као у већини угарских градова непоплочане, те се и ту при кишовитом времену сасвим јасно плива у блату до грла.

Као и у свим градовима шире околине и овдашње мноштво чине припадници разних језика и вероисповести; наиме ради се о Немцима, Мађарима, Србима, Грцима, Јерменима, Власима, Слова-

цима и Јеврејима.

Јеврејска општина има овде право да купује куће и услед ове погодности повећава се знатно сваке године број новодосељених Јевреја. За сада их има готово преко стотину душа.

§. 57. Годишњи вашари у Новом Саду безначајни су и незнатни, али се утолико више редовно окупљају купци и продавци на новосадским пијацама. Хиљаде људи и често стотине запрежних кола толико попуне тесан простор Пијачног трга и Дунавске улице, да се услед људске галаме, тандркања кола и дреке продаваца стоке, искрено говорећи не може чути ни сопствена реч.

Поред обичних, нормалних школа немачке, српске и јеврејске општине, град има Гиманзију са три разреда за католичку младеж и другу са шест разреда за децу српског народа.⁶¹

Сем Магистрата и Уреда за со овде се не може наћи други јавни уред. Сада Нови Сад има 2 507 кућних бројева, у којима станује 15 000 душа.

Г. РИМСКИ ШАНЧЕВИ

§. 58. Знаменита појава у околини Петроварадина која потиче из давне прошлости јесу два велика бедема или шанца на левој обали Дунава, позната под именом Римски Шанчеви, од којих је један непрекидан у зависности да ли то условљавају пролази или друге нове замишљене промене, а почиње на граници новосадског одбрамбеног насипа и протеже се обалом Дунава и завршава код Чуруга у територији Шајкашког батаљона недалеко од Тисе; а други почиње код Госпођинаца, у Шајкашком батаљону и завршава се код Апатина у Бачкој жупанији, на Дунаву. Првом прочеље гледа према југоистоку, а другом управо супротно.

Да ови велики и дуги шанчеви нису дело природе јасно је већ из њиховог положаја и правца пружања. Само још не постоји јединствено мишљење о томе ко су били градитељи?

Свака велика и упадљива грађевина радо се приписује Римљанима, а при том се не узима у обзир да су и други страни и ништа мање ратнички народи походили ове просторе и морали да мисле о утврђивању и градњи одбрамбених система.

⁶¹ Краљевским одобрењем овај образовни завод почео је са радом 1817. године, за чији су рад грађани ове националности основали фонд од сопствених средстава.

und jüdischen Gemeinde-Normal-Schulen hat die Stadt auch noch ein Gymnasium von drey Classen für die katholische Jugend, und ein zweytes mit sechs Classen für die Kinder der illyrischen Nation *).

Aufser dem Magistrate und dem königlichen Salzamt ist hier kein anderes öffentliches Amt zu finden.

Dermahl beläuft sich die Häuserzahl in Neusatz auf 2507 Nummern, die 15000 Seelen beherbergen.

F. Die Römer-Schanzen.

§. 58. Eine denkwürdige Erscheinung, die Peterwardeins Umgegend darstellt, und aus unbekannter Urzeit stammt, sind zwey große Wälle oder Schanzen am linken Ufer der Donau; man kennt sie unter dem Nahmen der Römer-Schanzen, wovon die eine absatzweise, je nachdem es die Passage oder sonstige neue Grundveränderung erheischte, ihren Lauf an der Gränze des Neusatzes Pomeriums von der Donau beginnt, und bey Tschuregh im Tschalkisten-Bataillon unweit der Theifs endet, die andere aber ihren Anfang bey Gospodinze im Tschalkisten-Bataillon nimmt, und ihr Ende bey Apatin im Batscher Comitatz an der Donau erreicht. Erstere hat ihre Fronte gegen Südosten, die andere gerade entgegengesetzt.

Dass diese großen und weiten Schanzen kein Werk der Natur sind, sondern ihr Daseyn der Kunst zu danken haben, ist schon aus ihrer Lage und künstlichen Richtung ersichtlich; nur darüber ist man noch nicht einig, wer die Erbauer derselben waren?

Man misst so gern jede große und auffallende Bauart den Römern bey, ohne zu berücksichtigen dass fremde, nicht minder kriegerische Völker zu jenen Zeiten auch auf feste Standpunkte und Vertheidigungsanstalten denken mußten.—

*) Mittelst königlicher Bewilligung hat diese Lehranstalt mit dem Jahre 1817 ihren Anfang genommen, wozu die Bürger dieser Nation den Fond aus eigenen Mitteln bildeten.

Aus der physikalischen und physischen Lage, aus dem Terrain, aus den Richtungen und dem Laufe dieser Wälle, mit Bezug auf die ältere Geschichte von Ungarn, mögen die Avaren und Marcomannen die Erbauer der erst benannten, mit der Fronte gegen die Donau stehenden Schanze gewesen seyn, um sich gegen die Anfälle der Römer zu sichern, und nur später, als die Alles hinreißende Gewalt der Römer auch dieses Fleckes sich bemächtigte, mögen die Römer dieselbe nicht als Schutzwehr, sondern als Gränzscheidungsline von der Donau bis zur Theiß benützt haben.

Da aber die in den Ebenen von Ungarn noch anwesenden Marcomannen und Quaden den römischen Handel auf der Donau unaufhörlich beunruhigten, und ihm Schaden zufügten, so sahen sich die Römer bemüht, eine neue erhöhte Gränzlinie, und zwar die benannte zweyte Schanze, von Gospodinze bis Apatin längs der Donau wider diese Wilden aufzustellen, um die Schiffahrt frey zu haben. —

Die Zeit ihrer Erbauung fällt am wahrscheinlichsten in die Regierung des Marcus Aurelius, welcher so manche Kriege mit den benachbarten Avaren und Marcomannen vom Punkte Syrmien aus zu führen, mithin am linken Donauufer durch diese Erdaufwürfe auch festen Fuß hatte. Der heutige Berg war zu jenen Zeiten ein fester Ort, und war unter dem Namen Colonia Ipra bekannt, was noch aus dieser Feste gegrabene, mit ihren römischen Zeichen geprägte Ziegel beweisen.

Die von den Römern hierher verlegte Streitmacht hieß die *legio exploratorum*.

Wo sind die göttlichen römischen Genien und die unerreichbaren Meisterstücke römischer Baukunst in der berühmten, an der Stelle von Mitrovitz gestandenen Stadt Syrmium, die dieses Land schon vor mehr als 1000 Jahren verschönerten, das in unserem dermaligen Zeitalter jenen Grad von Cultur kaum zur Hälfte erreichte!! — Diese Sonne,

На основу физичког положаја терена и правца протезања ових шанчева и с обзиром на старију историју Угарске могли би Авари и Маркомани бити градитљи првог, прочељем према Дунаву окренутог шанца, да би се одбранили од напада Римљана, а могуће је да су га и они сами, када је ратничка, римска сила освојила и ове просторе, користила не као одбрамбени бедем него као граничну линију од Дунава до Тисе.

Али пошто су у Угарској равници још увек присутни Маркомани и Квади непрекидно узнемиравали римску трговину на Дунаву и наносили јој штету, били су Римљани принуђени да против ових варвара успоставе нову уздигнуту граничну линију, уствари онај други шанец од Госпођинаца до Апатина дуж Дунава како би имали слободну пловидбу.

Његова изградња пада највероватније у време владавине Марка Аурелија, који је

у Срему изводио више радова у циљу подизања насипа као одбрамбене линије према суседним Аварима и Маркоманима, а помоћу ових земљаних насипа имао је и сигурност на левој обали Дунава. Данашњи брег је у оно време био утврђење под именом *COLONIA IPRA*, што доказују и овог утврђења ископане, са римским знацима обележене опеке.

Од стране Римљана овамо премештена војна сила звала се *Legia exploratorum*.

Виде се божански римски генији и недостижно мајсторство римског грађевинарства у чувеном некадашњем граду Сирмијуму (данашња Митровица), који је ову земљу улепшао већ пре више од 1 000 година да би у наше доба култура једва достигала половину ондашње! Ово сунце, које је обасјавало последње уздахе храброг фелдмаршалајтанта Бројнера уз дрво код Марије Снежне, видело је и умирање за свој завичај тако забринутог

цара Проба. Развалине његовог негдашњег летњиковца Врднака које памтим, градиле су такође руке и гледале очи које су већ хиљаду година склопљене. И ми ћемо проћи, а други исто тако пролазни људи ће на овим развалинама имати овакве закључке. Све пролази, све се на овом свету завршава!

§. 59. Не могу да пропустим, да на овом месту кажем нешто о још једном шанцу, који услед “вредних руку” Петроварадинаца сваке године све више пада у заборав. Он се налазио на неједнакој удаљености од отприлике 300-1 000 корака изван бедема Тврђаве у полукругу од истока према западу. Почетак му је био код фортификацијске циглане испод гробља, пружао се дуж празног простора испред утврђења, иза Хорнверка према обали Дунава и губио се у изломљеној (“цик-цак”) линији у виноградима. Мора се на то бити упозорен, иначе се лако заборави та старина. Највише пажње побуђује још много стотина удубљења, која су тада сигурно била пољски логор.

Ове шанчеве започео је 1688. године генерал Карафа, а употпунио их је касније генерал Капрара. Када је 1716. године принц Еугеније Савојски тамо постројио своју армију у борбени поредак против Турака, овај је већ био распаднут, а данас од њега постоји само бледи траг.⁶²

⁶² Било би пожељно да се ова настала старина поново подигне по новим принципима подизања утврђења, јер би се тиме држави сачувале стотине, а можда и хиљаде ратника, уколико посада при опсади може делимично да обитава на овом узвишењу и тако избегне оне неизбежне болести које неминовно настају при тако затвореном ваздуху.

die die letzten Seufzer des tapferen Feldmarschall-Lieutenants Breuner an dem Baume bey Maria-Schnee beschienen, hatte auch den für sein Vaterland so besorgten römischen Kaiser Probus sterben sehen. Die Ruinen seines ehemahligen Lustschlosses Vrdnik, die ich betrachtete, haben auch Hände gefertigt, und Augen besehen, die seit tausend Jahren geschlossen sind. Auch wir werden vergehen, und andere eben so vergängliche Menschen werden, eben solche Betrachtungen auf diesen Ruinen anstellen. Alles vergeht, alles endet sich in dieser Welt!!!

§. 59. Ich kann nicht umhin, an diesem Orte noch von einer Schanze zu sprechen, die sich durch die industriösen Hände der Peterwardeiner mit jedem Jahre mehr der Vergessenheit naht. Sie war in ungleicher Entfernung von ungefähr 300 — 1000 Schritte ausser den Werken der Festung in einem Halbzirkel von Osten nach Westen angelegt, nahm ihren Anfang bey dem Fortifications-Ziegelofen unter dem Kirchhofe, erstreckte sich längs der Esplanade hinter dem Hornwerke gegen die Ufer der Donau, und verliert sich nun durch ihren Lauf in zickzacker Richtung in den Weingärten. — Man muß darauf aufmerksam gemacht werden, sonst übergeht man dieses Alterthum leicht. Die meiste Aufmerksamkeit erregen noch die vielen hundert Vertiefungen, die damals sicher ein Feldlager bildeten.

Diese Schanzen wurden im Jahre 1688 vom General Caraffa angelegt, und später durch den General Caprara vervollkommnet. Als Prinz Eugen im Jahre 1716 seine Armee gegen die Türken dort in Schlachtordnung stellte, war dieselbe verfallen, dermahlen ist nur eine matte Spur noch vorhanden *).

*) Zu wünschen wäre es, wenn dieses verschwundene Alterthum nach den Grundsätzen der neuen Befestigungskunst wieder hergestellt würde; denn wahrlich würden dadurch viele hundert, vielleicht auch tausend Krieger dem Staate erhalten, wenn die Besatzung bey einer Belagerung theilweise diese Anhöhen bewohnte, und dadurch jenen unvermeidlichen Krankheiten, die sich bey

G. Franzisci-Schiffahrts-Canal (Kaiser Franzens-Canal).

§. 60. Der neue Canal im Bátscher Comitatz, welcher die Theils mit der Donau verbindet, und an welchem lange Jahre projectirt und dabey manches Buch Papier verschrieben wurde, ist glücklich vollendet, und wird schon seit dem Jahre 1808 befahren.

Es war den Gebrüder Kifs vorbehalten, den Plan zu diesem großen Werke zu entwerfen, denselben zu vollenden, und sich dadurch ein unsterbliches Denkmahl in den Annalen der ungarischen Geschichte zu setzen.

Das Bátscher Comitatz, eines der größten und fruchtreichsten Kreise Ungarns, in welchem Ceres ihr segnenreiches Füllhorn ausschüttet, bringt nicht nur alle für seine Bewohner erforderlichen Nahrungsmittel in Fülle und in der vorzüglichsten Güte hervor, sondern es kann sich auch rühmen, daß der jährliche Absatz seiner eigenen und besonderen Früchten-Producte außer Landes den fremden Bedarf, nicht um die absolut nothwendigen, sondern um die erkünstelten Lebensbedürfnisse zu befriedigen, um vieles übertreffe. Doch was kann einem Lande der Ueberfluß an Producten nützen, wenn derselben Absatz durch natürliche Hindernisse beschränkt ist, so wie die ermüdenden Ebenen des aus 170 Quadrat-Meilen bestehenden Bátscher Comitatz zeigen, die, außer Regen und Schnee, kein Gewässer benetzt, und die über dies durch häufigen Schnee und Regen in einem großen Theile des Jahres unfahrbare Straßen haben. Nur mit vielem Zeitaufwande konnte der Bátscher Bauer den allmählichen Absatz seiner Früchte an den weit entfernten Ufern der Donau und Theifs, in Neusatz, Baja, Betsche und Szegedin mühsam erwecken, um seinen Angehörigen die übrigen nöthigen Bedürfnisse des Lebens zu verschaffen.

so bewandten Umständen durch eingesperrte Luft entstehen müssen, entgingen.

Е. КАНАЛ ЦАРА ФРАНЦА

§. 60. Нови канал у Бачкој жупанији који спаја Тису са Дунавом, који је дуго пројектован и срећно завршен плован је већ од 1808. године.

Браћа Киш су начинили план за то велико дело и тиме себи подигли бесмртни спомен убележен у анале Угарске историје.

Бачка жупанија као једна од највећих и најжитороднијих области Угарске, у којој Церера⁶³ просипа своје благословено обиље, не даје потребне намирнице у обиљу и каквоћи само за своје житеље, него може и да се похвали да годишња испорука њених сопствених житарица не подмирује само потребе земље, него и туђе и то не само апсолутне потребе него и вештачки створене потребе и све то више пута превазилази. Али што једној земљи може да користи вишак производа када је испорука ограничена природним сметњама, како то показује заморна равница Бачке жупаније од 170

квадратних миља, коју сем кише и снега не квари друга вода и која управо због обилног снега и кише великим делом у току године има неупотребљиве путеве. Само уз трошење много времена и труда могао је бачки сељак да своје плодове допреми до удаљених обала Дунава и Тисе, у Нови Сад, Бају, Бечеј и Сегедин, како би члановима своје породице обезбедио за живот потребне ствари.

⁶³ Римска богиња земљорадње и плодности.

Најзад је сасвим друкчије и много боље. Сељак може бити мање забринут за продају својих производа јер му лихварски шпекулант својим лађама долази тако-рећи на врата, а трговац житарицама своју пловидбу у Мошонмађаровар (Визелбург) завршава три недеље раније, јер каналом од Банатске границе према Бачкој жупанији уштеди скоро педесет миља заобилазне пловидбе.

Иако ће можда Слободни краљевски град у неком погледу имати лоше последице због овог новог канала, јер ће се на његовим обалама товарене лађе негде на другом месту ближе напунити, значи да је један богати извор шпекулације и прихода премашио, ипак је корист за целу земљу као и за трговину житарицама од велике важности и не може се никако упоредити са општом благодети и не рачунајући знатне површине које су постале обрадиве одвођењем воде из више мочвара.

Код Сивца, на пола сата од Новог Стапара, овај се канал зауздава помоћу једне поплавне (плимске) уставе и након што је прошао Црвенку и Кулу целокупном количином воде управља се помоћу друге главне уставе недалеко од Новог Врбаса, а подељена снага воде поново се спаја путем друге поплавне (плимске) уставе код Србобрана (Сентомаша), на један сат од Врбаса

Дотле је канал највећим делом ишао праволинијски, а одавде започиње нераван ток са више окука, у ширини често и од 100 хвати, док је исти до Србобрана био стешњен у корито од 12 хвати. Прошавши поред Турије улива се у Тису код Бачког Градишта (Фелдвара). Ту се налази трећа, главна изливна устава.

Nun ist das ganz anders und viel besser. Der Bauer darf für den Absatz seiner Früchte weniger besorgt seyn, da ihm der wuchernde Speculant mit seinen Schiffen, so zu sagen, vor die Thüre kommt, der Fruchthändler hingegen seine Wasserreise nach Wieselburg beynahe um drey Wochen früher endet, weil er auf dem Canal das Batscher Comitatz von den Gränzen des Banats durchschneidet, und dabey einen Umweg von beynahe 50 Meilen zu Wasser erspart.

Wenn auch die königliche Freystadt Neusatz in mancher Hinsicht nachtheilige Folgen durch diesen neuen Canal erlebte, weil die sonst an ihren Ufern gelandeten Schiffe sich anderswo schneller füllen lassen, folglich eine reichhaltige Quelle der Speculation und des Einkommens vertrocknet ist: so ist doch der Nutzen für das ganze Land, so wie für den Getreidehandel von zu großer Wichtigkeit, und kann mit dem Wohle des Allgemeinen in keinen Vergleich gesetzt werden; unberechnet der bedeutenden Flächenräume, die durch die Abzapfung mehrerer Moräste urbar gemacht worden sind.

Bey Sziwatz, eine halbe Stunde von Neustapa, wird dieser Canal durch eine Fluthschleufe beschränkt, und nachdem er Tschervenka und Kula passirt hat, wird die ganze Wassermasse in einer kleinen Entfernung von Neu-Verbas durch die zweyte Hauptschleufe regiert, deren zertheilte Kräfte bey St. Thomas, eine Stunde von Verbas, sich durch die zweyte Fluthschleufe wiederholt concentriren.

Bisher ging der Canal in größtentheils gerader Richtung; von nun an beginnt er einen unregelmäßigen Lauf durch mehrere Krümmungen, in einer Breite oft von 100 Klaftern, während derselbe bis St. Thomas in ein 12 Klafter breites Flußbeet eingengt war. Bey Turia vorbey vereinigt er sich unter Földvár mit der Theiss. Bey Földvár steht die dritte Haupt-Auslaufschleufe.

Das Bassin oder der Wasserablaufs-Behälter, welcher das Wasser dieses Canals in seiner gan-

zen Länge im Niveau hält, ist $13\frac{1}{2}$ deutsche Meile lang, und alle darauf sich bewegendenden Schiffe werden auf- und abwärts mit Ochsen oder Pferden gezogen, da dieses Gewässer keine eigene Strömung hat.

Dieser Canal, im Jahre 1792 begonnen und 1807 beendigt, wurde im darauf folgenden Jahre zuerst beschifft, und trägt Schiffe, welche mit einem Gewichte von 9000 Zentnern belastet sind.

§. 61. Eine aus Actionären bestehende Privat-Gesellschaft hat den Bau auf eigene Kosten geführt, wofür ihr der König die Revenüen der aus 52 Ortschaften bestehenden, im Bätischer Comitatz befindlichen Cameral-Herrschaften als Ersatz der gehaltenen Auslagen zusicherte. —

Aus der Ofner Zeitung entlehne ich hier noch ein Verzeichniß der sämtlichen Schiffe, die im Jahre 1816 diesen Canal befahren haben, nämlich:

Auf dem von der königl. privileg. Schiffahrts-Gesellschaft erbauten Franzens-Canal in der Bätischer Gespanschaft sind im benannten Jahre (1816) 1,538,744 Metzen Getreide, 61,901 Eimer Wein, 285,985 Zentner Salz und 217,016 Zentner Holz, dann Bau-Materialien, Metalle, Tabak, Kohlen, Häute, Knoppern, Lohe, Monturs-Stücke, leere Fässer, Heu und Lebensmittel, zusammen eine Last von 1,348,962 Zentnern, auf 1061 Schiffen, wovon mehrere 7000, 8000 und 9000 Zentner Fracht, eines sogar 9328 Zentner Salz, geladen hatten, verführt, und über dies 441 leere Schiffe durchgezogen worden.

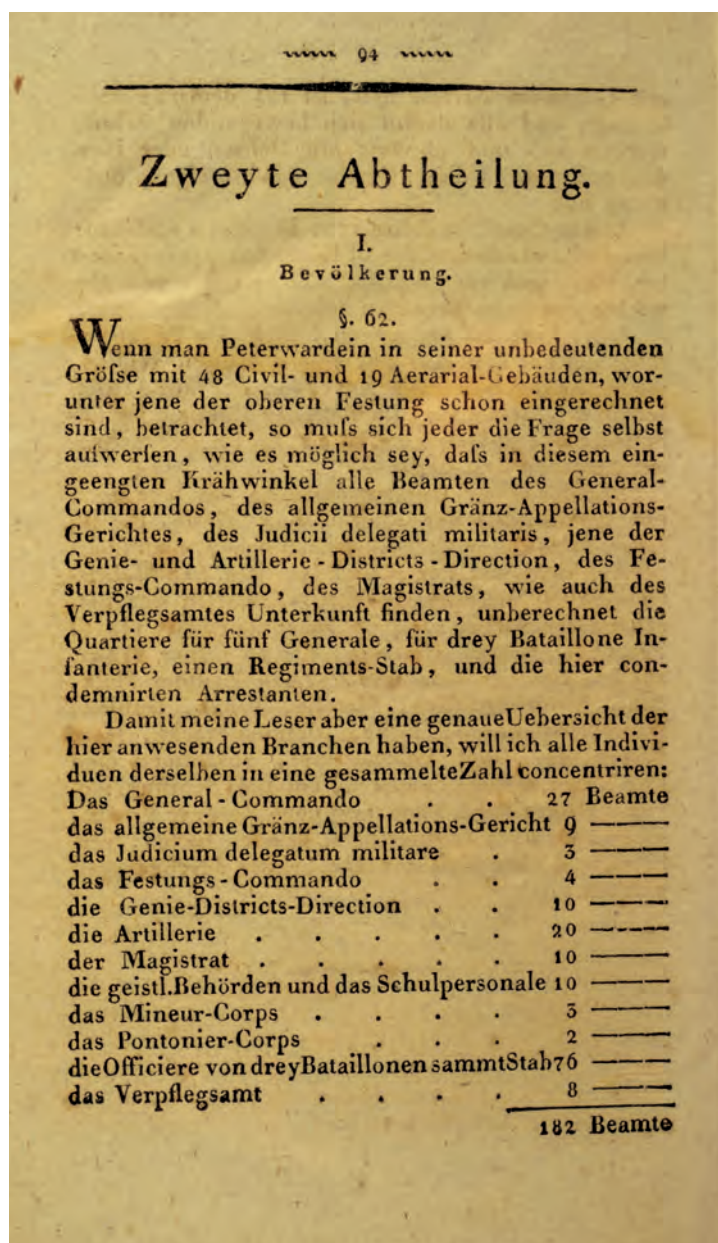
Базен који држи ниво воде овог канала, дугачак је укупно тринаест и по немачких миља и све лађе које на њему плове вуку тамо-амо волови или коњи, пошто ова вода нема сопствени ток.

Овај канал, започет 1792. године, а завршен 1807. године и следећих је година одмах коришћен за пловидбу и носи лађе оптерећене са 9 000 центи.

§. 61. Градило га је приватно акционарско друштво о сопственом трошку, за шта им је краљ дао јемство на коморска властелинства у Бачкој жупанији која се састоје од педесет и два насеља.

Из Будимских новина (Ofner Zeitung) наводим лађе које су 1816. године пловиле овим каналом, наиме: на Францовом каналу, ког је изградило Краљевско привилеговано друштво за пловидбу, у Бачкој жупанији је 1816. године превезено: 1 538 744 мерова житарица, 61 910 акова вина, 285 985 центи соли и 217 016 центи дрва, потом грађевински материјали,

метали, дуван, угаљ, коже, бобице за штављење, истуцана храстова кора за чишћење кожа, одећа, празна бурад, сено и животне намирнице, укупан терет од 1 348 962 центи на 1 061 лађи, од којих је више било натоварено са 7 000, 8 000, 9 000 центи терета, а једна чак са 9 328 центи соли, а сем тога провучена је и 441 празна лађа.

Друго поглавље

I СТАНОВНИШТВО

§. 62.

Посматра ли се Петроварадин у свој својој величини, са 48 цивилних и 19 ераријалних зграда, у које су урачунате и оне на Горњој тврђави, свако се мора упитати како је могуће да у овако скученој паланци смештај нађу сви службеници Генералне команде, Војно-правне комисије, Грађевинске и артиљеријске обласне управе, Команде тврђаве, Магистрата, као и чланови Уреда за снабдевање; не рачунајући смештај за пет генерала, три батаљона пешадије, један пуковски штаб, као и овде притворене затворенике.

Да би моји читаоци стекли тачан преглед овде присутних струка, даћу збирно број свих појединачних:

Генерална команда	27 службеника
Граничарски апелациони суд	9 службеника
Војно-правна комисија	3 службеника
Команда тврђаве	4 службеника
Грађевинска (Жени) обласна дирекција	10 службеника
Артиљеријска	20 службеника
Магистрат	10 службеника
Духовна управа и школско особље	10 службеника
Минерски корпус	3 службеника
Понтоњерски корпус	2 службеника
Официрска три батаљона, са штабом	76 службеника
Уред за снабдевање	8 службеника
	182 службеника

Овом се придодају, побројаним уредима подређени канцеларијски послужитељи, шаначки каплари, пандури и слична послуга.

свега 34 лица
укупно 216 лица

Када се уз 48 грађанских кућа дода исти број власника, који као домаћини за себе задржавају најбољи део стана, сваком ће се учинити немогућ смештај тако великог броја службеника, који по могућности још желе бити смештени у складу са својим положајима у друштву, тим пре што подграђе због скромног начина градње и удаљености, сем у крајњој нужди, не може да обезбеди станове за адекватан смештај службеника.

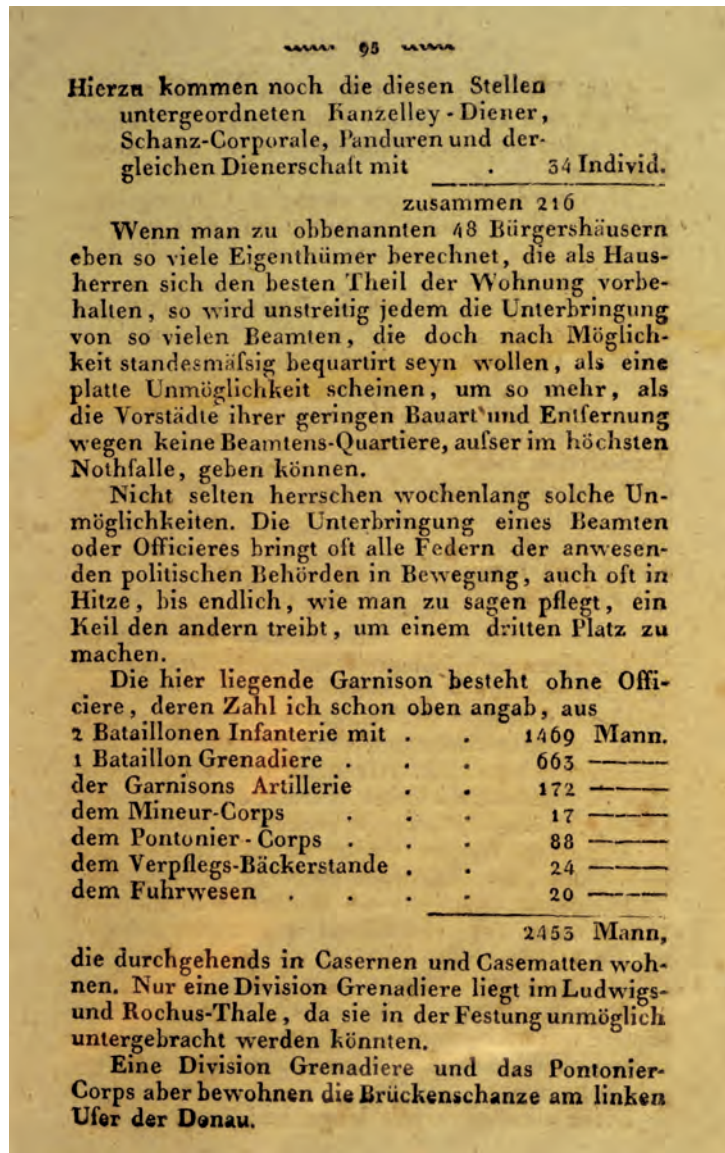
Неретко, овакве неприлике трају недељама. Смештај једног службеника или официра често ставља у покрет целокупан апарат политичке управе, док се најзад, како се каже, клин клином не избије, да би се трећем направило места.

Овде смештени гарнизон без официра, чији сам већ број горе навео, састоји се од:

Два батаљона пешадије са	1 469 војника
Једног батаљона гренадира	663 војника
Гарнизонске артиљерије	172 војника
Минерског корпуса	17 војника
Понтоњерског корпуса	88 војника
Пекара за снабдевање	24 војника
Превозника	20 војника
	2 453 војника

који су у пролазу смештени у касарнама и казаматима. Само је један дивизион гренадира смештен у Лудвигсталу и Рохусталу (Роковом долу), пошто је било немогуће сместити их у Тврђаву.

Један пак дивизион гренадира и понтоњерски корпус смештени су у шанчеве на левој страни Дунава.

§. 63. Die bürgerlichen Einwohner Peterwardeins wohnen zum Theile in der Festung, größten Theils aber in den beyden Vorstädten und in dem Dorfe Bukovitz.

Man verdankt es den strengen Conscriptions-Gesetzen aller Militär-Communitäten, daß man jedes dritte Jahr die bestimmte Anzahl der wirklichen Einwohner weiß.

Durch diesen Schlüssel der Regierungskunst gelangt man zur genauen Kenntniß der Menschenmenge, und zur Verschiedenheit derselben nach ihrem Geschlechte, Alter, ihrer Beschäftigung u. s. w. ihren Veränderungen im Leben und im Tode.

Nach einer vor einigen Jahren (1818) geschehenen Conscription zählte

die Stadt oder innere Festung	563 Seelen,
das Ludwigs-Thal	1570 ———
das Rochus-Thal	720 ———
dazu kommen noch die Einwohner der	
Filial-Communität Bukovitz mit	1003 ———

Summa 3856 Seelen.

Aus einer zehnjährigen Conscriptions-Liste, die ich eben vor mir habe, welche im Jahre 1802 eine Volkszahl von 3422 Seelen für Peterwardein anzeigt, ergibt sich eine Mehrzahl von 434 Seelen, die seither zugewachsen sind. Wir können daher Peterwardein in Hinsicht auf seine Häuserzahl als zu stark bevölkert betrachten, um so mehr, als eine größere Anzahl Menschen wegen Mangel an Terrain weder untergebracht, noch ernährt werden könnte.

Wenn ich übrigens die Neugeborenen mit den Verstorbenen seit zehn Jahren in Betracht nehme, wo die Volkszahl der Festung und ihrer Vorstädte sich beynahe gleich bleibt, so gehört die Erhöhung des Populations-Standes sammt einer Mehrzahl der Häuser von 46 Nummern größten Theils dem Dorfe Bukovitz zu, die sich nur durch neue Ansiedler ergeben konnte.

Diese allmählich mit langsamen Schritten vor-

§. 63. Цивилни становници Петроварадина станују делом у Тврђави, али већином у оба предграђа и у селу Буковцу. Захваљујући строгим прописима у свим војним комунитетима, сваке треће године зна се тачан број стварних становника. Овим кључем добија се тачан број људи, по полу, занимању итд; као и промене у наталитету и морталитету.

По попису од пре неколико година (тачније 1818. године), броји:

Град или Унутрашња тврђава:
563 душе

Лудвигстал:
1 570 душа

Рохустал (Роков дђ):
720 душа

уз то долазе и становници
филијалног комунитета

Буковац:
1 003 душе

укупно 3 856 душа

На основу десетогодишње пописне листе, коју управо имам пред собом и која исказује у Петроварадину 3 422 душе; 1802. године, види се прираст од 434 душе; стога се на основу броја кућа Петроварадин може сматрати пренасељеним, тим пре што је већи број људи, због недостатка места немогуће ни сместити ни опскрбити.

Упоредили се, уосталом, број новорођених са бројем умрлих у тих десет година, број становника Тврђаве и њених подграђа остаје готово исти; а повећање броја становника и кућа за 46 нових највећим делом припада селу Буковац, и то услед непрестаних досељавања.

Ово поступно, лагано повећање броја становника, а уједно и развој културе, благостања и морално уздизање који су расли упоредо са порастом броја становника, било је за Петроварадин од највећег значаја. Овоме је највише допринела разноликост

занатлијских струка и бројна војска, јер је петина становника живела од пружања услуга државним службеницима и војсци попут гостионичара, занатлија и бакалина.

На основу раније наведених појединости следи да је број становника:

Тврђаве и њених подграђа:

2 853 душе

Буковца:

1 003 душе

Стручна лица и гарнизон:

2 669 душа

укупно 6 525 душа

То је на 655 кућних бројева, од чега само неких 70 имају варошки изглед, више од пожељног броја становника.⁶⁴

II ЈЕЗИК

§. 64. Докле год један народ не настоји да унапреди свој језик, то је знак да је више везан за чула него за духовна задовољства. Ништа не култивише неки народ више, него када усавршава свој језик као основно средство размене идеја.

У Петроварадину се на то мислило само толико, што је процватом немачког језика обични хрватски сваким даном све више потискиван, а у следеће две деценије једва да ће се и моћи чути у свакодневном говору.

⁶⁴ Пошто је Граничарски апелациони суд премештен у Беч, а у гарнизону због размештања смањен број, укупном броју се одузима 9 апелационих службеника и 663 припадника гарнизона. Уопште, број душа у мноме зависи од промена у војсци.

rückende Population, wo Cultur, Wohlhabenheit, moralische Bildung gleiches Nebenmafs halten, ist für Peterwardein von der grössten Wichtigkeit, wozu die vielfältigen Branchen und das häufige Militär das Meiste beytragen, denn wahrlich ein Fünftel der Einwohner lebet als Wirthe, Handwerker und Fragner (Greifslers) von Beamten und vom Militär.

Nach diesen vorangeführten einzelnen Ansichten ergibt sich ein Populations-Stand für die Festung und ihre Vorstädte von 2853 Seelen.
von Bukovitz mit 1003 ———
dazu die Branchen und Garnisonen mit 2669 ———

Summa 6525 Seelen.

Und diefs ist auf eine Häuserzahl von 655 Nummern, wovon nur ungefähr 70 ein städtisches Ansehen haben, eine mehr als wünschenswerthe Bevölkerung *).

II. Sprache.

§. 64. So lange eine Nation nicht bemüht ist, ihre Sprache zu cultiviren, so ist es ein Zeichen, daß diese Nation mehr am sinnlichen Genusse als am geistigen hängt. Nichts cultivirt eine Nation mehr, als wenn man die Sprache, als das Mittel des Ideenwechsels, zu bilden sucht. —

In Peterwardein ist darauf nur in so weit gedacht worden, als durch das Aufblühen der deutschen Sprache mit jedem Tage die gemein kroatische verdrängt, und in den nächsten zwey Decennien kaum mehr hörbar seyn wird.

*) Da das allgemeine Gränz-Appellations Gericht nach Wien übersetzt ist, und die Garnison durch anderweitige Versetzungen vermindert wurde, so kommen die Appellations-Beamten mit 9 Seelen
Der Abgang des Garnisons-Antheils mit 663 }
von der Total-Summe in Abschlag.

Ueberhaupt hängt die Seelenzahl von den jeweiligen Veränderungen im Militär bedeutend ab. —

G

Hier wird von der gemeinen Menschen-Classe, die in den Vorstädten gewöhnlich angesiedelte Kroaten sind, kroatisch-slavonisch (Sloveno-horvatzky) gesprochen. Diese Abweichungen von der wahrhaft kroatischen Sprache dürfen uns nicht irre machen, wenn wir in Anschlag bringen, daß diese Kroaten von allen Seiten mit Illyriern umfassen sind, deren Sprache mit der ihrigen verwandt ist, daher durch Anschmiegen und Verschmelzen mit ihren überlegenen Nachbarn manche ihrer besonderen Eigenthümlichkeiten verloren gehen mußten.

Wegen stäter Anwesenheit des Militärs und so vieler Beamten ist die deutsche Sprache die gangbarste, in welcher auch alle Kanzelleygeschäfte verhandelt werden. Schon gibt es wenig Kroaten, die nicht deutsch sprechen, oder wenigstens verstehen.

III.

Moralischer Charakter.

§. 65. Ueber den Charakter eines so kleinen und doch so verschiedenartigen Körpers, wie es die Bewohner Peterwardeins sind, läßt sich im Allgemeinen wenig Bestimmtes sagen, weil wegen besonderer Verschiedenheit der Stände eine General-Charakteristik nicht leicht ausführbar ist.

So wie in allen Städten der Gränze, findet man auch hier Menschen aus allen Gegenden der Monarchie, Böhmen, Mährer, Oesterreicher, Tyroler, Griechen, Juden, und in den Vorstädten meistens Kroaten.

Die meisten, aus Nichts sich zur Wohlhabenheit emporgeschwungen, sind brave, treue Diener des Staates. Mehr ängstliche Knickerey als unbesonnene Verschwendung wird man hier gewahr, obwohl man dabey auf treffliche Einwohner stößt, die mit Dank und Bescheidenheit genießen, was das Glück als Lohn ihrer Anstrengungen gab, und die durch eine sorgfältige Erziehung ihrer Kinder sich dem Staate dankbar bezeigen, so wie durch wohl über-

Овде прост народ који живи у предграђима, обично насељени Хрвати, говоре хрватско-славонски. Ово одступање од право хрватског језика не сме да нас буну, јер су ови Хрвати са свих страна опкољени Србима, који говоре језиком врло сродним хрватском језику, те је кроз прилагођавање и претапање суседних народа морао доћи до губљења појединих језичких особености.

Због сталног присуства војске и многих јавних службеника немачки језик је највише у употреби, те се на њему одвија и службена преписка. Већ је сада мали број Хрвата који не говоре немачки, односно већина га разуме и може да се путем истог споразумева.

III

МОРАЛНИ КАРАКТЕР

§. 65. О карактеру тако малог, па ипак тако разноликог друштва, какво

чине становници Петроварадина, може се рећи мало шта одређеног, пошто управо та разноликости онемогућује издвајање неке битне заједничке карактеристике.

Као у свим градовима Границе налазе се и овде људи из свих крајева Аустријске монархије: Бохеми (Чеси), Моравци, Аустријанци, Тиролци, Грци, Јевреји, а у подграђима највише Хрвати.

Већина, уздигавши се од сиромаштва до благостања, су честите и верне слуге државе. Овде се више запажа бојажљиво цицијаштво него непромишљено расипништво, а наилази се и на изврсне становнике, који са захвалношћу и умереношћу уживају у ономе што им је срећа уделила као награду за труд и који се захваљују држави савесним

васпитањем своје деце и промишљеним поступцима у корист града у коме су остварили свој напредак.

Овде преовладава тон који је у основи исти као код свих малих градова; али наравно да због војничке настројености највећег броја житеља он има особито својство које има и добар и лош утицај на друштво. Зло сваке мале вароши потврђује се и у Петроварадину. Сваки дан тражи неку новост, а оних ништавних духом никада не недостаје, који себи постављају обавезу да приказују сваку маленкост, да би исту потом проследили наравно са мноштвом измишљених детаља, осталима.

По пореклу, језику, вери и образовању, житељи подграђа су већином Хрвати.

Хрват још увек воли своје духовно наслеђе, старе изреке, обичаје, навике, а иначе је добродушан, гостољубив и поуздан. Иако због неке од

ових особина понекад трпе, лоше особине нема велики број људи, а и они који их имају немају пресудан утицај на целину. Хрват је поуздан поданик и углавном добар хришћанин. Он је истрајан у започетим али тешким пословима, но без жестоке преданости послу.

Као мушкарац је добар отац и радан супруг који држи до кућног васпитања. Воли пиће, на које га наводе његови сопствени производи, али ипак без страсти и нападног претеривања.

Она лагодност, која је већ прешла у навику услед каквоће и количине његових брдских производа, почиње да опада при садашњим околностима, и нагон за већом предузимљивошћу и делотворнијем стицању, све је јачи.

Жена са dobrим особинама не заостаје за мушкарцем и као добра мајка, марљива је и чуварна.

dachte Unternehmungen aber zum Flor der Stadt, in welcher sie ihr Fortkommen fanden, thätig mitwirken.

Der hier herrschende Ton ist im Grunde der aller kleinen Städte: aber freylich erhält er durch den militärischen Zuschnitt der meisten Einwohner eine eigene Beschaffenheit, dessen Einfluß auf das Gesellschaftliche im Allgemeinen sein Uebeles und auch sein Gutes hat. Das Uebel jeder kleinen Stadt behauptet auch in Peterwardein sein prädominirendes Recht. Jeder Tag fordert seine Neuigkeiten, und es fehlt an so kleinen Geistern nie, die es sich zum Gesetze machen, jede Kleinigkeit zu sammeln, und sie mit ungeheuern Vergrößerungen weiter zu geben.

In der Herkunft, Sprache, Religion und Bildung sind sich die Bewohner der Vorstädte, größten Theils aus kroatischem Blute abstammend, ziemlich gleich.

Der Kroat liebt noch eigene angeerbte Gebräuche, alte Sprüche und herkömmliche Gewohnheiten; sonst aber ist er gutherzig, gastfreundlich und standhaft. Wenn auch eine oder die andere dieser Eigenschaften manches Mahl etwas leiden, so treffen diese Untugenden nur einen sehr kleinen Theil, die auf das Ganze keinen hauptsächlichlichen Eindruck machen. Der Kroat ist ein getreuer Unterthan, und hauptsächlich ein guter Christ. Er ist anhaltend in schweren angefangenen Geschäften, doch ohne leidenschaftliche Anstrengung.

Der Mann ist als guter Vater arbeitsam, und hält auf häusliche Ordnung. Er liebt den Trunk, wozu ihn aber seine eigenen Producte verleiten, jedoch nicht mit Leidenschaft und ohne auffallende Ausschweifung.

Jene zur Gewohnheit gewordene Gemächlichkeit, von der Güte und Menge seiner Gebirgs-Producte erzeugt, fängt an, bey den dermahligen Zeitverhältnissen abzunehmen, und der Trieb zur größeren Industrie und zum thätigen Erwerbe wird immer mehr aufgeregt.

Das Weib gibt dem Manne an guten Eigenschaften.

ten nichts nach, und ist als gute Mutter emsig und bewerbsam.

Ueber die wenigen bürgerlichen Bewohner der Stadt kann ich kein anderes, als ein gutes Urtheil fällen; sie sind, da ich sie alle in physischer und moralischer Hinsicht persönlich kenne, durchgehends redliche und rechtlich denkende Männer, wie auch sorgsame Hausväter. Ich schätze es mir zum Vergnügen, in dem Vereine solcher braven Männer als Mitbürger gelebt zu haben.

IV.

Religion.

§. 66. Die Religion ist der Inbegriff aller Uebungen, durch welche der Mensch mit den richtigen Begriffen über religiöse Gegenstände bekannt gemacht, das religiöse Gefühl zweckmäfsig gebildet, und in den Menschen eine Handlungsweise begründet wird, die der geläuterten Religions-Erkenntniß völlig angemessen ist.

Die Erhebung des Menschen zur Religion erlangt eben so nur harmonische Entwicklung und Ausbildung, wie eine regelmäfsige Thätigkeit aller drey geistigen Vermögen des Menschen.

Sie darf, wenn sie das edelste und dringendste Bedürfnis des Menschen befriedigen soll, weder blofs eine Sache des Verstandes, noch blofs ein Resultat des Gefühles seyn; sie mufs vielmehr die Gesamtheit der menschlichen Anlagen umschließen, und als die schönste Frucht der Moralität des Individuums erscheinen. Ist die Religion blofs die Sache des Verstandes, so fehlt ihr jene Alles umschließende Wärme des Gefühles, durch welche, da der religiöse Glaube auf diesem Gefühle beruht, die Religion das Eigenthum des Herzens wird. — Geht hingegen die religiöse Stimmung blofs aus der Cultivirung des Gefühles hervor, so kann sie sehr leicht in Schwärmerey und Mysticismus ausarten. Zu letz-

О малом броју цивилних становника града не могу да дам повољан суд. Већина њих су, пошто их све познајем лично и у моралном и у физичком смислу, од реда поштени и исправно мислећи људи, као и брижни домаћини. Задовољство ми је што сам као суграђанин живео у заједници овако честитих људи.

IV

ВЕРА

§. 66. Вера је скуп свих околности с којима је човек, с правилним појмовима о верским стварима упознат; скуп у коме је верско осећање сврсисходно оформљено и у којем је начин деловања потпуно примерен и вођен од стране верске спознаје.

Уздизањем човека до вере постиже се складан развој и образовање, као редовно деловање свих трију људских духовних способности.

Она (вера) не сме, уколико треба да задовољи најплеменитије и најпрече људске потребе, бити само ствар свести, нити пак само резултат осећања. Она уствари мора обухватити свеукупност људских склоности и испољавати се као најлепши плод моралности појединца. Уколико је вера само ствар разума, недостаје јој свеобухватна топлина осећања, помоћу којег, пошто почива на том осећању, она постаје својина срца. Проистиче ли верско осећање једино из оплемењивања осећања, веома се лако може претворити у занесењаштво и мистицизам.

Политичко стање народа је често мерило његовог моралног понашања и има велики утицај чак и на његова верска опредељења.

Сем неколико кућа на Тврђави, све остале у Петроварадину припадају католичкој провидиенцији. Године 1777. основане су парохije у Лудвигсталу и Рохусталу (Роков до), али су се становници оба подграђа дуго морали задовољити колибама за одржавање службе божје, све до 1807. године, када је делотворним настојањем Њихових Екселенција, заповедајућег генерала барона Симбшена и Ђаковачког бискупа плем. Мандића, започета и великим делом и завршена изградња нових цркава.

Хрвати из Лудвигстала и Рохустала код свих јавних манифестација понашају се врло пристојно, што је нарочито видљиво у цркви. Служба божја се похађа с највећим достојанством и понашање слушаца заслужује сваку похвалу. На Тврђави је преданост служби божијој мања, јер се често цркве посећују из других разлога, а не из побожних, али се ове примедбе односе само на младе људе које још жестоко греје пламен младалачке страсти.

У селу Буковцу већина становника је привржена православљу.

V ШКОЛЕ

§. 67. Са обимом и богатством дарова, који је тешко наћи код било ког другог бића из природе које ми познајемо, ступа млади човек у живот.

teren verleitet so leicht die Erziehung des gemeinen Menschen vom Lande.

Der politische Zustand einer Nation ist oft der Maßstab ihres moralischen Verhaltens, und hat einen großen Einfluss selbst auf ihre Religionsbegriffe.

Bis auf wenige Häuser in der Festung bekennen alle Zungen in Peterwardein sich zu dem römisch-katholischen Glauben. Im Jahre 1777 wurden die Pfarren im Ludwigs- und Rochus-Thale errichtet; doch lange mußten die Einwohner beyder Vorstädte sich mit unansehnlichen Hütten zur Ausübung ihres Gottesdienstes begnügen, bis 1807 durch die thätige Verwendung beyder Excellenzen des commandirenden Generals Baron von Simbschen, und des Diakowarer Bischofs von Manditsch, der Bau neuer Kirchen begonnen, und größten Theils beendigt wurde.

Die Kroaten im Ludwigs- und Rochus-Thale zeigen bey allen ihren öffentlichen Handlungen viel Anstand. Besonders fällt diese Bemerkung in Kirchen auf. Den Gottesdienst begeht man mit aller möglichen Feyerlichkeit, und das Betragen der Zuhörer verdient Nachahmung. Weniger auffallend ist die Andacht in der Festung, wo man oft in der Kirche aus anderem Grunde, als aus frommen Absichten zusammen kommt; doch gelte diese Bemerkung nur für junge Leute, bey welchen die Flamme der Leidenschaft noch heftig glüht.

In dem Dorfe Bukovitz ist der größte Theil der Bewohner der griechisch nichtunirten Kirche zugethan.

V.

Schulen.

§. 67. Mit einem Umfange und Reichthume von Anlagen, wie er bey keinem anderen Geschöpfe der sichtbaren Natur angetroffen wird, tritt der junge Mensch in den Kreis des Lebens ein.

Diese Anlagen sind ihrer Ankündigung nach theils sinnliche, theils geistige; sie sind aber auch

ihrem Grund-Charakter nach ins Gränzenlose perfectibel, das heißt: sie können durch Uebung und Aeufserung sich zu einer Fertigkeit heben, deren letzte Stufen nie völlig zu berechnen und zu erreichen sind.

Die Ausbildung dieser natürlichen Anlagen geschieht in öffentlichen Erziehungshäusern (Schulen), wo das Kind der moralischen Leitung seiner Aeltern entzogen, und für den Eintritt ins öffentliche Leben vielseitig geübt, geprüft, durch Anstrengungen vorbereitet, und nach dem ganzen Umfange seiner Anlagen und Kräfte entwickelt und gebildet wird, um dann schon vorbereitet in die aufwärts steigende Reihe der Erziehungs-Anstalten zu treten oder die Bahn eines industriösen Bürgers einzuschlagen.

Peterwardein hat deren Erziehungsanstalten zwar drey, eine in der Stadt, und die anderen im Ludwigs- und Rochus-Thale; doch sind sie wahrlich nicht das, was sie seyn sollten und könnten. Hier werden die ersten Anfangsgründe im Lesen, Schreiben und Rechnen, in der Religion, Rechtschreibung und deutschen Sprachlehre gelehrt, sonst weiter nichts. Aeltern, deren Vermögens-Verhältnisse ihren Kindern die Erlernung höherer Wissenschaften erlauben, müssen die Neusatzler Schulen oder das Carlovitzer Gymnasium in Anspruch nehmen.

Die Schulen der beyden Vorstädte Ludwigs- und Rochus-Thal sind nichts mehr und nichts weniger als Dorfschulen, die noch sehr unter einer veralteten und höchst nachtheiligen Form liegen, und in welchen die Kinder noch unter dem birkenen Zeppter der Schulmonarchen stehen.

Ein Ober- und ein Unterlehrer, vereint mit den Herren-Pfarrern, besorgen nach der bestehenden Schulform das sämtliche Geschäft der Pädagogik, worüber gewöhnlich ein Magistrats-Rath die Direction führt.

Möge bald dieser wichtige Gegenstand der Aufmerksamkeit höherer Behörden würdig gehalten werden, um auch diesen bis jetzt noch schlummernden

Ове склоности су делом чулне, делом духовне, али се оне у основи могу неограничено усавршавати, што значи да се вежбом и истрајношћу могу уздићи до способности чији је крајњи степен немерљив и недостижан.

Усавршавање ових природних склоности обавља се у јавним васпитним установама, школама, где се дете, одвојено од моралног вођства својих родитеља, припрема за јавни живот путем различитих вежби, испита и напора и где се образује свеобухватно својим моћима и склоностима, да би тако припремљено ступило у више васпитне установе или на пут радиности.

Петроварадин има три овакве васпитне установе, једну у граду, а друге у Лудвигсталу и Рохусталу, али оне збиља нису оно што би могле и требале бити. Овде се предају основе читања, писања и рачунања, веронауке, правописа и немачке граматике, и ништа друго сем тога.

Родитељи, чије имовинске прилике омогућују да им деца уче више науке, морају их слати у новосадске школе или Карловачку гимназију.

Школе у оба подграђа, Лудвигсталу и Рохусталу нису ни више ни мање него сеоске школе, које раде по застарелим и крајње штетним облицима наставе и где деца још увек стрепе од штапа школских учитеља-деспота.

Један виши и један нижи учитељ скупа са свештеницима обављају целокупне наставне послове, док управу води обично један члан Магистрата.

Само када би овај важан посао привукао пажњу виших власти и био одговарајуће вреднован, ова би се грана државне управе, у свим војним границама и те како поправила. Било би добро када би поред сада једино постојећих сеоских школа у Војној граници

процветале и индустријске школе, чије отварање сам ја пре пет година предложио Главној граничарској дирекцији, како би се сваки штићеник упутио у посао за који је одређен.

Образовање је неспорно добро васпитно средство, јер кроз њега треба тако развити физичке и духовне снаге човека, да он не располаже само разноликом вештином и практичним занимањима, него и да научи да што је могуће слободније и делотворније оствари сврху свога живљења.

Марљивост је више од пуке вредноће, јер вредноћа користи само оно што већ постоји и функционише по старим обичајима и навикама. Марљивост је проналазачка, шири се на најразличитије предмете, оплемењује их и у вези са њима свим духовним и телесним снагама даје најповољније усмерење.

Оваква установа би била делотворна за становнике града и предграђа, јер би се теоријски и практично предавало калемљење винове лозе, гајење воћака, пчела и свиле, што би сваки земљорадник требао и морао знати.

Zweig der Staats-Verwaltung in allen Militär-Gränzen nach Möglichkeit zu verbessern! Möchten doch bald neben den jetzt allein stehenden gemeinen Dorfschulen auch die von mir schon vor fünf Jahren einer hochlöblichen General-Gränz-Direction angerühmten Industrie-Schulen in der Gränze blühen, um dadurch den zum Landmanne bestimmten Zögling seiner wahren Bestimmung nahe zu bringen.

Die Bildung zur Industrie ist entschieden ein positives Erziehungsmittel; denn durch dieselbe sollen die physischen und geistigen Kräfte des Menschen so entwickelt werden, daß er nicht nur mannigfaltige Fertigkeiten und practische Kenntnisse erlangen; sondern auch zur Realisirung der Zwecke des Lebens einen möglichst freyen und thätigen Gebrauch davon machen lerne.

Industrie ist mehr noch als bloßer Fleiß; denn der Fleiß benützt nur das, was da ist, und arbeitet nach der Form des Herkommens und der Gewohnheit; die Industrie aber ist erfindsam, verbreitet sich über mannigfaltige Gegenstände, veredelt sie, und gibt in Beziehung auf dieselben den körperlichen und geistigen Kräften die wohlthätigste Richtung.

Wie wohlthätig wäre nicht eine solche industriöse Anstalt den Bewohnern der Stadt und der Vorstädte, in welcher die Veredlung des Wein- und Wiesenbaues, der Obst- und Bienenzucht, nebst der Seiden-Cultur, theoretisch und practisch gelehrt würde. Solche Gegenstände wird und muß der Landmann willig anhören. —

VI.

Aufklärung und Modesucht.

§. 68. In einem Orte, wo die Ueberzahl des Militärs den Ton angibt, entwickelt sich die Aufklärung durch die vom Auslande mitgebrachten Sitten, Gebräuche und Moden viel früher, als anderswo ohne ähnliche Einwirkung.

VI

ПРОСВЕЋИВАЊЕ И ПОМОДАРСТВО

§. 68. У насељу коме прекобројна војска одређује карактер, просвећеност се развија по угледу на живот у иностранству, тамошње обичаје и моду, у много већем обиму него у местима без сличног утицаја.

Einer Seits wird die aus dieser Aufklärung entspringende Quelle wohlthätig, weil sie eine Stadt belebt und blühend macht, und den Künsten und Gewerben den nöthigen Vorschub leistet, anderer Seits ist aber auch die üble Seite dieser Aufklärung nicht zu verkennen, durch welche die meisten alten Gebräuche als abgeschmackt erklärt, und die erprobtesten Grundsätze der bürgerlichen moralischen Gesellschaft erschüttert werden.

Die eiteln Umschreibungen, die sich die heutige feine Welt unter dem Nahmen der Titulaturen gibt, kannten die feinsten und mächtigsten Nationen des Alterthums, die Griechen und Römer, nicht.

Indessen hat unser Jahrhundert in diesem Punkte einmahl seinen Ton angenommen, und darnach muß man mit dem übrigen Haufen stimmen.

Alle Bürgermädchen haben den Bann ihrer Ungnade auf die altväterische Benennung Jungfer ipso facto gelegt, und wollen, wenn nicht Fräulein, doch mindestens Mamsels (Mademoiselles) seyn; auch wäre ohne Zweifel manches gegen die Legitimität des Titels Herr von einzuwenden, man könnte Satyre dagegen schreiben. Aber sie sind nun einmahl angenommen, und ein bescheidener Mann fügt sich in die Sitten des Landes.

Wie überall, so ist auch hier die Gewohnheit eingerissen, jeden, von dem man glaubt, daß er entweder von seinem Gelde lebt, oder Geld, sey es auf welche Art es wolle, zu verdienen weiß, überhaupt gesprochen jeden vermögenden Bürger einen Herrn von zu nennen.

Wenn man dieß aus dem Munde so vieler, von denen man es nicht erwartet, hört, so hält man oft den bestdenkenden Menschen für den niederträchtigsten Schmeichler.

Der Grund dieses Mißbrauches liegt aber doch in der That darin: Man fing es in weniger erleuchteten Zeiten gegen Fremde an, von denen man Nutzen zu ziehen dachte, dehnte es auf Einheimische aus, welche die nämlichen Dienste thaten,

С једне стране је ово просвећивање благотворно, јер оживљава град и доводи га до процвата дајући полет уметности и занатству, али не смемо заборавити и његову лошу страну, јер већину старих обичаја проглашава неукусним и потреса дотадашње, проверене моралне основе на којима почива грађанско друштво.

Правила ословљавања која под изговором давања титула данашњи фини свет користи, нису познавали ни најбољи и најмоћнији народи старог века, попут Грка и Римљана.

Људи овог поднебља су прихватили да се по овим питањима сагласе са људима из других земаља. Све грађанске девојке омрзнуле су старински назив *девице* и желе да буду ако не *госпођице* (*фрајлице*) онда бар, *мамзел* (*mademoiselle*). Без сумње би се могло што шта рећи о нелегитимности титуле *господин од* (*от*), чак би се о том могле писати сатире. Коначно, оне су тако

прихваћене, а пристојан човек приклања се обичајима краја у коме живи.

Као и свуда, и овде је постало обичај да се свако за кога се верује да живи од свог новца, или да уме да га стекне ословљава са *господин од* (*от*). Када се ово чује од многих од којих се то не очекује, онда и сваки добронамеран човек изгледа као најподлији ласкавац.

Основа ове злоупотребе је у томе што се израз *господин од* (*от*) у тежим временима почео користити према непознатима, од којих се могла очекивати нека корист, па се то проширило и на овдашње домаћине који су вршили такве службе, а потом на све да се неко ко то воли да чује не би осећао увређен. Такав је случај и са грађанима и сваком честитом мушкарцу ће бити једнако упадљиво и смешно када супругу имућног грађанина

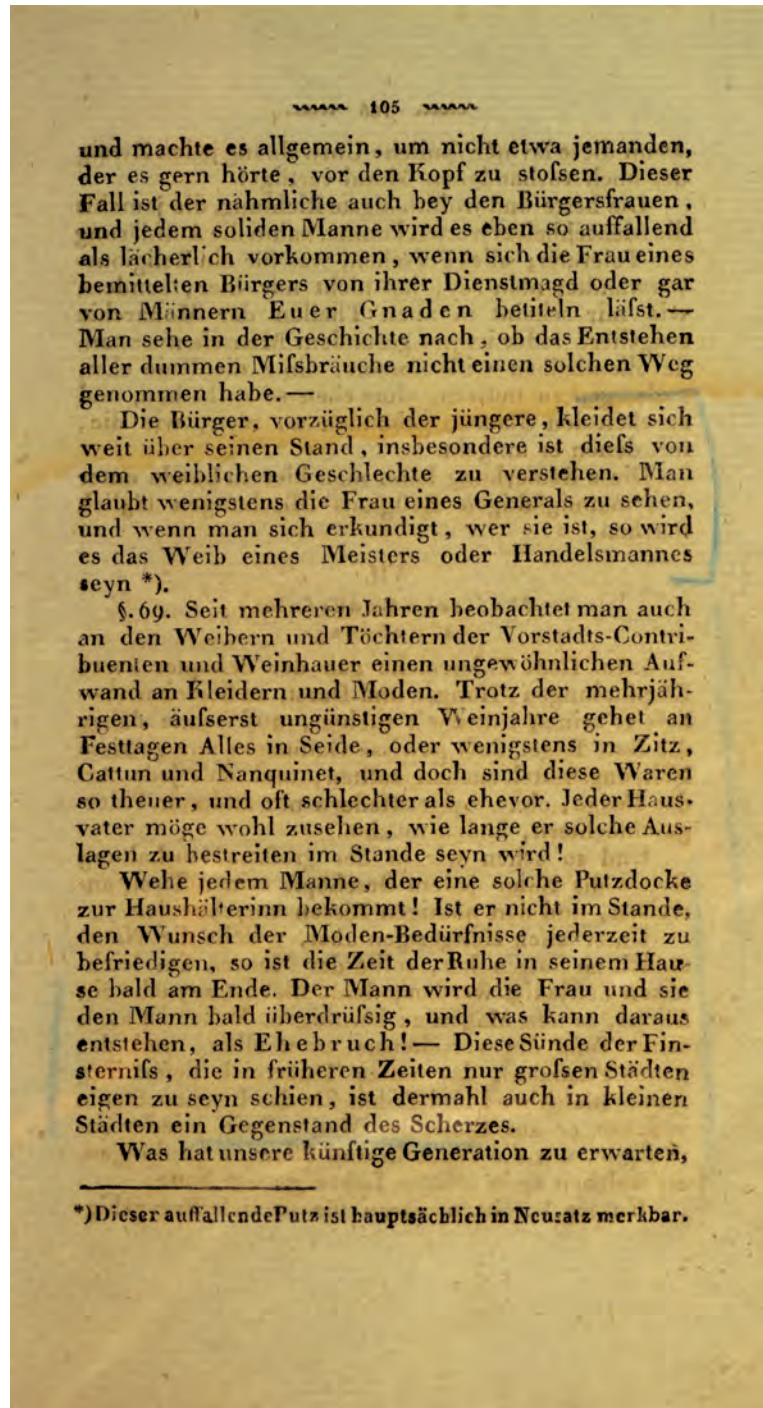
њена слушкиња или чак и мушкарци ословљају са *Ваша милост*; те би требало проверити да ли је настанак ових глупих злоупотреба ишао можда путем појаве помодарства.

Грађани, првенствено они који припадају нижем сталежу, одевају се далеко изнад свог сталежа што је особито изражено код жена. Човеку се учини да пред собом види супругу генерала, а када се распита ко је она испостави се да је супруга неког мајстора или трговца.⁶⁵

§. 69. Већ више година се на женама и кћерима становника предграђа и винограда примећује неуобичајена раскош одеће и моде. И поред вишегодишњих неповољних услова за гајење винове лозе, о празницима сви иду у свили, или најмање у цицу, катуну (врста круте и сјајне памучне тканине, обично са шарама – мустрама-прим. прев.) или нанквинету (врста густе, јаке, обично жуте, памучне тканине - прим. прев.), иако је ова роба скупља и лошија него раније. Нека сваки домаћин види докле ће бити у стању да подмирује овакве трошкове!

Тешко сваком мужу, који добије за домаћицу овакву каһиперку! Није ли у могућности да у свако доба измири помодне жеље, брзо нестаје мира у његовој кући и брзо и муж жени и жена мужу досади, а што се из тога може изродити до браколомства! Овај мрачни грех, који је раније изгледа био својствен само великим градовима, сада је и у малим варошима предмет шале и редовна појава.

⁶⁵ Ова нападна нагизданост нарочито је приметна у Новом Саду.

und machte es allgemein, um nicht etwa jemanden, der es gern hörte, vor den Kopf zu stoßen. Dieser Fall ist der nämliche auch bey den Bürgersfrauen, und jedem soliden Manne wird es eben so auffallend als lächerlich vorkommen, wenn sich die Frau eines bemittelten Bürgers von ihrer Dienstmagd oder gar von Männern Euer Gnaden betiteln läßt. — Man sehe in der Geschichte nach, ob das Entstehen aller dummen Mißbräuche nicht einen solchen Weg genommen habe. —

Die Bürger, vorzüglich der jüngere, kleidet sich weit über seinen Stand, insbesondere ist dieß von dem weiblichen Geschlechte zu verstehen. Man glaubt wenigstens die Frau eines Generals zu sehen, und wenn man sich erkundigt, wer sie ist, so wird es das Weib eines Meisters oder Handelsmannes seyn *).

§. 69. Seit mehreren Jahren beobachtet man auch an den Weibern und Töchtern der Vorstadts-Contribuenten und Weinbauer einen ungewöhnlichen Aufwand an Kleidern und Moden. Trotz der mehrjährigen, äußerst ungünstigen Weinjahre gehet an Festtagen Alles in Seide, oder wenigstens in Zitz, Cattun und Nanquinet, und doch sind diese Waren so theuer, und oft schlechter als ehedem. Jeder Hausvater möge wohl zusehen, wie lange er solche Auslagen zu bestreiten im Stande seyn wird!

Wehe jedem Manne, der eine solche Putzdocke zur Haushälterinn bekommt! Ist er nicht im Stande, den Wunsch der Moden-Bedürfnisse jederzeit zu befriedigen, so ist die Zeit der Ruhe in seinem Hause bald am Ende. Der Mann wird die Frau und sie den Mann bald überdrüssig, und was kann daraus entstehen, als Ehebruch! — Diese Sünde der Finsterniß, die in früheren Zeiten nur großen Städten eigen zu seyn schien, ist dermahl auch in kleinen Städten ein Gegenstand des Scherzes.

Was hat unsere künftige Generation zu erwarten,

*) Dieser auffallende Putz ist hauptsächlich in Neusatz merkbar.

wenn diese lavinenähnliche Umwälzung jeden Zweig der noch vorhandenen Moral vertilgt!

Die beste und wohlthätigste Richtung, die jemahls die Menschheit erwarten konnte, nahm die Aufklärung der Toleranz; alles Forschen, was für ein Religions-Verwandter man sey, hat nicht nur hier, sondern wie mir scheint in allen Theilen der Monarchie aufgehört. Jeder ist mit gesundem Menschenverstande allenthalben willkommen, ohne die Knie eben so beugen zu müssen, ohne eben so zu bethen, und an eben den Glauben gebunden zu seyn, wie die, mit denen er umgeht.

Diese Bemerkung kann man hier zu Lande unter den mannigfaltigen Religions-Mischungen täglich machen.

VII.

Physische Bedürfnisse.

A. Nahrung.

§. 70. Dem Thierreiche gab der Schöpfer zwey Empfindungen, Hunger und Durst, zu Begleitern; — liefs es seinen Unterhalt suchen, und setzte dabey die feste Regel, dafs gewisse Gattungen nur gewisse Nahrungsmittel suchen sollten, und dafs jede Art das Ihrige, ohne ewiges Hadern mit anderen Thiergeschlechtern, finden möchte.

Und so sehen wir in der grossen Haushaltung Gottes die Natur jedem Geschöpfe seinen Tisch anweisen, und den nöthigen Bissen vorschneiden.

Unter alten Hungerigen aber, welche die Natur täglich zu füttern hat, sollte der Mensch am leichtesten befriedigt werden; denn alles ist beynahe ein Mittel, seinen Magen zu beruhigen. Daher ist auch seine Tafel die versehenste unter allen, und das ganze Pflanzen-, das ganze Thierreich liefert ihm seinen Blutzehend und Tribut für das Bischen Staub, welches er am Ende der Mutter Erde wieder zurückgibt, um die Wurzeln und Pflanzen zu düngen, an welchen er in seinem Leben genagt hatte.

Unsere Vorältern waren für so viele Freygebig-

Шта да очекују будуће генерације када овај, лавини сличан талас уништи сваки још постојећи изданак морала!

Најбољи и најадекватнији пут којим човечанство може да иде је пут просвећености и толеранције. Изгледа да је истраживање о томештаје ко по вероисповести постало редовна појава у читавој Царавини, јер свако са здравом и нормалном памећу је добро дошао, без обавезе да мора да се клања, или да се моли и да буде оне вере које су они са којима живи у суседству.

Исто се може запазити овде свакодневно, јер је присутна мешавина најразличитијих вероисповести.

VII

ТЕЛЕСНЕ ПОТРЕБЕ

а) Исхрана

§. 70. Творац је животињама дао два осећаја, осећање глади и жеђи и оставио их да траже себи воду и храну;

при том је успоставио чврста правила да неке врсте животиња користе само неке врсте хране, те да свака врста, без вечите борбе са осталим врстама нађе себи храну.

И тако је у великом домаћинству Господњем, природа сваком живом бићу одредила његов сто и залогаје.

Међу од вајкада гладнима, које природа мора сваког дана да храни, требало би да је најлакше нахранити човека јер је готово све у природи средство да се умири и задовољи његова глад. Отуда је и његов сто најопскрбљенији и читаво биљно и животињско царство дају му свој данак за оно мало прашине у коју ће се он на крају поново вратити својој мајници земљи, да би нађубрио корење биљака којима се за свога живота хранио.

Наши преци нису били незахвални за толике дарове мајке природе. Њихово ждрело тражило је још мање уживања и још није било, као сада, тиранин стомака, који најчешће брзо подлегне у вечитом настојању да свари многа, из читавог света покупљена јела и све то претвори у богате животне сокове.

§. 71. Као и у свим градовима Угарске и овде воле богато постављену трпезу, што се ни у ком случају не граничи са расипништвом. У имућнијим грађанским кућама једе се добра супа, говедина и неко вариво, а недељом и празницима још и печење. Вечера је обично сиромашнија за једно или два јела, а за доручак се увек служи бела кафа⁶⁶. У отменијим кућама војних лица разноврсност јела зависила је од годишњих прихода и од пораста или пада цена животних намирница.

Житељи оба предграђа су махом сиромашни људи, који глад обично утоле супом и говеђим или овчијим месом.

Многи особито из сиромашнијег staleжа живе потпуно по навикама земљорадника и само увече, по повратку са посла, једу топла јела која су услед сиромаштва месецима без mesa.

§. 72. Од намирница животињског порекла говедина и овде као свуда заузима прво место, иако припрост православни народ, на основу од давнина пренетог источњачког обичаја и јефтиноће, више воли овчетину.

⁶⁶ Без обзира на спис др Петеца о штетности кафе.

keit der Natur nicht undankbar: nur forderte ihr Gaumen noch weniger Reitz, und war noch nicht, so wie jetzt, der Tyrann des Magens, welcher nun über dem ewigen Geschäfte, die vielen, aus allen Welttheilen zusammen gerafften Gerichte zu verdauen, und in einen gedeihlichen Nahrungssaft zu verwandeln, meistens bald unterliegen muß.

§. 71. So wie in allen Städten Ungarns, liebt man auch in Peterwardein eine gut gedeckte Tafel, die jedoch keinesweges ans Verschwenderische gränzt. Gute Suppe, Rindfleisch und ein wohl zubereitetes Gartengemüse, an Sonn- und Feyertagen mit Braten, wird in bemittelten Bürgerhäusern aufgetischt; die Abendmahlzeit ist gewöhnlich um eine oder auch zwey Speisen geringer, das Frühstück aber durchgehends Milchkaffeh *). In den vornehmern Häusern der Militaristen hängt die Mehrzahl der Schlüsseln von dem jährlichen Einkommen ab, die sich nach den steigenden oder fallenden Preisen der Lebensmittel vermehren oder vermindern.

Die Contribuenten der beyden Vorstädte sind meistens arme Leute, die gewöhnlich mit Suppe und Rind- oder Schafffleisch ihre hungerigen Magen befriedigen. Viele, besonders aus der dürftigeren Classe derselben, leben ganz nach der nothwendigen Gewohnheit der Landleute, und genießsen nur Abends bey der Rückkehr von ihrer Arbeit warme Speise, die der Armuth wegen oft Monathe lang kein Fleisch zur Begleitung hat.

§. 72. Unter den Nahrungsmitteln aus dem Thierreiche behält das Rindfleisch, so wie überall, auch hier den ersten Rang, obwohl das gemeine Volk der griechisch nichtunirten Kirche, nach althergebrachter orientalischer Sitte, das Schafffleisch vorzüglich, vielleicht auch der Wohlfeilheit wegen, liebt.

Nach der geringen Volkszahl wird in Peterwardein mehr Rindfleisch verbraucht, als in jeder oft

*) Ungeachtet der Schrift des Herrn Dr. Petöcz über die Schädlichkeit des Caffehs.

größeren Stadt der Umgegend; denn täglich werden hier drey bis sechs Stück Ochsen geschlagen, welche Mehr- oder Minderzahl von der verschiedenen Stärke der Garnison abhängt, die ohne Bezug auf Fasten täglich ihren Fleischbedarf erhält.

Peterwardeins beschränkte Lage erlaubt keine ausgebreitete Viehzucht; der Bedarf von Schlachtochsen wird von den Metzgern auf Märkten gekauft, hauptsächlich gegen den so genannten Stichhandel von der serbischen Seite genommen. Das Kalbfleisch ist eine Lieblingsspeise der Vornehmen und Bemittelten, und es ist wahrlich Schade, daß durch den allzu häufigen Genuß dieses Fleisches viel nützlicher Nachwuchs der Hornviehzucht entzogen wird.

Schweine werden hier beynahe in jedem Hause erzogen, und deren Fleisch im Winter entweder frisch gebraten, oder gekocht, oder auch geräuchert verspeiset. Es gehört schon zur gewöhnlichen Ordnung im Hause, daß der Hausvater mit Anfang des Decembers sich um ein fettes Schwein umsieht, im Falle er keine eigene Zucht im Hause hat.

Beynahe durch zwey Monathe im Jahre bedient sich die ärmere Classe der Einwohner des Schaffleisches, welches zur Zeit der Weinlese in eigends aufgestellten Breterhütten im Verhältnisse gegen das Rindfleisch um gewöhnlich billigere Preise verkauft wird.

Diese Fleischausschrotungs-Manipulation, die man nach dem hiesigen Sprachgebrauche Geißstich nennt, wird von Seite der Obrigkeit im Wege der öffentlichen Versteigerung zum Besten des Staats- oder Proventen-Fondes vergeben, wobey der Verkauf des Fleisches nur eine Neben-Rubrik, die Erzeugung des Unschlittes und der Schaffelle aber den meisten Gewinn abwirft, welche beyde Artikel dann in die entfernteren Gegenden der Monarchie verführt werden.

§. 73. Die vielen Flüsse, Sümpfe und Moräste sind die dem Lande eigenen Ursachen, daß das einheimische, und hauptsächlich das wilde Geflügel

Иако је број становника у Петроварадину релативно мали, у њему је потрошња говедине већа него у свим другим градовима у околини. Овде се дневно коље од три до шест волова, а тај број зависи од величине гарнизона, који без обзира да ли је време поста редовно добија своје следовање меса.

Скучен положај Петроварадина не дозвољава обимнији узгој стоке. Волове за клање месари купују на пијацама од Срба и то првенствено трапом. Телетина је омиљено јело отмених и имућних, те је заиста штета да се путем превремене употребе овог меса знатно умањује кориснији прираст рогате стоке.

Свиње се овде гаје готово у свакој кући, а њихово месо се зими користи свеже печено, кувано или пак димљено. Већ спада у уобичајен кућни ред да се домаћин почетком децембра побрине за дебело свињче, наравно уколико их сам не узгаја.

Два месеца годишње сиромашнији становници користе овчије месо које се у време бербе грожђа продаје у привременим дрвеним колибама, обично јефтиније него говеђе месо.

Ово *крчмљење* меса, које се у овдашњем говору назива *козокољ*, власт издаје под закуп јавним надметањем, путем лицитације у корист градског фонда, при чему је продаја меса споредна ствар, јер највећу зараду доноси производња лоја и коже, исти се онда одвозе у најудаљеније крајеве Царевине.

§. 73. Многе реке, мочваре и баруштине су разлог што домаћа, а особито дивља перад тако добро опстаје. Безбројне дивље патке свих врста, лиске и црне сарке, крстаре

по преплављеним обалама Дунава, али се могу видети само из даљине, јер не дозвољавају да им се ико приближи. И поред великог напора и труда око њиховог отстрела, многи љубитељи лова снабдевају пијацу великом количином ових птица.

Дунав, Сава, а особито Тиса су веома богате рибом, а сам улов не задовољава само потребе околног становништва, него и удаљених крајева Царевине. Неописива је количина ових водених животиња, које у току године првенствено у својој исхрани користе православни хришћани у Срему. Иако се Тиса више не састоји од две трећине воде и једне трећине рибе, како то тврди усмено предање минулих времена, она ипак остаје рибом најбогатија река Угарске; из које бројни петроварадински рибарски цехови извлаче годишње велики приход. Ови рибари из Петроварадина и Новог Сада о празницима снабдевају пијацу рибом свих врста, од којих су

најбоље: моруна, шаран, штука, дунавска пастрмка, кечига, итд; не рачунајући при том мање укусне рибе које хватају у мочварама и барама и продају по нижим ценама.

§. 74. Хлеб и остале намирнице биљног порекла за потребе кухиње становници Петроварадина морају да набављају на Новосадској пијаци, јер сем мало житних поља која припадају становницима Буковца нема места за богатију производњу ове најважније животне намирнице, а житељи предграђа Лудвигстала и Рохустала не баве се баш радо узгојем поврћа и житарица у својим малим кућним баштама.

so gut fortkommt. Wilde Aenten jeder Art, so wie Rohr- und Wasserhühner durchkreuzen die Moräste der überschwemmten Donau-Ufer dergestalt, dass man sie in zahlloser Menge nur von der weiten Entfernung besehen kann, denn in der Nähe halten sie nicht an. Trotz des beschwerlichen Schießens darauf, gibt es doch Jagdliebhaber genug, die eine Menge dieser Thiere zum Verkaufe auf den Markt schicken.

Die Donau, die Save und hauptsächlich die Theiß sind sehr fischreiche Flüsse, die nicht nur den Bewohnern dieses Landstriches, sondern auch den entfernteren Theilen der Monarchie den nöthigen Bedarf der Fische liefern. Unbeschreiblich ist die Quantität dieser Thiere, die in Syrmien vorzüglich von den nichtunirten Christen in einem Jahre verzehrt werden. Wenn auch die Theiß nicht mehr aus zwey Theilen Wassers, und einem Theile Fische besteht, wie mündliche Tradition aus vergangenen Zeiten uns versichert, so bleibt sie doch der reichste Fischbehälter Ungarns, aus dem die zahlreiche Fischerei in Peterwardein reichlichen Zehend jährlich zu ziehen bemühet ist. Von diesen Wassermännern wird Peterwardein und das angränzende Neusatz an jedem Festtage mit Fischen aller Art versehen, worunter die vorzüglichsten sind: der Hausen, der Karpfen, der Hecht, die Donau-Forelle, Aalraupe (provinciel: Aalrutte), das Stierl u. dgl. m., ungerechnet der übrigen minder schmackhaften, die in Teichen und Morästen gefangen, und um geringere Preise verkauft werden.

§. 74. Das Brot und die sonstige Nahrung aus dem vegetabilen Reiche für die Küche muß der Bewohner Peterwardeins auf dem Neusatz Marktplatze holen, weil außer wenigen, den Bukovitzer Contribuenten gehörigen Fruchtfeldern kein Platz zur Erzeugung des unentbehrlichen Brotes vorhanden ist, und die Bewohner der beyden Vorstädte Ludwigs- und Rochus-Thal sich nicht gern mit dem Anbau der Gemüse in ihren beschränkten Hausgärten abgeben.

Alle Gattungen grüne Gemüse, z. B. Kohl, Kohlrabi, Spinat, gelbe und weisse Rüben, grüne Erbsen und Bohnen, vorzüglich aber saueres Kraut, sind und bleiben die täglichen Bedürfnisse einer regelmäßigen bürgerlichen Haushaltung, die, mit mancherley Fleischgattungen gesättelt, als dritte, und bey Handwerkern gewöhnlich als die letzte Speise aufgetischt werden.

Die in Ungarn einst so verachteten Erdäpfel (Kartoffeln) behaupten unter den Nahrungsmitteln des vegetabilischen Reiches unstreitig den ersten Rang. Was wohlthätige Anordnungen höheren Ortes und nachahmungswürdige Beyspiele kluger Oekonomen nicht erzwingen, haben die Noth und der Hunger in den zwey verflossenen Mißjahren bewirkt. Die deutschen Ansiedler in Ungarn (die so genannten Schwaben) waren die ersten, die diese unschätzbare Frucht aus ihrer vormahligen Heimath nach Ungarn brachten. Seit vier Jahren hat sich aber diese Frucht in Syrmien so ausgebreitet, daß auf dem Lande, wie in Städten, jeder Hausvater für den Anbau derselben Sorge trägt. Gewiß haben diese segnenreichen Erdfrüchte das Meiste dazu beygetragen, daß in den Jahren 1815 und 1816 keine Hungersnoth und Pest entstanden ist, indem sie Tausende von Menschen vor Noth und Verderben retteten. Nach dem Brote sind die Erdäpfel die Hauptnahrung der hiesigen ärmeren Volks-Classe: ja sie kommen sowohl auf bürgerliche als herrschaftliche Tafeln, auf mannigfaltige Art gekocht, und mit Fleisch, Schmalz, Sauce, Essig und Oehl zubereitet.

Die Erdäpfel geben, in Vermischung des Weizen- und Roggenmehles, ein weißes süßliches Brot, das bey der völligen Mißernte der Getreidearten in den Jahren 1815 und 1816 häufig genossen wurde.

Die Wasser- und Zucker-Melonen, die in Syrmiens Klima vorzüglich gut und schmackhaft gerathen, gehören mehr unter die Leckerbissen, als unter die Nahrungsmittel der hiesigen Gegend, und sind in den heißen Sommertagen, zur gehörigen

Све врсте поврћа као например: купус, келераба, спанаћ, мрква, зелени грашак и боранија, али првенствено кисели купус, јесу и остају свакодневне потребе уредног грађанског домаћинства и допуњене неком врстом меса чине трећи, а код занатлија обично и последњи оброк, који се износи на сто.

Кромпир, у Угарској некад толико омаловажаван, заузима међу поврћем без сумње прво место. Оно што нису постигле добронамерне наредбе виших државних власти и узорни примери мудрих економа, остварили су нужда и глад протеклих неродних година. Немачки досељеници, такозване Швабе, били су први који су у Угарску донели из своје бивше домовине овај драгоцени плод. Од пре четири године овај се плод толико раширио у Срему да се како на земљи (мисли се у селима – прим. прев.) тако и у градовима, сам домаћин стара о његовом узгоју. Свакако да је овај

благословени плод највише допринео да године 1815. и године 1816. није наступила глад и куга, те се захваљујући њему на хиљаде људи спасло беде и пропасти. После хлеба, кромпир је главна намирница овдашњег сиромашнијег народа. Да, он доспева како на грађанске тако и на племићке столове, спремљен на различите начине, припремљан са месом, масти, сосом, сирћетом или уљем.

Кромпир помешан са пшеничним или раженим брашном даје бели слаткасти хлеб, а сам кромпир је у исхрани много коришћен у току 1815/1816. године у којима је род житарица био слаб.

Лубенице и диње, које одлично успевају на сремској земљи, спадају више у послатице но повртарске културе овдашњег краја, те употребљаване умерено у врелим летњим данима представљају право окрепљење. Пасуљ се много гаји и користи, особито од стране српског народа. Остале махунасте биљке, нпр. грашак и сочиво довозе се лађама из Аустрије.

§. 75. Воћарство је у овдашњем крају веома развијено, а нарочито се шљивицима истичу Срем и Славонија. Истина, ова је грана привреде на ниском ступњу јер, изузимајући мали број калемљених воћака, виде се само оне обичне, израсле из успут испуштене коштице. Нека је на срамоту садашње популације у Срему, да им се у овако повољним условима за воћарство, племенитије врсте јабука, крушака и ораха лађама доносе из удаљених крајева Славоније и Хрватске. Томе би ускоро могао доћи

крај, јер више вредних, неуморних и стручних воћара раде у Петроварадину, Новом Саду и Земуну, а особито у великом расаднику Немачко-банатског граничарског пука у Јабуци код Панчева, а све то са циљем да би се отклонило досадашње заостајање за осталим крајевима у производњи овог воћа и да би се избегло да се шаљу саднице ових племенитих врста воћака, по ниским ценама, у ближу и даљу околину.

Zeit und mäßig genossen, eine wahre Labung. Bohnen werden viele, besonders von der illyrischen Nation gebaut und genossen; alle übrigen Hülsenfrüchte, z. B. Erbsen und Linsen werden aus Oesterreich auf Schiffen hierher geführt.

§. 75. Die Obstzucht ist in den hiesigen Weinbergen sehr beträchtlich; besonders zeichnet sich Syrmien und Slavonien an Zwetschken aus. Zwar steht dieser Zweig von Industrie auf einer niederen Stufe, denn, wenig veredelte Obstgärten ausgenommen, sieht man meistens nur solche gemeine Früchte auf dem Platze, wie sie die liebe Natur von zufällig ausgefallenen Obstkernen wachsen läßt. Zur Schande sey es der jetzt lebenden Generation in Syrmien gesagt, daß sie in einer so günstigen Gebirgslage für Obsterzeugung sich noch Aepfel, Birnen und Nüsse edlerer Gattung aus den entfernten Theilen Slavoniens und Kroatiens auf Schiffen hierher bringen läßt. Bald aber dürfte dieß auch zu Ende seyn, da mehrere fleißige, unermüdete und verständige Pomologen in Peterwardein, Neusatz und Semlin, hauptsächlich aber die große Baumschule des deutsch-banatischen Gränz-Regiments in Jabuka bey Panczova, dieser bisherigen Vernachlässigung mit Riesenschritten entgegen arbeiten, und Zöglinge jeder edlen Obstgattung in die nahe und weite Umgegend um sehr billige Preise versenden.

B. Getränke.

§. 76. Die Natur hat Peterwardein und überhaupt ganz Syrmien zu einem Weinlande gebildet, und daher ist es leicht zu glauben, daß die hiesigen Bewohner öfter und mehr trinken, weil sie das ganze Jahr mit der Zubereitung der Weine beschäftigt sind, und weil hauptsächlich in Peterwardein wenig gutes Wasser zu haben ist. Von der gemeinen Menschen-Classe kann man bestimmt sagen, daß sie den Trunk besonders lieben, weil ihre Grundbesitzungen die besten Weingattungen und zwar im Ueberflusse dar-

б) Пића

§. 76. Природа је Петроварадин, као уосталом и читав Срем, створила као винородни

biethen. Ein gewöhnlicher Weinhauer, der den ganzen Tag bey seiner schweren Arbeit schwitzt, kann, wenn es nur seine Vermögensverhältnisse erlauben, zwey auch drey halbe Wein ohne mindeste Anstrengung trinken, und gewöhnlich müssen es sich die Weingärten-Besitzer gefallen lassen, jedem ihrer Tagelöhner, aufser dem bedungenen Tagslohne, noch eine Halbe oder drey Seitel Wein, nebst einem halben Seitel Brantwein zu geben.

Was aber den Syrmier zum übermäßigen Genuße dieses geistigen Getränkes noch mehr verleitet, ist der Winter, und die in demselben geschäftslosen Tage. Die übelgefalste und von seinen Aeltern ererbte Meinung, daß der Winter zur Ruhe für die Natur, so wie für den Menschen geschaffen sey, kommt seiner freywilligen Geschäftslosigkeit wohl zu Statte.

Er trinkt in der Frühe, ist zu Mittage wieder durstig, und am Abend noch nicht satt, besonders wenn eine reiche Weinlese seine Weinkammer gefüllt hat. Den entehrenden Zustand der Trunkenheit und des Rausches sieht man bey ihnen aber nur selten, weil das Trinken zum täglichen und stündlichen Bedürfnisse wird, folglich Kehle und Magen schon, so zu sagen, incrustirt sind.

In jeder bürgerlichen Haushaltung wird bey Tische Wein getrunken, und man nimmt keinen Anstand, auch die Kinder schon in ihrer frühen Jugend daran zu gewöhnen.

Der Syrmische, hiermit auch der Peterwardeiner Wein, wie ich schon früher deutlicher aus einander setzte, gehört unter die besten von ganz Ungarn, und seine angenehme Süße, in Begleitung eines eigenen Aroma, verleitet besonders Fremde oft zum Uebergenuße. Daß aber diese guten Gattungen gewöhnlich in das Ausland verführt, und im Orte selbst oft der schlechteste Wein getrunken wird, ist leider nur allzu wahr; denn so wenig man in Karansebes selbst die berühmten großen Schnecken kaufen kann, eben so wenig bekommt ein Reisender in ganz

крај и лако је претпоставити да овдашњи становници пију чешће и више, јер читаве године раде у винограду и припремају вина, али и из разлога што Петроварадин углавном има мало добре пијаће воде. За обичан народ се може рећи да пиће нарочито воли, јер њихова имања дају најбоље врсте вина у обилним количинама. Обичан виноградар, који се целог дана зноји од тешког посла може, уколико му то имовинске прилике дозвољавају, да попије две, па чак и три холбе вина без икаквог напора, а власници винограда су обично у прилици да својим надничарима поред обавезне наднице дају холбу вина уз једну шестину холбе ракије.

Беспосленост у зимским данима је оно што Сремца још више наводи на прекомерно уживање у оштрим пићима. Погрешно схваћено и од старих наслеђено мишљење је да је зима створена за одмор и човека и природе, те да се тај одмор пре свега огледа у

својеврсној беспослици.

Он пије ујутро, у подне је опет жедан, а ни увече још није сит, особито ако му је добра берба напунила оставу за вино. Недостојанствено стање пијанства се ретко виђа, јер пијење постаје свакодневна потреба пошто су им грло и стомак такорећи навикли на пиће.

У свакој грађанској кући се при обеду пије вино и нико се не устеже да и децу у раним годинама навикне на то.

Сремска, а тиме и петроварадинска вина као што сам раније детаљно образложио, спадају у најбоља вина у читавој Угарској и њихова пријатна сласт уз особиту арому

често заведе нарочито странце на прекомерно уживање. Нажалост, истина је да се ове добре врсте обично извозе у иностранство, а да се у самом месту пије најлошије вино. Као што је готово немогуће у Карансебешу купити чувене велике пужеве, исто тако не може путник добити чашу доброг вина у сремским гостионицама, него само у приватним кућама имућних виноградара, уколико има срећу да га препоручи добар пријатељ.

Пиво у Петроварадину није особито омиљено, као уосталом у читавој Угарској иако, што је тешко вероватно, овде покушавају да опстану две пиваре. Конзумирању пива се приступа само у неродним, винским годинама, када вину цене прекомерно порасту или чак дође до несташнице истог, што смо нажалаост итекако осетили протекле четири године (1813/1816.година).

Иако се у Петроварадину пече много ракије од комине и старих залиха вина, њена је

употреба врло ограничена јер вино замењује све остале течности за пиће. Највише што обичан радник у винограду може је да ујутру потегне добар гутљај. У отменијим кућама, које се придржавају са истока донетог обичаја, а који није за одбацивање, гост се редовно пре подневне супе понуди са чашицом шљивовице. Признајем да после тога јело збиља прија.

§. 77. Пошто се у читавом свету води даје неприкосновена предност у односу на сва остала пића, ја овој, која се пије у Горњој и Доњој тврђави, као и у оба петроварадинска предграђа не могу изрећи особиту похвалу. Бунари у граду као и у предграђима највећим делом имају лошу, неупотребљиву воду, која је ретко за нешто више, осим за прање посуђа.

Syrmien ein gutes Glas Wein in den Wirthshäusern. Nur in Privathäusern vermögender Weingärten-Besitzer kann er sich einen Labetrunk abholen, wenn er das Glück hat, von guten Freunden aufgeführt zu werden.

Das Bier liebt man, so wie in ganz Ungarn, auch in Peterwardein nicht besonders; obwohl, wie kaum zu glauben ist, hier zwey Bräuhäuser ihr Fortkommen suchen. Nur dann schreitet man zum Genusse desselben, wenn Mißjahre die Preise der Weine übermäßig erhöhen, oder gar Mangel an demselben eintritt, so wie leider die verflossenen vier Jahre (1813 - 1816) es uns nur allzu empfindlich fühlen ließen.

Obwohl in Peterwardein viel Branntwein (Kumovicza) von Weinträbern und Weinlager gebrannt wird, so ist der Verbrauch desselben doch sehr gering, da der Wein die Stelle aller nöthigen trinkbaren Flüssigkeiten ersetzt: höchstens zum Frühstück nimmt der gemeine Hauer einen guten Schluck. In vornehmeren Häusern, die sich nach der aus dem Orient hierher gebrachten und wahrlich nicht zu verwerfenden Sitte halten, wird den Gästen kurz vor der Mittagssuppe ein Gläschen mit Zwetschken-Branntwein (Slibovitz) gereicht. Ich gestehe, daß die Speisen darauf recht wohl schmecken.

§. 77. Da man in der ganzen Welt dem Wasser vor allen übrigen trinkbaren Flüssigkeiten den entscheidendsten Vorzug gibt, so kann ich dem, welches in der oberen und unteren Festung, so wie auch in den Vorstädten von Peterwardein, getrunken wird, keine besondere Lobrede halten. Die Brunnen in der Stadt, so wie in den Vorstädten, enthalten größtentheils ein schlechtes, unbrauchbares Wasser, das selten zu etwas besseren, als zur Reinigung der Koch- und sonstigen Geschirre, anwendbar ist. Die Stadt ist von allen Seiten mit unterirdischen Canälen so durchschnitten, daß nicht nur aus den Aerarial-Gebäuden, sondern auch aus allen Civil-Häusern der Unrath durch dieselben in die Donau abgeleitet wird. Es ist daher kein Wunder, wenn an mehreren Orten

H

des nicht sorgfältig genug gebauten Canal-Grundes diese sich langsam fortwälzende Flüssigkeit versenket, und nach einem kürzeren oder längeren Aufenthalte in die tieferen Stellen der angränzenden Brunnen eindringt, was um so gewisser geschieht, als bey dem oftmahligen Anschwellen der Donau diese Abfuhrs-Canäle gar keinen Ausfluß haben, mitunter auch in die Canäle der Häuser aus Unvorsichtigkeit Ziegel, Steine, gebrochene Töpfe oder Gläser u. dgl. m. geworfen werden, die oft an kaum zu ergründenden Orten Verstopfungen verursachen. Die Erde wird dadurch mit verschiedenen Bestandtheilen versetzt, die der auflösenden Kraft des Wassers nicht widerstehen können, und so ist es sehr begreiflich, daß die Wässer von den Gegenden, welche sie während ihrer unterirdischen Reise durchwandert haben, alles jene Unreine mit sich führen, was die Brunnen in der unteren Festung von Peterwardein beynahe unbrauchbar macht. — Auf diese Erfahrung gründet sich auch der alleinige und allgemeine Gebrauch des Donau-Wassers zum Trinken und Kochen. Wenn auch dieses Flußwasser für die Küche einigen Werth hat, so ist und bleibt es doch immer ein mattes Getränk, das im Winter zu kalt, und im Sommer zu warm ist. Im Winter hat es Noth, daß der Wasserkrug hinter dem Ofen, und im Sommer im Keller stehe, wobey selten das nöthige Temperaturs-Verhältniß erzweckt wird. —

Kommen zu verschiedenen Zeiten im Jahre Sturmwinde, welche die Donau mit ihren Grundlagen in Vermischung bringen, so kann man wohl ohne Uebertreibung sagen, daß das dem Milchkafeh ähnliche Wasser für den Durst und zugleich für den Hunger ist.

Es ist ganz natürlich, daß sich der Soldat bey seiner geringen Löhnung mit einer sehr einfachen Kost begnügen müsse, da aber die Eigenschaft der Speisen und des Getränkes auf seinen Gesundheitszustand den größten Einfluß haben kann, so wird es nothwendig, daß hier die medicinische Polizey

Град је са свих страна тако испресецан подземним каналима, да се сва нечистоћа не само из ераријалних него и из приватних кућа одводи директно у Дунав. Зато није чудо што код недовољно савесно грађених канала, ова течност полако тоне и након краћег или дужег задржавања у дубљим местима продре у оближњи бунар, што се дешава утолико извесније, јер ови одводни канали приликом надоласка Дунава уопште не отичу; а уз то се у кућне канале неопрезно бацају цигле, камење, разбијено посуђе, чаше и слично, те све то изазива загушења на местима која се једва могу открити. На тај се начин земља пуни разним нечистоћама отпорним на растварање, па је разумљиво да из крајева кроз које протичу подземне воде носе са собом сву прљавштину, што чини бунаре Доње тврђаве готово неупотребљивим. На овом искуству се заснива јединствен и општи обичај да се за пиће и кување користи дунавска вода.

Ако ова речна вода и има неку вредност за кухињску употребу, она и даље остаје бљутаво пиће, које је зими сувише хладно, а лети претопло. Зими је неопходно да крчаг са водом буде у запећку а лети у подруму, при чему се ретко постиже жељена температура.

Уколико у току године дође до олуја које замуће Дунав, може се рећи без претеривања да та вода слична белој кафи истовремено служи да би се утолила и глад и жеђ.

Сасвим је природно да се војник, уз своју ниску плату мора задовољити врло једноставном храном, али пошто је особина јела и пића да имају и највећи утицај на здравље, требало би да здравствена служба ступи у пуно дејство и да постане обавеза сваког здравственог радника да обрати пажњу на исправност воде, јединог пића за војника.

Истина, Петроварадин има једну веома особиту машину, којом се неопходна вода за пиће и кување из Дунава црпи и одводи кроз оловне цеви у Горњу тврђаву и Хорнверк и која се највећим делом прочисти, али се при том јавља још једна непријатност, а то је да та вода дужим стајањем у дрвеним или земљаним судовима постаје блутава.

Међутим, Петроварадин није толико сиромашан добром пијаћом водом како се то можда чини из мојих претходних примедби. У околним брдима, у близини саме Тврђаве има толико чисте изворске воде, да је то довољно да се подмире потребе и више од једног града. Извори Андријиног и Јосифовог бунара, испред спољних бедема Капије толико су познати становницима по свом квалитету и количини да им моје похвале не требају. Ипак ова од природе Тврђави намењена благодет мора неискоришћена завршити у Дунаву, јер су за највећи део становника и сам гарнизон извори сувише удаљени да би се отуд донела потребна количина воде за пиће.

Штета је што још није остварен предлог да се изворска вода са оближњих брда подземним путем доведе до главног трга Доњег града и ту изведе у облику водоскока. Верујем да би виша власт врло радо дала сагласност за овај нешто скупљи подухват, да стално обнављање ратних прилика, а и са њима повезани велики трошкови нису државу принудили на многа ограничења.

Ипак су та времена сада прошла, па се човек теши слатком надом да то делотворном предузимљивошћу Генералне команде неће још дуго остати само краткотрајна жеља.

in ihre volle Thätigkeit eintrete. In dieser Rücksicht ist es also einer Seits für jeden Gesundheits-Beamten Pflicht, hauptsächlich auch auf die Güte und Schädlichkeit des Wassers, als des einzigen Getränkes des Soldaten, ein äußerst wachsame Auge zu haben.

Zwar besitzt Peterwardein eine sehr sinnreiche Maschine, mittelst welcher das nöthige Koch- und Trinkwasser aus der Donau in bleernen Röhren unterirdisch in die obere Festung und in das Hornwerk geleitet, und größten Theils gereinigt wird; doch bleibt das Bergsteigen um dessentwillen immer eine beschwerliche Bemühung, wobey noch jene Unannehmlichkeit unvermeidlich ist, daß das von dort gehohlte Wasser im Sommer durch längeres Stehen in hölzernen oder irdenen Gefäßen sehr bald matt und geschmacklos wird.

Inzwischen ist Peterwardein nicht so arm an guten Trinkwasser, wie aus meinen vorhergehenden Bemerkungen es vielleicht scheint. Die Natur führt durch die nahe liegenden Gebirge das reinste Quellwasser in solcher Menge in die Nähe der Festung, daß auch mehr als eine Stadt damit versehen werden könnte. Die Quellen des Andreas- und des Johannes-Brunnen vor den äußersten Fortificationen des Bräuhausthores sind den Einwohnern der Stadt in Hinsicht ihrer Güte und Reichhaltigkeit zu bekannt, als daß sie meines weiteren Lobes bedürften. — Doch auch die von der Natur der Festung zugedachte Wohlthat muß unbenützt in den Fluthen der Donau verschwinden, weil es für den größten Theil der Bewohner und der Garnison zu weit entfernt ist, die nöthige Menge Trinkwasser von dort zu hohlen.

Schade, daß der Vorschlag das Quellwasser der nahen Berge unterirdisch bis auf den Hauptplatz der unteren Stadt in Form eines Springbrunnens zu leiten, noch nicht ausgeführt wurde. Ich glaube, daß dieses, obwohl etwas kostspielige Unternehmen schon längst von höchsten Orten beherzigt worden wäre, wenn nicht stets erneuerte kriegerische Verhältnisse, und die damit verbundenen großen Auslagen den

Staat in die Lage versetzt hätten, Beschränkungen mancher Art eintreten lassen zu müssen.

Doch nun sind diese Zeiten vorüber, und man tröstet sich mit der süßen Hoffnung, daß durch die thätige Verwendung des hohen General-Commandos dieser wichtige Gegenstand nicht lange mehr bloß frommer Wunsch bleiben wird.

Mit Zuversicht ist zu erwarten, daß der Staat die zwar kostspieligen Auslagen einer solchen Wasserleitung nicht scheuen wird, um den Gesundheitszustand seiner in Peterwardein wohnenden Landesvertheidiger nach Möglichkeit zu gründen, welche nebst den übrigen Bewohnern der Stadt diese Wohltat dankbar verewigen werden. —

VIII.

Belustigungen.

§. 78. Ich komme nun auf den Punct der Unterhaltung und Gemüthszerstreuungen, der hier einen großen Theil der Gesundheitspflege ausmacht.

Alle Beamten, Officiere und auch Bürger genießen, wenn es die Amts- und Geschäftsstunden gestatten, jeden schönen Tag, jeden heiteren Abend, indem sie nach Verschiedenheit ihres Vermögens spazieren gehen oder fahren.

Die Orte, welche meistens das Ziel dieser Lustwanderungen ausmachen, sind das Glacis, das Retranchement, die Brücke, Neusatz, das Bad, die beyden Pulverthürme, oder einige öffentliche Gärten außerhalb der Festung.

Diese Orte verschaffen durch ihre reizenden Umgebungen dem nur eine leichte und zwangslose Bewegung gewohnten Körper alle jene Lebensfreuden und Lebensgewürze, deren wir so sehr bedürfen, um ein gesundes städtisches Alter zu erreichen.

Die mit der äußeren Sinnenwelt näher befreundete Natur der wirklichen Anschauung zwingt uns zur fröhlichen Laune, und macht uns viele unnöthige Bitterkeiten des Lebens vergessen; sie stärkt unsere

Поуздано се може очекивати да државу неће уплашити истина велики трошкови таквог водовода, како би се што је могуће више заштитило здравље бранилаца земље који станују у Петроварадину и који ће јој уз остале становнике града за ову благодарност одати вечну захвалност.

VIII

ЗАБАВЕ

§. 78. Најзад долазим до забаве и душевне разоноде, што овде чини велики део бриге о духовном здрављу.

Сви службеници, официри, а и грађани, у зависности од својих материјалних могућности користе сваки леп дан и вече, када им то обавезе дозвољавају, да се прошетају или да се провозају.

Најчешћа одредишта ових шетњи су: глацис (насип), ретранжамент, мост, Нови Сад, купатило, обе барутане или неколико паркова изван

Тврђаве.

Својом дражесном околином, ова места пружају људима навиклим само на кратко пешачење све оне животне радости и подстицаје који нам толико недостају да би у старости очували здравље и виталност.

Физичка активност нас доводи у весело расположење и чини да заборавимо многе горке ствари у животу, јача нам душевне снаге како би могли храбро да се одупремо неизоставним ударима и непријатностима пословног живота.

Под појмом шеталишта отменијег света првенствено се сматра растући дрворед⁶⁷ на глацису (насипу) испред Београдске капије. Нажалост, прво треба преко више поплочаниих ћуприја напустити разуђене делове Тврђаве, пре но што се доспе до жељеног циља, где су пријатно зеленило и од растиња прочишћени ваздух довољна надокнада за учињен напор.

Ова алеја је још у настанку и тек када дрвеће буде могло да да потпун хлад биће ово, услед недостатка сличних, цењено место. Она се протеже дуж глациса (бедема), преко ретранжамента, до високе обале Дунава.

Најдуже летње забаве становника Петроварадина су весела окупљања у баштама, где се неки куглају, неки забављају у веселим разговорима уз чашу пива или вина, а понеко и поједе хладну или топлу ужину.

За младиће је забава првенствено вртешка (*рингшипил*) и стрелиште у Новом Саду. Тамо се у поподневним сатима сваке недеље и о празницима могу видети лепотице обеју вароши, јер тамо долазе сва важна лица која се показују у цвету своје природне или вештачке, путем шминке постигнуте лепоте.

Привлачне даме се шепуре у модерној одећи, а мање отмене лепотице *муштрају* их завидљивим погледом. Уљудни младићи облећу као лептири око слатко процвалих девојака.

⁶⁷ Засађена је 1806 године, по заповести тадашњег заповедника, генерала барона Симбшена.

Seelenkräfte, um dem Anstosse der unausbleiblichen Unbilden des schicanösen Geschäftslebens männlichen Widerstand leisten zu können.

Unter die Spaziergänge der soliden Welt wird vorzüglich die vor dem Belgrader Thore auf dem Glacis heranwachsende Allee gerechnet *); nur muß man sich leider erst über mehrere gepflasterte Brücken den weit ausgedehnten Festungswerken entwinden, ehe man das erwünschte Ziel erreicht, wo aber auch das den Augen so angenehme Grün und die durch das Leben so vieler Vegetabilien gereinigte Atmosphäre eine ziemlich genügende Entschädigung darbiethet.

Diese Allee ist noch im Werden, und wenn die Bäume erst völligen Schatten geben können, so wird sie beym Mangel an anderen solchen Einrichtungen stets ein schätzbarer Ort bleiben.

Sie zieht längs dem Glacis über das Retranchement bis an die hohen Ufer der Donau.

Die liebsten Sommerunterhaltungen der Peterwardeiner sind die fröhlichen Versammlungen in Gärten; wo man sich theils mit Kegelspiel, theils in fröhlichen Unterredungen bey einem Glase Bier oder Wein unterhält, auch nicht selten eine kalte oder warme Jause **) zu Leibe nimmt.

Für die jungen Männer sind vorzüglich das Ringelspiel und die Schiefsstätte in Neusatz. Dort kann man alle Sonn- und Feyertage in den Nachmittagsstunden die Schönheiten der beyden Städte beaugenscheinigen; denn dorthin kommen alle die geschminkten und ungeschminkten Gesichter, die mit der Blüthe der Natur oder Kunst sich präsentiren.

In eleganten Modekleidern prangen die geschmackvollen Damen, und die minder vornehmen Schönen mustern sie nachblickend mit neidischen Augen. Jun-

*) Denn sie wurde im Jahre 1806 auf Befehl des dermaligen commandirenden Generals Baron von Simbschen angelegt.

**) Abendbrot, Vesperbrot.

ge Gallantons flattern wie Schmetterlinge um süße aufblühende Mädchen.

Seyen der Anbether noch so viele, dennoch bleibt dein schmachtes Auge nicht unbemerkt! —

§. 79. Die Sonn- und Feyertage sind für den Soldaten und überhaupt für die arbeitende Classe wahre Festtage.

Der Tanzsaal zum weißen Ochsen ist die Künigin der Feste, die in des Sonntags nachmittäglicher Feyer die Vorstadt belebt.

Nicht der Sonne brennendste Hitze wäre vermögend, die Menge Tanzlustiger zu fesseln, die nach dem glückseligen Orte unaufhaltbar hinwogt.

Ehrbar und ordentlich beginnt Anfangs der Menuette schwebender Gang, und die am besten Geputztesten fordert feyerlich die einladende Musik auf, hervor zu treten, und durch ihr Beyspiel auf die anderen noch unentschlossenen schüchternen Gäste gewaltig zu wirken.

Die Pulse schlagen mit jedem Momente heftiger, und der beschleunigte Tact der Menuette vermag nicht das Sehnen und Drängen zu stillen, das den schwellenden Busen des Mädchens und das klopfende Herz der Jünglinge mehr und mehr hebt und bewegt. Nicht entgeht dieß dem schlaun Blicke des jovialen Graukopfes, der hoch auf der Tribune mit brummendem Basse die Harmonie lenkt, die solchen Zauber allenthalben vervielfältigt. Ein Wink von ihm bewirkt ein plötzliches Wunder. Drey neue Kernstriche auf seinem Basse von eigener Art und mit verändertem, gebiethend begleitetem Tritte wandeln blitzschnell die Scene. Nicht halten mehr können sich die zärtlichen, durch einander schwebenden Paare in zwar lieblicher, doch immer scheinender Ferne. Gesammt, wie durch ein Feenwort, stürzt jedes Mädchen in die Arme des Geliebten, und innig verschlungen beginnt Alles den wonnigsten, den deutschen Freude-Tanz. —

So wird des Tanzes süße Freude verbreitet und in den mannigfaltigsten Formen in hundertfachen

И да је још толико обожавалаца, ипак ни један чежњиви поглед не остаје непримећен

§. 79. Недеља и празници су за војнике и радне људе праве свечаности. Плесна сала гостионице *Код белог вола* је централно место забаве, захваљујући коме у недељним поподневима оживи предграђе.

Ни највећа жега не може да обузда масу света жељну плеса, која незаустављиво хрли блаженом месту.

Достојанствено и у реду почиње лелујави менует, а одлична примамљива музика снажно делује на још неодлучне госте.

Сваког тренутка било удара јаче и убрзани такт менуета не успева да стиша чежњу и жар који све више надимају груди девојака и чини да срца младића ударају јаче. То не промиче лукавом погледу веселог старца, који са високе бине с брујећим басом управља хармонијумом

који ову чаролију многоструко увећава. Један његов покрет тренутно изазива чудо. Три изненадна потеза на басу, с промењеним пратећим покретом у тренутку преобраћају сцену. Не могу да се и даље уздржавају нежни, лебдећи, увек на пристојном одстојању једно од другог парови. Лако попут вилиног шапата свака се девојка предаје наручју свог драгана и све започиње, присно замршено, управо овим заносним немачким плесом радости.

Тако се у најразличитијим облицима шири слатка радост плеса, од највише виртуозности до најнижег, елементарног скока и тако се ова вештина вежба и у њој ужива док сунце не зађе и док ноћ мраком не обавије читав град.

Понекад се, ту и тамо, из веселог друштва издвајају парови, чији савези склопљени у заносу опстају дуже и завршавају се браком.

Усамљеност у Тврђави често отвара своје скривене одаје и постаје подручје за нема осећања љубави, што се често плаћа врло скупо!

§. 80. Док се овде жустро празни пехар бучне забаве, солиднија публика боље расположење тражи код *Барутане бр. 4*, где је могуће добити и освежење.

Пријатно и здраво место, као и поглед на околину, направили су од ове Барутане место за летњу забаву овдашњих становника. Пријатељска, па ипак узвишена, усамљена а богата животом је ова долина између пријатних брда са виноградима и она је једно од најлепших места Петроварадина.

Још већу чар околини дају бројни виноград, који ненаметљиво следе издашну природу.

Не мање дражесна је и истински романтична шетња до Купатила, која је утолико пријатнија ако се због ниског водостаја може изабрати краћи пут до Дунава. На високо обраслој, сеновитој стази, мир, тишина и усамљеност окружују шетаче које у разговору прекида само весела песма славуја. Штета што спољни изглед, као и унутарња опрема ове установе намењене задовољству, једва да половично задовољава жеље купача.

Abstufungen, von der höchsten Virtuosität bis zu dem untersten Elementar-Sprunge herab, die wonnige Kunst geübt und genossen, bis die Sonne untergegangen, und der Mantel der Nacht sein Dunkel verbreitet hat.

Nun entwickeln sich hier und da aus den fröhlichen Kreisen einzelne Paare, und die dort im wohnigen Taumel geschlossenen süßen Bündnisse wollen ruhiger empfunden, bleibender erhalten werden.

Holde Einsamkeit öffnet nachbarlich in den Festungswerken ihr bergendes Gebieth, und breitet eine Umgebung aus für die stummen Gefühle der Liebe, die leider oft allzu theuer gebüßt werden!

§. 80. Während hier die Becher des rauschenden Vergnügens begierig geleert werden, sucht das solidere Publicum seine Aufheiterung bey dem Pulverturme N. 4., wo man nach Möglichkeit mit Erfrischungen bedient werden kann.

Der gegenwärtige Anblick, den dieser Pulverturm gewährt, und die angenehme und gesunde Lage hat ihn zum Sommerunterhaltungsorte der hiesigen Bewohner gemacht. Freundlich und dennoch erhaben, einsam und dennoch voll regen Lebens, ist dieses mitten zwischen angenehmen Weinbergen liegende liebliche Thal, eines der schönsten Plätzchen Peterwardeins. —

Die bescheidene Kunst der überaus häufigen Weingärten, die, ohne sich vorzudrängen, hier der freygebigen Natur anspruchslos folget, gibt der Gegend einen noch höheren Reitz.

Nicht minder angenehm ist der reizende, wahrlich romantische Spaziergang zum Bade, der dann um so angenehmer wird, wenn man bey niederem Wasserstande den kürzeren Weg an der Donau einschlagen kann. Im hochbewachsenen Schattengange umgibt stille Ruhe und Einsamkeit den Wanderer, die nur durch die holden Töne der Nachtügallen unterbrochen wird; nur Schade, daß die äußere Form, so wie die inneren Einrichtungen dieser seyn

sollenden Wohlthätigkeitsanstalt den mäßigen Wünschen der Badegäste kaum zur Hälfte entspricht.

Um eine schöne Aussicht in die weite Umgegend zu haben, muß man dem Pulverthurme Nr. 3. sich nähern, der in früheren Jahren mehr, als jetzt besucht wurde.

Auch der Neusatz Wald würde ein sehr schätzbarer Unterhaltungsort seyn, wenn für anständige Bedienung gesorgt wäre.

In schwülen Abenden dient für die schwerfälligen Bewohner beyderley Geschlechtes die Schiffbrücke zum kürzesten und angenehmsten Spaziergange.

Die Honorationen besuchen das Kaffehhaus zum grünen Baume, in welchem Kaffeh, Punsch und dergleichen getrunken, und Tabak gedampft wird.

In den Wintermonathen, oft auch zur Sommerszeit kommen nach Neusatz und Peterwardein Thaliens Kinder, die in anderen Orten keine bleibende Stätte mehr finden konnten, um durch ihre Kunst die Einwohner zu erfreuen und zu unterhalten.

In abgesonderten Privat-Zirkeln wird hier wenig Geld verschwendet, weil die Verschiedenheit der Stände und die zu geringe Zahl der Bürger, welche von großen und unnützen Geldauslagen keine Freunde sind, selten eine dauernde Vereinigung gestatten.

§. 81. Zum allgemeinen Genusse in der Carnivals-Zeit dient der Tanzsaal zum grünen Baume. Der Anfang des Faschings ist selten lebhaft, aber desto rauschender die Mitte und das Ende. Wer sich bisher noch in dem Bezirke seiner Häuslichkeit zurück gezogen gehalten hatte, theilt jetzt Genuß und Beytrag der Unterhaltung.

Was sich das ganze Jahr rang- und standesmäßig schied, vereinigt der Saal in enge Zirkel, in welchen der gebundene Charakter des Ernstes seine Fesseln hinter den Freuden der Tafel und des Bechers zurück läßt.

Die ungenügsamsten Forderungen der Zerstreungssüchtigen finden auch in den Tanzsälen des Lud-

Ради лепшег погледа на даљу околину треба отићи до *Барутане бр. 5*, која је у ранијим годинама више посећивана него данас.

И новосадска шума би била цењено место за забаву, под условом да се обезбеди пристојна услуга.

У спарне вечери становницима оба пола, који не воле много да пешаче, као најкраће и најпријатније шеталиште служи понтонски мост.

Угледнији грађани посећују кафану *Код зеленог дрвета*, у којој се пије кафа и пунч и пуши дуван.

У зимским месецима, а често и лети, у Нови Сад и Петроварадин долазе *Талијина деца*⁶⁸, која у другим местима не могу да нађу трајније пребивалиште, већ су у сталном покрету, а својом уметношћу и вештином забављају и увесељавају становнике.

У одвојеним приватним кружоцима овде се не расипа много новца, јер је разлика између staleжа велика и мали је број грађана склоних

бескорисном расипању новца, а све то управо онемогућава дуже и учесталије дружење.

§. 81. На опште задовољство у време поклада служи плесна сала *Код зеленог дрвета*. Почетак поклада ретко да је живахан, али су зато бучнији средина и крај. И они који су се до сада уздржавали у својим кућама, деле однедавно задовољство са осталима и доприносе бољој забави.

Све што је целе године било сталешки раздвојено, спаја се сада у бројне кружоке, у којима уштогљена озбиљност одбацује своје стеге пред радостима које нуде храна и пиће.

⁶⁸ *Талијина деца* – путујуће позориште – прим. прев.

§. 82. Најнеумереније захтеве помаме за забаву налазе се и у плесним салама у Лудвигсталу и Новом Саду. Тамо је весеље неупоредиво гласније и бучније него у Петроварадину где услед многобројне мешавине народа и сам тон радости губи своје преовладавајуће право.

Половином или пред крај септембра почиње берба винограда и траје две до три недеље. Сво становништво одлази у колибе или виле у виногорју где се ради, једе и спава.

Припреме за скорашњу бербу особите су и глас о њима преноси се надалеко и нашироко. Сви сеоски младићи и девојке из Бачке жупаније долазе овде и не мами их ниска надница од неколико гроша на дан, већ слатко грожђе, гајде и весело, необавезујуће друштво. Од свих послова у току године ниједан се, наравно, не обавља са више воље и у бољем расположењу.

Расположење и весеље народа исказује се песмом, клицањем и грајом. Све улице и путеви су пуни празних и натоварених кола, чије се клопарање чује до дубоко у ноћ, а започиње опет у сам цик зоре.

У то време становници Петроварадина пружају неограничено гостопримство. Свака посета у винограду од службеника, официра или странца без разлике пријатељски се прима, а главна част је вино или свеже грожђе. Код имућнијих се странцима чак поставља ручак, при чему је и непозван гост добро дошао.

wigs-Thales, so wie in Neusatz, sicher ihre Befriedigung. Dort ist der Geist der Fröhlichkeit ungemein lauter und rauschender, als auf den Peterwardeiner Redouten, weil unter den mannigfaltigen Mischungen der Volks-Classe der zartere Ton der Freude sein prädominirendes Recht verliert.

§. 82. Der Zeitpunkt der Weinlese ist Peterwardeins Glanz-Periode seiner Lustbarkeiten.

In der Hälfte oder gegen Ende Septembers beginnt die Lesezeit, und währt vierzehn Tage, auch drey Wochen.

Alles begibt sich mit Sack und Pack in die Hütten oder Lusthäuser der Weinberge, wo gearbeitet, gegessen und geschlafen wird.

Die Anstalten zu einer nahen Weinlese hört man weit und breit ertönen, und es werden besondere Vorbereitungen dazu gemacht. Alle Bauernbursche und Mädchen aus dem angränzenden Batscher Comitatz laufen herbey, die nicht der geringe Lohn von einigen Groschen des Tages, sondern die süßen Trauben, die Sackpfeife und das lustige, zwanglose, gesellschaftliche Leben lockt. Unter allen Arbeiten des Jahres geht natürlicher Weise keine mit besserem Willen und froherem Muthe von Statten, als diese.

Durch Gesang, Jubel und Geschrey, in Begleitung vom Pulvergeknalle, äußert sich das Vergnügen und die Fröhlichkeit des Volkes mannigfaltig. Voll sind alle Straßsen und Wege mit leeren und beladenen Wagen, deren Gerassel bis tief in die Nacht hörbar ist, und mit frühestem Morgen beginnt.

Dieser Zeitpunkt ist es, in welchem Peterwardeins Bewohner die Gastfreundschaft im unbeschränktesten Mafse üben. Jeder Besuch im Weingarten von Beamten, Officieren oder Fremden ohne Unterschied wird mit freundschaftlicher Begrüßung empfangen, und Wein oder frische Trauben zur Labung dargebracht. Bey mehreren Vermögliehen ist sogar die Mittagstafel für Fremde gedeckt, bey der jeder Gast ungerufen willkommen ist.

Den schönsten Anblick aber gewähren an jedem

späten Abende die umliegenden Weinberge. Wie in einem großen Lager sieht man hundertfältige Nachtfeuer an den stufenweisen Abtheilungen der Gebirge lodern, und vielseitiges Losbrennen der Flinten, Pistolen und Raketen unterbricht die nächtliche Stille.

IX.

Verschiedenheit der Stellen.

§. 83. Schwerlich wird man in der weit umfassenden österreichischen Monarchie eine Stadt finden, in der nach Verhältniß ihrer Größe so viele Stellen auf einander gehäuft sind, als in Peterwardein.

Hier ist der Sitz des Slavonischen General-Commando's sammt allen dazu gehörigen Branchen und Kancelleyen, des allgemeinen Militär-Gränz-Appellations-Gerichtes*), des Judicii delegati militaris und des Festungs-Commando's; ferner eines Verpflegs-Departements, der Genie und Fortifications-Bau-Direction, und des Garnisons-Artillerie-Districts-Commando's.

Dazu kommen noch ein Post- und ein Schiffamt, die feldärztliche Direction mit Inbegriff des Garnisons-Spitals-Commando's, und das k. k. Fuhrwesen.

Der Magistrat der Communität, der dem General-Commando untergeordnet ist, besteht aus einem Hauptmann Bürgermeister, der gewöhnlich aus dem Pensions-Stande genommen wird, und aus zwey Syndicis, einem Stadtschreiber, zwey Rathsmännern, einem Polizey-Commissär und einem Wirthschafts-Adjuncten. Das Filiale Bukowitz wird durch einen eigends dort angestellten Verwalter behandelt, welcher sich nach den Anordnungen des Magistrats zu benehmen hat.

Ein Pfarrer und zwey Capläne haben den

*) Nach allerhöchster Beschließung wurde seit dem Jahre 1816 das allgemeine Gränz-Appellations-Gericht mit dem allgemeinen Appellations-Gerichte in Wien vereinigt, und dahin versetzt.

Најлепши поглед пружају касно увече околна брда са виноградима. Виде се стотине логорских ватри на степенастим деловима брда, и чују се многобројни пуцњи из пушака, пиштоља и ракета који ремете ноћну тишину.

IX

РАЗНОЛИКОСТ ЗВАЊА

§. 83. Тешко да се у великој Аустријској монархији нађе град у коме је, сразмерно његовој величини, смештено толико важних државних уреда.

Овде је седиште Славонске генералне команде се свим припадајућим службама и канцеларијама, Општег апелационог суда Војне границе⁶⁹, Војно-правне комисије и Команде тврђаве, а потом Уреда за снабдевање, седиште Грађевинске комисије (Genie Direction), Дирекције за изградњу фортификација као и Гарнизонске обласне артиљеријске команде. Уз

то долази Поштански уред и Бродски уред, Управа војних лекара скупа са Командом гарнизонске болнице, као и Команда војног транспорта.

Општински Магистрат, који је подређен Генералној команди чине: градоначелник (најчешће пензионисани капетан), два представника (пуномоћника), један варошки писар, два већника (одборника), један полицијски комесар и један економски службеник. Филијалом Буковац управља тамо смештени управитељ, који спроводи наредбе Магистрата.

⁶⁹ По највишој одлуци овај суд је 1816. спојен се Општим апелационим Судом у Бечу, и премештен је тамо.

Један свештеник и два капелана обављају верску, а један виши и два нижа учитеља школску службу.

X

ГАРНИЗОН И ЊЕГОВА СВАКОДНЕВНА СЛУЖБА

§. 84. Овдашњи гарнизон није како је већ раније споменуто увек бројчано једнак. По својим реалним могућностима може он у мирнодопским приликама, без да се људство гура и збија, да броји 1 500 до 1 600 војника али се то мења у зависности од прилика. Људство је смештено делом у касарни а делом у казематима Доње тврђаве, а делом у Горњој тврђави и Хорнверку, а само у крајњој нужди у предграђима, Лудвигсталу и Рохусталу.

Услед присуства бројног државног апарата и веома ограниченог простора у Тврђави немогуће је официрима гарнизона обезбедити одговарајуће станове. Стање бива теже уколико је гарнизону као 1810. године до 1812. године придодат и Пуковски штаб. Бројно стање овдашњег гарнизона зависи од времена и околности, односно од одлука виших власти.

§. 85. Овдашњи гарнизон обезбеђује сваког дана двадесетчетворочасовну стражу у целом систему Тврђаве, а сваких осам дана и изван ње. Многа ерарска добра, уз бројне почасне и остале страже толико се умножавају, да је за стражу потребно две стотине до три стотине војника уз пет официра. Начин вршења ове службе је толико познат и истоветан у свим тврђавама и гарнизонима, да сматрам непотребним даље бављење њиме. Ипак, обичном војнику је у Петроварадину теже него у осталим гарнизонима због чувања затвореника. Сталан број кажњеника од осамдесет до деведесет, захтева од педесет до педесет и осам стражара дневно. Зором, сваки војник добија једног или два за

Gottesdienst, so wie ein Ober- und ein Unterlehrer das Schulwesen zu besorgen.

X.

Garnison und derselben täglicher Dienst.

§. 84. Die hiesige Garnison ist, wie früher schon erwähnt wurde, sich nicht immer an Stärke gleich. Der eigentlichen Anlage nach kann sie hier in Friedenszeiten ohne Beschränkung der Mannschaft höchstens von 1500 bis 1600 Mann stark seyn, doch wechselt dieß nach den Umständen. Die Mannschaft ist theils in der Caserne und den Casematten der unteren Festung, theils in der oberen Festung und dem Hornwerke, und nur im höchsten Nothfalle auch in den beyden Vorstädten, Ludwigs- und Rochus-Thal bequartiert.

Durch die Anwesenheit sämmtlicher Länderstellen wird es bey dem sehr beschränkten Raum der Festung unmöglich, den Officieren der Garnison ihre competenten Quartiere zu geben, welche Lage um so drückender wird, wenn, wie in den Jahren 1810 bis 1812 der Fall war, die Garnison mit einem Regiments-Stabe vermehrt ist. Die oftmahlige Verschiedenheit der hiesigen Garnison hängt von Zeit und Umständen, überhaupt von der Bestimmung höheren Ortes ab.

§. 85. Das hiesig garnisonirende Militär bezieht alle Tage, das ist alle 24 Stunden, die Wachen innerhalb der Festungswerke, und alle acht Tage außer denselben. Die vielfältigen ärarischen Güter, verbunden mit einer Menge Ehren- und sonstigen Wachtposten, vermehren den Dienst so stark, daß zu jeder Wachtabtheilung 200 bis 300 Mann nebst 5 Officieren erforderlich sind. Die Art und Verrichtung des Dienstes ist zu bekannt, und in allen Festungen und sonstigen Garnisonen sich gleich, daher ich es überflüssig finde, darüber weitere Bemerkungen zu machen: doch mehr in Peterwardein, als in anderen Garnisonen, wird der Dienst für den gemeinen Mann durch die Arrestanten-Bewachung be-

schwerlich. Eine sich bey nahe stets gleich bleibende Zahl zwischen 80 und 90 Sträflinge erfordert eine tägliche Bewachung von 54 bis 58 Mann. Mit Anbruch des Tages erhält jeder Soldat einen, und nach Umständen auch zwey zur Arbeit bestimmte Arrestanten, die er den ganzen Tag bis zur Abenddämmerung, mit Ausnahme der Mittagsstunden, mit aller Aufmerksamkeit zu bewachen hat.

Man denke sich zwey Arrestanten, die täglich 20 bis 40 Zuber Wassers von der Donau in alle Theile der Festung tragen, und von den Soldaten auf jedem Schritte verfolgt werden müssen!

Weder Hitze, noch Kälte, weder Wind, Regen oder Schnee darf diesen Dienst hindern, und oft hat der Soldat in 24 Stunden nicht einmahl Zeit, seine ganz durchnässten Kleider zu trocknen, weil eben diese Arrestanten-Bedeckung zur Nachtszeit zu Patrouillen, Runden und auf vermehrte Nachtposten verwendet wird.

Doch wenn auch der Soldat, durch mannigfaltige Uebungen abgehärtet, die Beschwerden dieses Dienstes nicht achtet, so ist er jeden Augenblick der Gefahr ausgesetzt, daß die ihm anvertrauten Sträflinge, die durch wiederholt begangene Missethaten klüger und raffinirter sind, die Aufmerksamkeit der Wache hintergehen, und neue Diebstähle unternehmen, oder gar durch Desertion den oft ganz schuldlosen Soldaten in die peinlichsten Leibesstrafen bringen.

Uebrigens ist es Wahrheit, die nicht bestritten werden kann, daß der Soldat in solchen Garnisonen den Dienst am besten und schnellsten erlernt, und dadurch in Friedenszeiten zum Kriege vorbereitet werden kann, weil er bey ruhigen Tagen in beständiger Uebung erhalten wird.

XI.

Peterwardeins Landwehre.

§. 86. In den letzten Zeiten, wo große stehende Heere ein Bedürfnis abgedrungener Nothwehre und

рад одређених затвореника које је обавезан да чува до мрака, изузев у подневним сатима (у време ручка – прим. прев.)

Замислите двојицу затвореника који дневно из Дунава у све делове Тврђаве разнесу двадесет од четрдесет бачви воде, а које стално мора да прати војник. Ни врућина, ни хладноћа, а ни ветар, киша или снег не сме ово да поремети и често војник у двадесет и четири часа нема ни толико времена да осуши своју потпуно мокру одећу, јер се управо његова чуварска група користи и за ноћно патролирање, обиласке или допуну повећаног броја ноћних стражара.

Уколико војник очврснут сталним вежбама, ипак не обрати пажњу на потешкоће ове службе, он ће бити изложен опасности да му поверени осуђеници, који су у више пута поновљеним неделима постали мудрији и промућурнији, одврате пажњу и изврше нове крађе или пак

побегну, те тако најчешће недужне војнике изложе мучним телесним казнама.

Неоспорна је истина да у оваквим гарнизонима војник најбрже и најбоље научи језик, те се тако много лакше може оспособити за рат, пошто се управо у мирним данима вежба и спрема за ратне задатке.

XI

ПЕТРОВАРАДИНСКИ ДОМОБРАНИ

§. 86. У последње време, када су велике стајаће војске биле неопходност изнуђена у циљу самоодбране и самоодржања, мудра је Аустријска влада нашла начин да ојача

стајаћу војску оснивањем домобранских батаљона.

Наредба Дворског ратног савета стигла је 20. августа 1808. године у Војне комунитете Славоније и Срема, да се оснују домобрански батаљони, који у будућности треба да постоје на основу одлуке дате у прилогу наредбе Бр. 3090 која гласи:

Његово царскокраљевско величанство прописује да се одлуке о оснивању резервних јединица и домобранских јединица у немачким наследним земљама примене и у Војној граници, тим пре што су граничари као рођени војници, у највећем могућем броју увежбани у руковању оружјем, како би се у приправности имао довољан број за службу оспособљених људи.

Његово величанство је такође заповедило, да житељи војних комунитета, који су на основу својих привилегија обавезни на службу унутар земље, у случају опасности треба да буду, по примеру

Немачких наследних земаља организовани у грађанску милицију и тако и увежбани. Зато има да се у Петроварадину са Буковцем оснују две, у Сремским Карловцима такође две и у Земуну шест чета. Генерална команда ће, у зависности од броја за оружје способних људи, одредити број војника у свакој чети, који не може бити мањи од стотину ни већи од две стотине.

У свакој чети обавезни су следећи чиновни: један капетан, један натпоручник и један потпоручник, један наредник, шест каплара, два добошара и један тесар. Петроварадин и Карловци образују заједно један батаљон од четири чете и за то добијају једног

eigener Selbsterhaltung gewesen sind, fand die österreichische weise Regierung das Mittel der Verstärkung in der Errichtung der Landwehr-Bataillons.

Am 20. August 1808 kam der hofkriegsräthliche Befehl auch in die Militär-Communitäten Slavoniens und Syrmiens: Landwehr-Bataillone zu errichten, die nach der in Abschrift hier beygesetzten höchsten Systemal-Verordnung in Zukunft zu bestehen haben sollen.

Nro. 3090.

Abschrift.

»Seine Majestät der Kaiser und König haben zu entschliefen befunden, daß die Anstalten, welche in den deutschen Erblanden zur Abrihtung der Reserve-Mannschaft und der Landwehre getroffen worden sind, auch auf die Militär-Gränze um so mehr ausgedehnt werden sollen, als die Gränzer als geborne Soldaten in der möglichst größten Zahl in den Waffen geübt seyn müssen, um fortwährend so wohl zu dem Feld- als Landesdienste hinlänglich abgerichtete Leute in Bereitschaft zu haben.

» Eben so befehlen auch Seine Majestät, daß die Bürger der Militär-Communitäten, welche in Folge ihrer Privilegien zu inneren Landesdiensten im Nothfalle verbunden sind, nach dem Beyspiele der deutschen Erbstaaten in eine Bürger-Miliz organisirt, und als diese abgerichtet werden sollen. Zu diesem Ende werden die Communitäten Peterwardein sammt Bukowitz zwey, Carlowitz gleichfalls zwey, Semlin sechs Compagnien aufzustellen haben. Für die Compagnien hat das General-Commando nach dem Verhältnisse der waffenfähigen Männer die Zahl der Gemeinen zu bestimmen, die jedoch nicht unter 100, und nicht über 200 seyn darf.

» Zu jeder Compagnie gehören folgende Chargen: 1 Hauptmann, 1 Ober-, 1 Unter-Lieutenant, 1 Feldwebel, 6 Corporale, 2 Tambours, 1 Zimmermann.

» Peterwardein und Carlowitz bilden zusammen ein Bataillon von vier Compagnien, wozu sie einen Stabs-Officier erhalten.

» Jedes Bataillon erhält eine Fahne, es muß daher die Communität Peterwardein und Semlin über den Stand der Compagnien noch einen Führer und auch einen Bataillons-Tambour stellen.

» Die Mannschaft vom Feldwebel abwärts wird aus den waffenfähigen Bürgern und Communitäts-Inwohnern gewählt, wozu aber nur Individen von 18 bis 45 Jahren, und nur solche genommen werden können, welche keine augenscheinlichen körperlichen Defecte haben. Sie werden von dem Magistrat in ein eigends hierzu anzulegendes Protokoll eingeschrieben, und deren Stand mit Zuwachs und Abgang fortwährend evident erhalten, welches letzteres auch jedem Commandanten obliegt. Die Besetzung der Unterofficiers-Stellen geschieht von den Communitäts-Magistraten, einvernehmlich mit dem Bataillons-Commandanten, und wo deren keine sind, mit den Compagnie-Commandanten. Hierzu sind nur Individuen von tadelfreyem Verhalten, und vorzüglich solche auszuwählen, welche schon vorher im Militär gedient haben.

» Die Officiere vom Hauptmann abwärts werden entweder aus dem Pensions-Stande oder aus der Classe der Honoratioren, oder solcher angesehenen Bürger genommen, welche entweder schon im Militär gedient, oder doch die Eigenschaft haben, ihre Abtheilung selbst abrichten zu können.

» Das General-Commando hat mir diese in Vorschlag zu bringen, deren Ernennung ich mir demnach vorbehalte. Bey ihrer Eintheilung in Compagnien wird so viel möglich darauf zu sehen seyn, daß keiner der wirklichen Officiere jenen aus dem Civil-Stande untergeordnet werde.

» Obgleich übrigens für eine jede Compagnie

штабског официра.

Сваки батаљон добија барјак, те комунитети Петроварадин и Земун морају за чете да дају још једног вођу (ваљда барјактара – прим. прев.) и једног батаљонског добошара.

Људство се од наредника па наниже, бира од за оружје способних грађана и становника, али се могу узимати само особе од осамнаест до четрдесет и пет година, које немају уочљиве телесне недостатке. Њих Магистрат уписује у за то одређени протокол и бројно стање се стално прати, а то је обавеза и сваког заповедника. Попуну подофицирских положаја врши Магистрат комунитета уз сагласност заповедника батаљона, а тамо где овог нема, обавља овај посао у сарадњи са командантом чете. За ово треба бирати само оне беспрекорног владања и који су претходно већ служили војску.

За чинове од капетанског па наниже, биће узети или пензионисани или угледни

односно уважени грађани који су служили при војсци, или који пак имају способност да своје јединице могу сами да обуче.

Генералне команде ће ми их предложити, а право на њихово именовање задржавам. При њиховој расподели у чете треба пазити да ниједан активни официр не буде подређен неком из цивилног сталежа.

Како су за сваку компанију одређени по један натпоручник и један потпоручник, могу се узети и пензионисани заставници и тада се треба руководити правилом да у сваку компанију долазе још два по чину нижа официра. За грађанске официре из цивилног

сталежа Магистрати требају Генералној команди на сагласност да поднесу предлог, односно нацрт што је могуће једноставније и јефтиније униформе.

Људство недељом и празником има по два сата занимања (егзерцира) у месту становања. Овим вежбама морају присуствовати све уписане особе, уколико нису спречене бољешћу или неодложним пословима. Особе које се не би појавиле на егзерциру морају Магистрат обавестити о својој спречености и уколико се она нађе за оправдану, издаје се дозвола за одсуствовање, о чему се обавештава и сам заповедник.

За време обуке људство је обавезно на покорност претпостављеним официцима и заповеднику.

Намена ових грађанских јединица је да у случају нужде испуне оно на шта су обавезни путем своје грађанске заклетве и добијених привилегија, наиме да они, уколико би земља некада била угрожена, по заповестима командујућег

генерала и задржавајући своје штабске и више официре, суделују у одбрани отаџбине. Сем тога, да могу бити употребљени за одржавање полиције и унутрашње сигурности и тако војску учини непотребном у унутрашњости земље, због чега могу бити коришћени и за стражарење, оружану пратњу, превоз, а у неопходним случајевима и за запоседање утврђених места у зависности од могућности одсуства од својих послова и заната, где онда из обавезе своје заклетве, морају да тачно испуне све војне прописе и ратне законе.

» ein Ober- und ein Unter-Lieutenant bestimmt
» sind, so können doch auch pensionirte Fähn-
» riche genommen werden, und es ist alsdann
» nur zur Regel anzunehmen, dafs zu jeder Com-
» pagnie zwey subalterne Officiere zu stehen kom-
» men. Für die bürgerlichen Officiere aus dem Ci-
» vil-Stande haben die Magistrate eine einfache
» und so wenig als möglich kostspielige Uniform
» dem General-Commando in Vorschlag zu brin-
» gen, welches nach Befund solche zu bewilli-
» gen hat.

» Die Mannschaft hat alle Sonn- und Feyertage
» zwey Stunden in ihrem Wohnorte zu exercieren.
» Bey diesen Uebungen müssen alle zur Bürger-
» truppe eingeschriebenen Individuen, wenn nicht
» Krankheit oder nothwendige Gewerbsgeschäfte
» sie hieran hindern, erscheinen, in diesen Fällen
» müssen aber die bey dem Exercieren nicht er-
» scheinenden Individuen dem Magistrat die An-
» zeige von ihrer Verhinderung machen, welchen
» nachdem ihre Angabe bewährt gefunden wird,
» die Bewilligung hierzu zu ertheilen, und hier-
» von den Commandanten zu verständigen hat.

» Während der Uebung ist die Mannschaft
» ihren vorgesetzten Officieren und Unterofficie-
» ren pünctlich Gehorsam zu leisten schuldig.

» Die Bestimmung dieser Bürgertruppen ist
» im Nothfalle die Erfüllung desjenigen, was sie
» vermöge ihres Bürgereides und vermöge der er-
» haltenen Privilegien zu leisten verbunden sind,
» nämlich dafs sie, wenn einst das Land bedroht
» wird, unter den Befehlen des commandirenden
» Generals mit Beybehaltung ihrer Stabs- und
» Ober-Officiere zur Vertheidigung ihres vaterlän-
» dischen Bodens mitwirken, aufser dem aber
» zur Erhaltung der Polizey und der inneren Si-
» cherheit sich gebrauchen lassen, und dadurch
» das Militär im Inneren des Landes entbehrlich
» machen, welswegen sie auch zu Wachen, Es-
» cortirungen und Transporten, und im Erfor-

» dernisfalle auch zur Besetzung der festen Plätze
» nach dem Maße ihrer Entbehrlichkeit von ihren
» Wirthschaften und Gewerben zu verwenden sind,
» wo sie dann, bey der Verpflichtung ihres Bür-
» gereides, alle Vorschriften des militärischen
» Verhaltungs-Regulaments und der Kriegsartikel
» genau zu erfüllen haben werden.

» Diejenige Mannschaft, welche zu Escortirun-
» gen, Transporten oder zur Besetzung der festen
» Plätze beordert wird, erhält von dem Tage ihres
» Austrittes aus dem Communitäts-Orte bis zu
» dem Tage der Rückkehr von dem Militär-Aera-
» rium die nämliche Verpflegung, wie jeder an-
» dere im Dienste stehende Soldat, die mitbeor-
» derten Officiere aber erhalten bey solchen Com-
» mandirungen auf gleiche Art die charaktärmä-
» ßige volle Gebühr, mithin jene aus dem Pen-
» sions-Stande das Supplement auf die beziehende
» Pension.

» Von dem Erfolge dieser Einrichtung wird
» mir das General-Commando seiner Zeit mit Vor-
» legung der separirten Standesausschüsse einen
» vollständigen Bericht erstatten. «

Wien den 20. August 1808.

Ludwig m. p.

§. 87. Die diessfallsigen Verfügungen der hohen Landesstelle durch die betreffenden Magistrate zeigten bald die besten Erfolge und den gewünschten Fortgang dieser Unternehmung.

Dieses weise Organisirungs-System befahl, jeden Bürger und Contribuenten, welchen eigenes Vermögen und Kinder an seine Vaterstadt fesseln, zu verzeichnen, sie alle Sonn- und Feyertage in den Waffen zu üben, die übrige Zeit aber ihren gewöhnlichen Beschäftigungen zu überlassen.

Schon hier zeigte sich die vorzüglich gute Stimmung der Bürger. Mit ungewöhnlicher Schnelligkeit waren die für Peterwardein bestimmten zwey Compagnien aufgestellt; die Mannschaft fand sich meistens

Људство које се користи за оружану пратњу, превоз или запоседање утврђених места, добија за време од дана одласка из комунитета до дана повратка од ерара исто следовање као и сваки војник у служби. С њим послати официри добијају пуне надлежности према чину, а они пензионисани добијају додатак на пензију.

О успеху овог посла Генерална команда ће ми на време поднети подробан извештај.

Беч, 20. август 1808. година
Лудвиг

§. 87. Ове наредбе високе власти преко одговарајућих Магистрата, ускоро су дале добре резултате и жељени напредак је остварен.

Овај мудри организациони систем је налагао да сваки грађанин и становник кога за град везује његова имовина и његова деца, буде обавезан да сваке недеље и празницима вежба са оружјем, а да остало време посвети

својим уобичајеним делатностима.

Већ се овде показало изузетно добро расположење грађана. Неуобичајеном брзином устројене су две, Петроварадину прописане чете. Људство је већином радо долазило и за вежбе оружјем исказивало најбољу вољу.

Било је очаравајуће видети како све заједнички делује и да се једна организација, која по својој природи има много мањкавости и хиљаде сметњи, а коју треба дуготрајно припремати, овде сама од себе без особитог напора гради.

Посебно пријатно било је надметње четворице капетана овог батаљона, особито оног из Петроварадина, ко ће за своју имовину знатним издатком великодушније и племенитије прибавити све оно што би могло допринети већој дисциплини домобрана и одржавању њихове храбрости, одважности и доброг расположења.

Обука је почела преко четних официра и подофицира, а настављала се преко официра одабраних из оних редова, које је потврдило његово царско-краљевско величанство, надвојвода Лудвиг, генерални директор Границе и који су при свакој свечаности, а особито приликом одласка војске носили специјални војни орден.

Ревност домобрана да што пре испуне своје обавезе била је велика. Тиха, озбиљна, усредсређена пажња, која је владала за време егзерцира, била је речит доказ да се ове вежбе, сходно њиховој племенитој намени, потпуно уважавају и да се не гледа на њих као на лакомислену забавну игру.

При оваквом расположењу и уложеним напорима, како учитеља тако и ученика, напредак и није могао бити друкчији до брз и изненађујући, за што је његова екселенција, тадашњи командујући маршал-барон Симбшен, најласкавијим речима одао признање заповедницима у више прилика.

gern ein, und zeigte unter den Waffenübungen den besten Willen.

Ein herzerhebender Anblick war es, zu sehen, wie alles zusammen wirkte, um eine Anstalt, die ihrer Natur nach viele Schwierigkeiten, tausend Hindernisse finden, und langwierige Vorbereitung fordern sollte, gleichsam aus sich selbst, ohne besondere Anstrengung, zu erheben.

Vorzüglich erfreulich war der Wetteifer der vier Hauptleute des Bataillons, besonders aber jener in Peterwardein, wer großmüthiger und edler mit einem, auch für ihr Vermögen ansehnlichen Aufwande alles herbey schaffen werde, was zu mehrerer Regelmäßigkeit des Wehrmannes und zur Erhaltung seines guten Muthes und Frohsinnes nur immer beytragen konnte. —

Die Abrichtung geschah Anfangs durch Officiere und Unter-Officiere aus der Linie, später durch die aus ihrer Mitte gewählten und von Seiner, des General-Gränz-Directors Erzherzogs Ludwig Kaiserlichen Hohenbestätigten Officiere, die bey jeder Solennität, vorzüglich aber bey Ausrückungen, das militärische Ehrenzeichen tragen.

Der Eifer der Wehrmänner, sich nur recht bald im Stande zu sehen, ihre Pflichten zu erfüllen, war groß. Die stille, ernste, gefasste Aufmerksamkeit, welche bey dem Exercieren herrschte, war der sprechendste Beweis, daß diese Uebungen nach ihrem hohen Zwecke vollkommen gewürdigt, und nicht leichtsinnig, gleichsam als ein unterhaltendes Spiel angesehen wurden.

Bey solchen Gesinnungen und solcher gespannten Anstrengung von Seite der Lehrer und Lehrlinge konnten die Fortschritte nicht anders, als schnell und überraschend seyn, und Seiner Excellenz, der damalige commandirende Feldzeugmeister Baron v. Simbschen, hat seine vollkommene Zufriedenheit in den schmeichelhaftesten Ausdrücken den Commandanten bey mehreren Gelegenheiten zu versteinen gegeben.

Oesterreich erhielt dadurch eine durch mehrere Jahre geübte, wohlgeordnete Landwehre, die einzeln und auch mit einem Heere vereint, den vaterländischen Boden vor Entweihung durch feindlichen Einbruch sichert, in der Festung aber zur Schützung ihrer Wälle nach den Beyspielen ihrer Väter, und zur Erhaltung der inneren Ruhe und Sicherheit, nicht minder zur Bedeckung der Militär-Güter, Magazine, so wie auf Transporten nützliche Dienste leistet.

Die große Idee der Landwehre ist nun in Ausführung gebracht, und obwohl der wohlthuernde Friede sie jetzt einiger Massen einschlummert, so bedarf es nur eines Rufes, um sie wieder neu belebt versammelt zu sehen.

XII.

Die Festungs-Arrestanten.

§. 88. In der ganzen Geschichte des Menschen ist kein Kapitel unterrichtender für Herz und Geist, als die Annalen seiner Verirrungen. Bey jedem großen Verbrechen war eine verhältnißmäßig große Kraft in Bewegung. Wenn sich das geheime Spiel der Begehrungskraft bey dem matten Lichte gewöhnlicher Affecte versteckt, so wird es im Zustande gewaltsamer Leidenschaft desto hervor springender, colossalischer, lauter. Der feinere Menschenforscher, welcher weiß, wie viel man auf die Mechanik der eigenen Willensfreyheit eigentlich rechnen darf, und wie weit es erlaubt ist, analogisch zu schliessen, wird manche Erfahrung aus diesem Gebiete in seine Seelenlehre hinüber tragen, und für das sittliche Leben verarbeiten.

Mit dieser Betrachtung kann ich die Peterwardeiner Festungs-Arrestanten, so wie alle übrigen Sträflinge, nur bedauern, aber nie als Auswürflinge der Menschheit verdammen, denn der Mensch bleibt in jedem Stande doch noch Mensch und unseres Gleichen.

Zwischen der heftigen Gemüthsbewegung des handelnden Menschen und der ruhigen Stimmung des Lesers, welchem diese Handlung vorgelegt wird, herrscht ein so widriger Contrast, liegt ein so gro-

XII ЗАТВОРЕНИЦИ У ТВРЂАВИ

§. 88. Ниједно поглавље у историји човечанства није поучније за срце и дух од »учења на почињеним грешкама«. Код сваког великог злочина била је у питању сразмерно велика учињена грешка. Ако се тајна искра пожуде успешно скрива при мутном светлу, она при јакој светлости утолико више избија и јавља се са још више страсти, жестоко и гласно. Осетљивији истраживач човека који зна колико се може рачунати на деловање сопствене слободне воље, а колико је дозвољено да се закључује по аналогiji, ће у своју науку о души унети по које искуство из ове области и прилагодити га моралу и исправном животу.

Са оваквим ставом могу затворенике у Петроварадинској тврђави, као уосталом и остале кажњенике само да жалим, а никако да их проклињем као изроде човечанства, јер

човек у свакој прилици и на сваком месту и даље остаје човек.

Између плаховитог узбуђења радног човека и тихог расположења читаоца коме се ова радња предочава, постоји толика супротност, толики међупростор да је последњем тешко, готово немогуће да наслути повезаност. Ми држимо несретника у тренутку када је чин започео као и када за њега испашта за човека као што смо и ми сами, али ипак као затвореник он је биће друге расе, са крвотоком другчијим од нашег, биће које следи нека друга правила. Њихова судбина дира нас мало, јер се наша ганутост њиховом судбином заснива само на нејасној свести о некаквој опасности која нам прети од њих, али је удаљеност између нас и њих тако велика да ми о некаквој сличности и не сањамо.

Да су ови несрећници у младости имали бољи одгој, те да су у другим условима радили послове примерене својим урођеним склоностима, можда би их савременици или потомци због племенитог човекољубља уписали у листу најузвишенијих.

§. 89. Некада више а некада мање од стотину оваквих јадних кажњеника испуњава узан простор већег броја неугледних казамата, у којима дрвени кревети без креветнине служе за ноћни лежај. За шест крајцара дневног плаћања по човеку, добијају они од штабског надзорника њиховој казни примерену храну.

Посао ових људи састоји се од чишћења улица и тргова, чишћења и прокопавања канала и ношења воде. Велики део њих окреће ногама, дању и ноћу, машине за воду (пумпе – прим. прев.), које воду за пиће и кување кроз подземне цеви отпремају у Горњу тврђаву и Хорнверк. Поред тога користе их и као надничаре код ерарске градње, а разноликост њихових послова зависи од наредби Команде тврђаве.

И ма колико да су они за Тврђаву корисни и неопходни, толико је непријатан и неподношљив непрекидан звекет ланаца. Већ у праскозорје, када је сан благ и окрепљујући, а много чешће посећује становнике вароши него села, почиње звекет робијашких ланаца који траје до дубоко у ноћ. Ниједна улица, чак ниједна кућа не остају поштеђене овог непријатног звука, који се још и појачава због снажног стругања гвоздених карика које се вуку по плочницима.

fser Zwischenraum, dafs es dem letzteren schwer, ja unmöglich wird, einen Zusammenhang nur zu ahnden; wir sehen den Unglücklichen, der doch in eben der Stunde, wo er die That beging, so wie in der, wo er dafür büfset, Mensch war wie wir, für ein Geschöpf fremder Gattung an, dessen Blut anders umläuft, als das unsrige; dessen Wille andern Regeln gehorcht, als der unsrige; seine Schicksale rühren uns wenig, denn Rührung gründet sich ja nur auf ein dunkles Bewustseyn ähnlicher Gefahr, und wir sind weit entfernt, eine solche Aehnlichkeit auch nur zu träumen.

Hätten diese Unglücklichen in ihrer Jugend eine bessere Erziehung genossen, wären sie unter anderen Umständen zu solchen, ihren natürlichen Anlagen angemessenen Beschäftigungen verwendet worden, dann hätten Mitmenschen und Nachkommenschaft sie vielleicht in die dauernde Nahmenliste der erhabensten, aus Grundsätzen edlen Menschenfreunde eingetragen.

§. 89. Oft mehr, oft weniger als hundert solcher elenden Sträflinge füllen den engen Raum mehrerer unansehnlicher Casematten, in welchen hölzerne Bettstellen (Pritschen) ohne Unterlage zum Nachtlager dienen. Um sechs Kreuzer täglicher Bezahlung für einen Menschen erhalten sie durchgehends vom Stabs-Profosen eine ihrem Elende angemessene Kost.

Die Beschäftigung dieser Menschen besteht in der Reinigung der Strafsen und Plätze, in Räumung der Canäle, und im Wassertragen. Ein grofser Theil derselben wird durch das Treten der Wasser-Maschine bey Tag und Nacht beschäftigt, die das nöthige Trink- und Kochwasser durch unterirdische Röhren in die obere Festung und das Hornwerk leiten. Nebstbey werden sie auch als Handlanger bey Aerarial-Bauführungen verwendet, überhaupt hängt die Mannigfaltigkeit ihrer Arbeiten von der Bestimmung des Festungs-Commandos ab.

So nützlich und unentbehrlich diese Classe Menschen für die Festung auch immer seyn mag, so unangenehm und unerträglich ist und bleibt ihr unauf-

hörliches Kettengeklirre. Schon mit Tagesanbruch, wenn noch der sanfte erquickende Schlaf, der den städtischen Bewohner oft mehr, als den Landmann beherrscht, sich über die ganze Stadt verbreitet, beginnt schon dieses rasselnde Lärmen, und währt bis in die Nacht. Keine Gasse, selbst kein Haus bleibt vor diesem unangenehmen Geräusche gesichert, welches durch den Wiederhall der auf den Pflastersteinen sich gewaltsam fortschleifenden Eisenringe noch vermehrt wird.

Die Erfahrung lehrt, daß man das heftige Klappern einer Mühle, eine rauschende Musik, ja selbst zänkischen Lärmen und unruhige Nachbarschaft in der Länge der Zeit gewöhnen kann, dieses Kettengeklirre aber ist und bleibt ein- für allemahl als der Vorhall unglücklicher Menschen den Ohren empfindlich und unerträglich; denn ich gestehe, daß ein zwölfjähriger Aufenthalt in Peterwardein mich noch nicht an dieses Lärmen gewöhnen konnte. Diefes ist und bleibt die größte Unannehmlichkeit dieser Stadt, die leider beydem einmahl aufgestellten Satze: »daß Sträflinge der Sicherheit wegen in Festungen gehalten werden müssen,« nicht zu vermeiden ist.

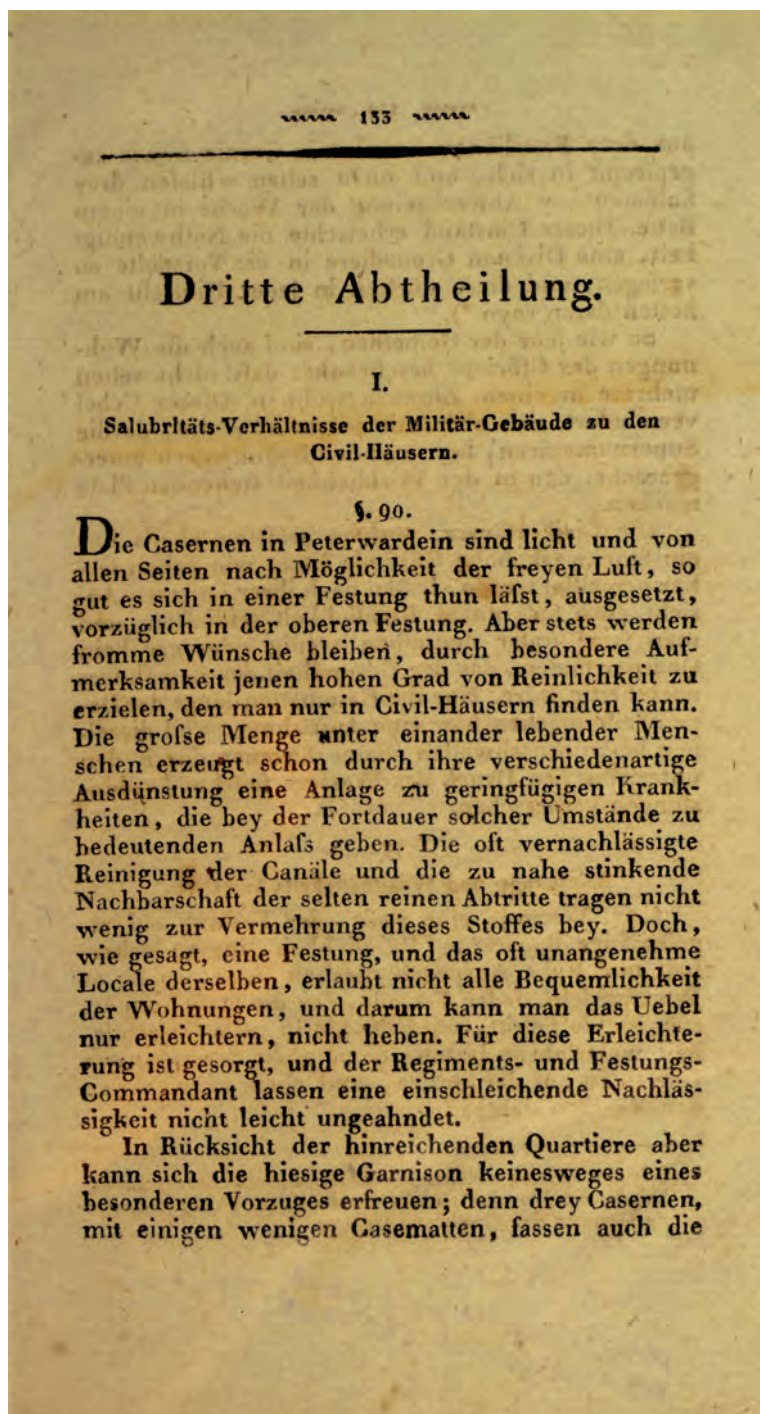
Nur Schade, daß diese Sträflinge in jenem Augenblicke, wo sie nach vollendeter Strafzeit in die bürgerliche Gesellschaft und in den Genuß der Freyheit zurück treten, nicht auch mit Kleidungsstücken und einem verhältnißmäßigen, zum Unterhalte auf einige Tage hinreichenden Betrage an Geld unterstützt werden, (so wie durch eine lobenswerthe Privat-Anstalt in Wien geschieht); denn gerade in diesem kritischen Augenblicke haben sie keinen rechtlichen Erwerb, und können daher durch wirkliche Noth zu neuen Verbrechen und Vergehungen gezwungen werden *).

*) Zwar wird ein großer Theil zu jenen Regimentern zurück geschoben, woher sie kamen, doch stets bleibt die Anzahl jener größer, die nicht unter diese Rubrik gehören, oder durch vieljährige Strafzeit für den Militärdienst untauglich geworden sind.

Искуство нас учи да се човек након дужег времена може привићи на клопарање млина, гласну музику, свађу, галаму и немирне комшије, али овај звекет, који је уједно и судбина ових несрећних људи, остаје заувек неподношљив и признајем да се за дванаест година боравка у Петроварадину на ову буку нисам навикао. То јесте и остаје највећа неугодност овог града, која се због става да се *кажњеници због сигурности морају држати у Тврђави*, не може избећи.

Велика је штета што ови кажњеници у тренутку пуштања из затвора, када се враћају у цивилно друштво не добијају одећу и сразмерну, за неколико дана довољну количину новца (како се дешава у једном за похвалу вредном приватном заводу у Бечу); јер баш у овом критичном тренутку они немају поштену зараду, те због стварне нужде могу бити принуђени на нова зла и преступе.⁷⁰

⁷⁰ Стварно се велики број враћа у оне рагименте (пукове) одакле су дошли, али увек остаје већина која не спада овде или је због дугогодишње робије постао неспособан за војну службу.

Треће поглавље

I

ЗДРАВСТВЕНЕ ПРИЛИКЕ ВОЈНИХ ЗГРАДА У ОДНО- СУ НА ЦИВИЛНЕ КУЋЕ

§. 90.

Касарне су у Петрова-радину светле и са свих страна, колико је то у Тврђави могуће, изложене слободном ваздуху, првенствено у Горњој Тврђави. Али ће увек остати скромна жеља да се посебном пажњом досегне онај степен чистоће, који се може наћи само у цивилним кућама. Велики број људи већ својим разноликим хигијенским навикама ствара услове за појаву болести, које услед трајања оваквих околности стварају услове за бригу. Често запуштени канали у непосредној близини нужника, који се ретко чисте и зато грозно заудајају, доприносе забринутости за здравље. Сама Тврђава, а и њен географски положај, не омогућава сву удобност

станарима и зато се већ постојеће зло може само ублажити, али не и отклонити. Извесно олакшање постоји, јер заповедници Регименте и Тврђаве неће лако дозволити немару и небризи да се ушуњају.

У погледу простора за смештај овдашњи гарнизон се не може ни у ком случају похвалити неком удобношћу, јер три касарне са неким казаматима прихватају гарнизон састављен од три батаљона, тако да неретко, при смени страже, спавају и по три војника у једном кревету. Ова околност је условила да се један дивизион премести у предграђе, па су они изгледа у сваком погледу најбоље прошли.⁷¹

⁷¹ Од времена када сам ово писао промениле су се покоје околности у корист смештаја.

Као и код обичних војника, скучени су и станови официра, тако да често више њих станује у једној соби. Овај проблем решава се тако што се сваког месеца прекобројни упућују у друге пукове и тако ослобађају места онима који су стварно овде потребни.

Цивилне куће су највећим делом једноспратне зграде, као што је већ раније речено, те по свом уредном спољашњем изгледу упућују и на унутрашњу чистоћу и ту је тешко наћи стан који би био нездрав за становање. Изузетак су само казамати дуж Дунава, јер се ту при порасту реке и притиска подземних вода јављају влажна, нездрава испарења.

II УСТАНОВЕ ЗА ОДРЖАВАЊЕ ЧИСТОЋЕ И ПРУЖАЊЕ МИЛОСРЂА

§. 91. Ако се један град или тврђава могу подичити правилном градњом, чистоћом, унутрашњом сигурношћу и миром, онда је то град и тврђава Петроварадин. Сваки странац који први пут дође у Петроварадин даће ми за право у томе, јер на улици нема ни најмање прљавштине, а исто толико мало је видљива иста и на кућама.

aus drey Bataillonen bestehende Garnison wie angepöppt in sich, und nicht selten schlafen drey Soldaten bey Abwechselung der Wache in einem Bette. Dieser Umstand erheischte die Nothwendigkeit, eine Division Grenadiere in die Vorstädte zu verlegen, und diese dürften in jeder Hinsicht am besten daran seyn *).

So wie jene der Gemeinen, sind auch die Wohnungen der Officiere beschränkt, daß nicht selten mehrere in einem Zimmer wohnen. Dieses Uebel vermindert sich aber mit jedem Monathe, da die Supernumerären, bey fremden Regimentern untergebracht, den in der Wirklichkeit stehenden Platz machen.

Die Civil-Häuser, welche größten Theils nur ein Stockwerk hohe Gebäude sind, wie schon früher gemeldet wurde, lassen nach ihrer äusseren Ansicht auch auf innere Reinlichkeit schließen, und man wird unter denselben wenig oder gar kein Quartier finden, das der Gesundheit des Bewohners nachtheilig wäre. Nur die Casematten längs der Donau-Seite machen hier eine Ausnahme, weil dieselben bey dem Anschwellen dieses Stromes durch den unterirdischen Druck des Wassers feuchte Ausdünstungen verursachen.

II.

Reinigungs- und Wohlthätigkeits-Anstalten.

§. 91. Wenn je eine Stadt oder Festung auf regelmäßige Bauart, auf Reinlichkeit, innere Sicherheit und Ruhe Anspruch machen kann, so ist es Peterwardein. Jeder Fremde, der die Stadt zum ersten Mahle betritt, wird ihr hierin volle Gerechtigkeit widerfahren lassen; denn nicht der geringste Unrath ist auf der Strafse, und eben so wenig an den Häusern sichtbar. —

*) Seit der Zeit, in welcher ich diesen Aufsatz niederschrieb, haben sich bis nun manche vortheilhafte Veränderungen zu Gunsten der Quartiere ergeben.

МУЗЕЈ ГРАДА НОВОГ САДА
ПЕТРОВАРАДИНСКА ТВРЂАВА

Der letzte Tag in jeder Woche ist dazu bestimmt, die innere Stadt zu reinigen, und Staub und Koth auf Wagen an die Ufer der Donau zu führen. Diese Arbeit, so wie auch die Räumung der Canäle und Retiraden, wird durch die anwesenden Sträflinge verrichtet *).

Die wohlthätigsten Wirkungen auf die Gesundheit der Peterwardeiner Bewohner äußern die zwey in den Festungswerken vor dem Neuthore angebrachten Schleusen durch welche das bey Ergießungen der Donau hinein strömende Wasser wieder abgeleitet wird, wodurch die Geburtsstätte der einst so häufigen Wechselfieber vertilgt wurde.

Die Idee und Ausführung dieses Werkes im Jahre 1807 verdanken wir der unermüdeten Thätigkeit des damahligen commandirenden Generals Baron von Simbschen.

Das Pflaster ist, im Vergleiche gegen das der umliegenden Städte, in Peterwardein noch das beste.

Für die Sicherheit, Ruhe und Ordnung des Inneren sorgt das Festungs-Commando durch das garnisonirende Militär bey Tag und Nacht. Jeder öf-

*) Ich kann nicht unterlassen den Reinigungs-Gegenstand der unterirdischen Canäle einiger Mafsen zu bemängeln, der, da er dem Auge der forschenden Polizey nicht so offen da liegt, bis jetzt sehr vernachlässigt wurde. Seit einem Zeitraume von vielen Jahren mögen sich die meisten derselben so verschlammmt und gestockt haben, daß die täglich aus den Abtritten dahin fließende Unreinigkeiten nicht so schnell abfließen als es nöthig wäre. Kein Wunder also, wenn sich durch langes Stillstehen der sich immer mehr entwickelnde Gestank der nahe liegenden Erde beymischt, und allmählich die angränzenden Brunnen verunreinigt. Ich kenne mehrere Hausbrunnen, deren Wasser höchstens zum Abwaschen der Geschirre taugt. Selbst bey häufigen Regengüssen strömt das Wasser oberflächlich weg, ohne den schon fest liegenden Schlamm mitreissen zu können.

Habe ich durch diese offenerzige Erinnerungen Manchen an's Herz gegriffen, so bitte ich um Verzeihung, es geschah nicht um zu beleidigen, sondern um wohlzuthun.

Последњи дан у недељи одређен је за чишћење унутарашње вароши и да се прашина и ђубре одвезу на обалу Дунава. Овај посао, као и чишћење канала и нужника, обављају кажњеници.⁷²

Најповољније деловање на здравље становника Петроварадина имају две уставе (*шлагз*) испред Нове капије, путем којих се одводи изливена вода Дунава, чиме је уништено легло некад врло раширене повратне грознице.

За идеју и остварење овог дела 1807. године треба захвалити неуморној делатности тадашњег заповедника генерала барона Симбшена.

Тротоар је у поређењу са околним градовима у Петроварадину најбољи.

О сигурности, реду и миру даноноћно брине Команда тврђаве, уз помоћ присутне војске. Сваку јавну галаму или неки други испад спречава стража која се брзо појави. Исто тако ретко могу да избију већи пожари, јер справе за спасавање, заједно

с војском, која их примерно одржава стижу брзо. Наши се савременици већ дуго не сећају да је иједна кућа у вароши страдала у пожару.

⁷² Чишћење подземних канала је донекле мањкаво, па пошто није пред очима полиције, врло је запуштено. Вероватно се највећи број замуљио и загушио, тако да нечистоћа из нужника не може да отиче потребном брзином. Није чудо што се услед дугог стајања смрад меша са околном земљом и прља околне бунаре. Знам више бунара чија вода може да послужи, евентуално за прање посуђа. Чак и при честим пљусковима вода отиче надземно јер не може да понесе већ згуснути муљ. Уколико сам овим отвореним потсећањем некога дирнуо у срце, молим за опроштај, јер није из зле намере него из добочинства.

Против-пожарнакомисија коју чине: један грађевински официр, градоначелник (капетан места), један службеник Магистрата, димничар, тесар и зидар, мора сваке године једном да прегледа све цивилне и ераријалне зграде, те мора настојати да се отклони сваки могући узрок пожара. Сваки становник може мирно да спава, јер стотине стража које чувају ерарску имовину неће занемарити ни његову имовину. Пошто Петроварадин мало користи ове могућности, утолико их више користи комшијски Нови Сад, јер би ово дрвима претрпано место сигурно већ више пута остало у пепелу, да руке стотине војника и спасоносни млазеви воде нису обуздали ужасавајући пламен.

§. 92. Ограничена средства и збиља неповољне камате уложеног капитала овдашње Грађанске болнице проузроковала су, у насталим околностима, жалосну слику Милосрдног прибежишта и онемогућили његово боље издржавање.

Ова у погледу финансија веома оскудна болница, по ко зна који пут доведена је поново у подношљиво стање, како деловањем царско-краљевског саветника, штабског лекара, доктора племенитог Кинстлерна, тако и значајним прилозима добронамерних грађана. Протекле године су показале жалосну истину, да се могло рачунати на почетак овакве помоћи, али не и на њено дуже трајање.

sentliche Lärm oder sonstige Unfug wird durch die herbey eilende Wache gleich unterdrückt. Eben so wenig können nahmhafte Feuersbrünste ausbrechen, weil die Rettungsanstalten durch das Militär musterhaft und jederzeit schnell sind. Unsere Zeitgenossen wissen seit einer langen Reihe von Jahren sich nicht zu erinnern, daß durch Feuer in der Stadt ein Haus verzehrt worden wäre.

Eine besondere Feuer-Commission, die aus einem Genie-Officier dem Platzhauptmanne, einem Beamten vom Magistrat, dann aus dem Kaminfeger, Zimmer- und Mauermeister besteht, muß jährlich ein Mahl alle Civil- und Aerarial-Gebäude besichtigen, und jede Ursache einer möglichen Feuersgefahr zu beseitigen suchen. Jeder Einwohner kann daher ruhig die Nachtstunden durchträumen, da hunderte von Schildwachen bey Bewachung der Aerarial-Güter auch das Seinige nicht übersehen. So wenig Peterwardein von diesen Verfügungen Gebrauch macht, desto mehr benützt sie das angränzende Neusatz: und gewiß läge der mit Holz überhäufte Ort schon mehr als ein Mahl in Asche, hätten nicht hunderte von Soldatenhänden und die Alles hinreisenden Wasserschlünde den verheerenden Flammen Einhalt gethan.

§. 92. Die beschränkten Mittel und die wahrlich nicht hinreichenden Zinsen der angelegten Capitalien des hierorts bestehenden Bürger-Spitals haben bey den eingetretenen Zeitverhältnissen die traurige Folge nach sich gezogen, daß dieser wohlthätige Zufluchtsort sehr kümmerlich unterhalten werden kann.

Dieses in seinen Mitteln so sehr beschränkte Spital wurde schon zu wiederhohnten Mahlen theils durch die thätige Verwendung des k. k. Rathes und Sanitäts-Stabsarztes Doctor von Künstlern, theils durch bedeutende Beyträge gutgesinnter Bürger in einen erträglichen Zustand versetzt: aber die Verhältnisse der verflossenen Jahre haben die traurige Ueberzeugung abgedrungen, daß bey dem Bestande

desselben wohl das Beginnen, aber nicht die Dauer einer solchen vorüber gehenden Hülfe zu erwarten war.

Das Haupthinderniß lag in dem immerwährenden Schwanken der Preise der unentbehrlichsten Lebensmittel, die mit Inbegriff der nöthigen Medicamente und sonstigen Auslagen, ohne Schulden zu machen, nie herbey geschafft werden konnten.

Bey den gegenwärtigen Finanz-Anordnungen scheint dieses Schwanken der Preise wenigstens bey den unentbehrlichsten Lebensbedürfnissen größtentheils sich bald zu heben und ich zweifle dann nicht an einem gewünschten Fortgange dieser Anstalt, da besonders durch aufmerksamere Verwaltung und durch die Beygabe eines bürgerlichen und unentgeldlichen Spital-Verwalters allem Unfug und jeder Verschwendung gesteuert wird.

Unter der Aufsicht des Rathes von Künstlern besorgt ein Communitäts-Arzt die Heilung, so wie die Spital-Diener, unter der Controlle des bürgerlichen Verwalters, die Verpflegung der Kranken.

§. 93. Eine ganz andere Ansicht gewährt das Militär-Garnisons-Spital. Es ist für den Krankenstand einer starken Garnison zwar nicht groß genug, denn es faßt im höchsten Nothfalle kaum 200 Kranke; doch was Ordnung und auf das Aeufserste getriebene Reinlichkeit betrifft, wird in einem solchen Grade beobachtet, daß in dieser Hinsicht nichts mehr zu wünschen übrig bleibt.

§. 94. Besonders wichtig und nöthig ist die Geschicklichkeit im Schwimmen allen Kriegern, und der Mangel an solcher war bis nun bey diesem Stande eine wichtige Ursache des Unterganges. — Um die Schwimmkunst in der österreichischen Monarchie zu verallgemeinen, wurde vor drey Jahren auf höhere Anordnung auch hier eine Schwimmschule errichtet, in welcher ein von Wien eigends geschickter Schwimm-Meister allen von den Gränz-Regimentern hierher beordneten Individuen das Schwimmen lehrt; diese aber bey ihrer Rückkehr

Главна сметња била је стално померање цена најнеопходнијих намирница, што укључујући набавку неопходних лекова и остале трошкове никада није било могуће без настанка нових дугова.

При садашњим финансијским уредбама изгледа да ће се раст цена најнеопходнијих намирница спречити и не сумњам онда у даљњи опстанак ове установе, јер пажљивијим управљањем и придодавањем једног цивилног управника свака би неправилност и неподштина била отклоњена.

Према овој уредби општински лекар, под надзором саветника племенитог Кинстлерна, лечио би болесне а болнички послужитељи под надзором цивилног управитеља би опскрбљивали и неговали болеснике.

§. 93. Сасвим другу слику даје Војна гарнизонска болница. Она истина није довољна за све болеснике Великог гарнизона, јер у крајњој нужди може да прими

једва две стотине болесника, али што се тиче реда и највишег могућег степена чистоће и хигијене, ту више ништа не остаје као жеља.

§. 94. Посебно је значајно и неопходно да сви ратници знају да пливају и такав недостатак био је до сада чест узрок војних пораза. Да би умеће пливања у Царевини постало опште, овде је на основу Више наредбе отворена школа пливања у коју је дошао из Беча учитељ пливања, у циљу обуке свих особа које су из граничарских пукова (регименти), да би овладали вештином пливања и послани овамо, а који при повратку кући треба да пренесу своје зњање својим друговима.

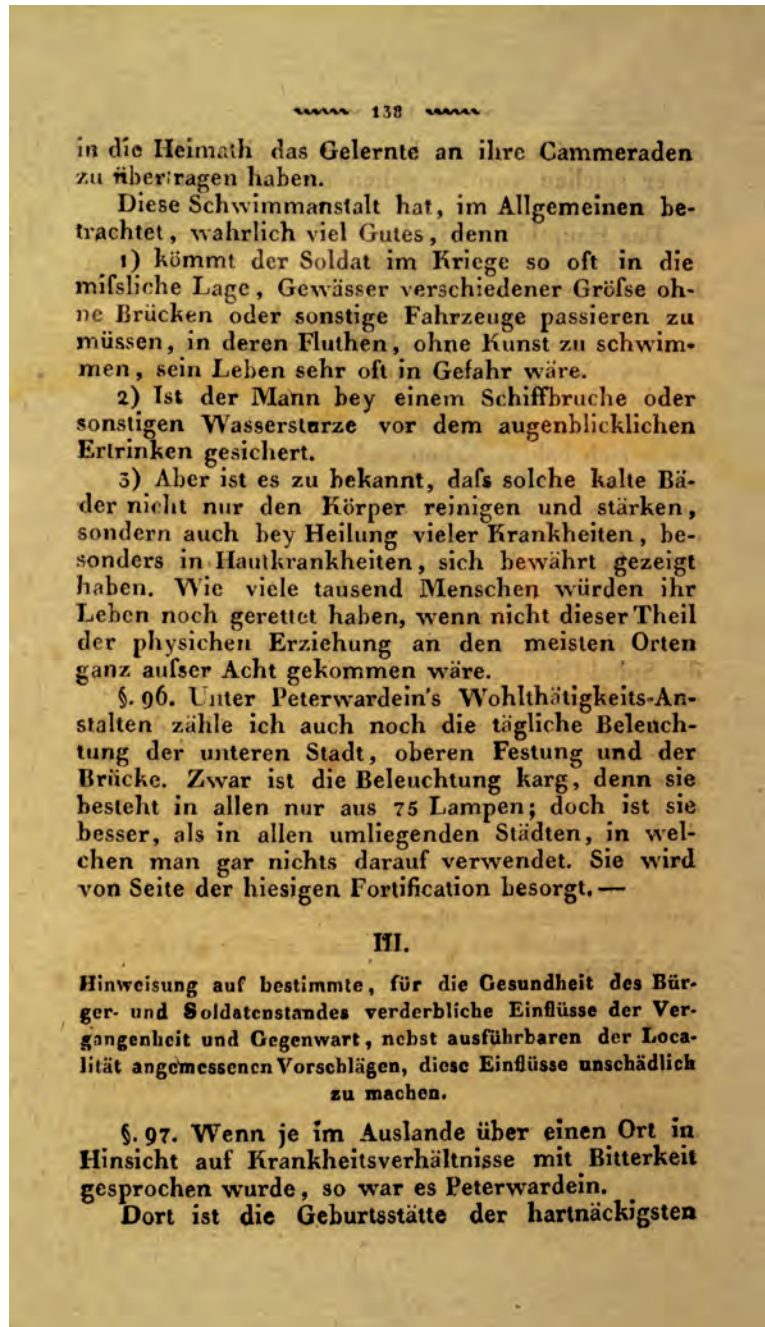
Ова школа пливања, уопштено гледано, има следеће предности:

Војник у рату долази у неприлику да мора да пређе воде различите ширине без мостова или неких других превозних средстава, па би му живот без знања пливања био угрожен.

Приликом бродолома или неке друге опасности од воде, човек је сигуран од дављења ако зна да плива.

Добро је познато да овако хладне купке не само да чисте и јачају тело него доприносе и лечењу многих болести, нарочито кожних обољења. Колико би хиљада људи спасило свој живот да овај део телесног одгоја није потпуно запостављен.

§. 96. Под благодет Петроварадина убрајам и свакодневно осветљење Доње вароши, Горње тврђаве и Моста. Истина осветљење је оскудно, пошто се састоји од само седамдесет и пет светилки, али је боље него у свим околним варошима где се томе не поклања пажња. Осветљење обезбеђује овдашња Тврђава.

III

УКАЗИВАЊЕ НА ОДРЕЂЕНЕ УТИЦАЈЕ ПРОШЛОСТИ И САДАШЊОСТИ НА
ЗДРАВЉЕ ГРАЂАНА И ВОЈНИКА, И ПРИМЕРЕНИ ИЗВОДЉИВИ ПРЕДЛОЗИ МЕСНОЈ
ВЛАСТИ КАКО БИ СЕ ТИ УТИЦАЈИ УЧИНИЛИ НЕШКОДЉИВИМ

§. 97. Уколико би се у иностранству са горчином говорило о неком насељу у вези болести, било би то о Петроварадину.

Тамо је родно место најупорније повратне грознице, говорио би северни Немац

Wechselfieber, schrie der in seine Heimath zurück kehrende Norddeutsche, und man könne vom Glücke sagen, wenn man nach jahrelangen Fieber-Paroxysmen mit schlapper Haut und derley Knochен noch davon gekommen ist. — Es ist nicht zu läugnen, daß vor einem halben Jahrhundert es noch Jahre gab, in welchen sich Peterwardein der Sünde der Menschenzerstörung theilhaftig machte, ohne einen Blick auf frühere Zeiten zu werfen, in denen die fanatischen Züge der Kreuzfahrer, wie nicht minder die Armeen wider die Erbfeinde der Christenheit durch die matte faule Luft in den niederen Theilen Ungarns starken Abbruch litten.

Wäre es ein Wunder, wenn die Posaune der Sterblichkeit in Syrmien noch lauter geblasen hätte, da man zwar nicht aus officieller Quelle, doch nach untrüglichen mündlichen Traditionen noch lebender Zeugen genau weiß, daß der Bau der unteren Festung von Peterwardein vielen tausend Arbeitern das Leben kostete, die kerngesund dahin kamen, und nicht selten schon am zweyten oder dritten Tage eine Beute der Todtengräber wurden. Mit dem ganzen Krame der Spinnerey mögen damahls die Parzen ihr Hauptlager in dem engen Zirkel dieser Bauführungen aufgeschlagen haben, um der kaum denkbaren Summe von 50, 60-70 Menschen täglich den Lebensfaden abzuschneiden. —

Doch nicht allein das Clima, sondern auch andere der Menschheit unholde Dinge drängten sich zum Untergange der dasigen Arbeiter mitzuwirken.

Das sehr gering bevölkerte Syrmien konnte natürlicher Weise bey weitem nicht so viel arbeitende Hände liefern, als der riesenmäfsig begonnene Festungsbau unter- und oberhalb der Erde erforderte; die nahe begränzten und selbst auch die weit entfernten Bezirke Ungarns mußten ihre Tribute in verschiedenen Zeiten des Jahres nach Peterwardein liefern, um den künstlichen und jetzt bewundernswürdigen Maulwurfshügel in Habsburgs großem Garten zu

при повратку у домовину и могло би се подвести под луду срећу уколико би се болест, након вишегодишњих жестоких напада грознице, завршила само млитавом кожом и истим таквим костима. Неоспорно је да је Петроварадин као град, још пре пола столећа, у неким годинама имао великог удела у смртности људи, без да се и баци поглед на ранија времена, у којима су фанатичне поворке крсташа у борби против заклетог непријатеља хришћанства у нижим деловима Угарске, због отужног и смрдљивог ваздуха трпеле велике губитке.

Није ни чудо да се смртна труба у Срему чула још јаче, што се не зна из званичних извора, али на основу усмене приче још живих сведока тачно се зна, да је градња Доње тврђаве у Петроварадину стајала живота многе хиљаде радника, који су дошли овамо здрави као дрен и не ретко

постајали плен гробара након свега неколико дана рада. Изгледа да се у то време Парке (судије из Старогрчке митологије – прим.прев.) сместиле свој главни логор у уски круг ове грађевине, да би нама данас једва замисливом броју од педесет до седамдесет људи дневно отсецале танку нит живота.

Није само клима, него су и друге напасти припомогле масовном умирању овдашњих радника.

Слабо настањен Срем наравно ни из далека није могао да да неопходан број радних руку, за огромне започете надземне и подземне радове. Оближњи срезови су ограничили број радника, а удаљени срезови Угарске морали су своје обвезнике да шаљу у разним годишњим добима, да би се прокопао вештачки и сада дивљења вредан кртичњак у великој башти Хабсбурга, и да им се (Хабсбуршкој монархији) тако осигура богатство и раскош.

Није чудо да су ови људи, одвојени од својих родитеља, деце и осталих рођака, идући пешице и живећи бедно, овде доспевали већ мрзоволни, при чему су ненавикнути на климатске услове ове равне, мочварне земље, свакако веома брзо губили своје добро здравље.

Потом су ови људи добијали алат за градњу шанчева, наравно под војним надзором, а највише су били ангажовани на пословима копања земље у разним правцима и њено одвожење на за то предвиђена места. Не ретко се при овим пословима наилазило на велике масовне гробнице, из којих су на светло дана доспевале хиљаде костију људи и животиња, које су тамо сахрањене после неког ратничког боја или епидемије куге, при чему је често налажење полураспаднутих тела и људских и животињских код радника изазивало језу и гађење. Када се сетимо да

сваки мртвац већ након неколико часова код живих изазива одбојност и страх, лако је схватити какав је одвратан утисак ово морало оставити на раднике, који су ове јадне остатке морали не само да додирну, него и да их поново сахране на друго место.

Колико је ово отужно испарење отворених гробова утицало на здравље радника, толико га је употпуњавала свеприсутна гадљивост настала услед сталног гледања и додиривања лешева.

Уколико би снажна природа неких људи и издржала ово ужасно искушавање, на крају би подлегла честој и прекомерној употреби незрелих плодова или конзумирању овдашњег јаког вина, које је својом слаткоћом и јефтиноћом двоструко привлачно, не рачунајући ту и лош смештај који с обзиром на бројност радника и није могао бити бољи.

durchwühlen, und dadurch den Reichthum und die innere Zierde desselben zu sichern.

Kein Wunder also, daß die von ihren Aeltern, Kindern und sonstigen Angehörigen losgerissenen Leute, auf einer weiten, beschwerlichen Fußreise elend lebend, schon mit Widerwillen an dem Orte ihrer Bestimmung ankamen, wobey das mächtig veränderte Temperaturs-Verhältniß zwischen ihren vorherigen Gebirgswohnungen gegen das flache, sumpfige Land sehr nachtheilig auf ihren Gesundheitszustand wirken mußte.

Nun wurden diese Menschen mit Schanzwerkzeugen versehen, und unter militärischer Aufsicht größten Theils zu solchen Arbeiten verwendet, die das Lockermachen der Erde nach verschiedenen Richtungen und Vertiefungen, und das Verführen derselben auf zweckmäßige Anlagen zum Grunde hatten. Man stieß bey dieser Beschäftigung nicht selten auf mächtige Erdflecke, in deren Schoofse tausendfältige Gebeine von Menschen und Thieren zu Tage gefördert wurden, die entweder das mächtige Schwert des Krieges, oder die Alles hinreissende Seuche ehemahliger Pestkrankheiten dorthin geschleudert hatte, wobey das oftmahlige Vorkommen halb verwesener Körper den Arbeitern Ekel und Schauer erregten. Wenn wir bedenken, daß jeder Todte wenige Stunden nach seinem Ableben schon der noch lebenden Menschheit zum Ekel wird, so ist leicht erklärbar, was für einen widrigen Eindruck dieser schauerliche Anblick bey Menschen erregen mußte, die diese traurigen Reste nicht nur betasteten, sondern auch an andere Orte wider begraben mußten.

Was die üble Ausdünstung dieser geöffneten Gräber zum Nachtheile der Gesundheit beytrug, vollendete noch der Ekel des stäten Anschauens und Berührens.

Hatte die Riesennatur mancher Menschen diese Feuerprobe überstanden, so unterlag sie am Ende doch dem oftmahligen Uebergenusse unreifer Früchte oder des hiesigen geistreichen Weines, der durch

seine angenehme Süße und Wohlfeilheit, doppelt anlockend war, unberechnet der schlechten Unterkunft, die bey einer Anzahl von so vielen tausend Arbeitern nicht anders, als schlecht seyn konnte.

Hatte ihn endlich die Macht des Fiebers ergriffen und zur Arbeit untauglich gemacht, so war ein schlechtes Lager, sorglose Behandlung und nicht gewohnte Nahrung hinreichend, der Erde jenen Tribut wieder zu geben, den der jetzt Todte vor wenig Stunden ihr noch entrissen hatte. Die Verheerungen der Krankheiten waren so groß, daß man die nöthige Anzahl von Maurern, Steinmetzen und dergleichen Arbeitern, die einem ähnlichen Schicksale unterlagen, auf den gewöhnlichen Wegen nicht mehr herbeychaffen konnte. Es wurden eigene Werbungen für Gesellen in allen Provincial- und Hauptstädten der Monarchie veranstaltet, wobey diesen Leuten gewisse Begünstigungen nebst einem höhern Tagelohne zugesichert wurden. Zum Zeichen ihrer freywilligen Verpflichtung trugen diese Leute eigene Cocarden von gelber und schwarzer Farbe, die, wenn eine bestimmte Zahl voll war, auf Schiffen nach Peterwardein geführt wurden.

Gewohnt im Auslande von Peterwardein sich lauter Todes- und Schreckensneuigkeiten erzählen zu lassen, schob man gern und bereitwillig die große Sterblichkeit bey der deutschen Armee im letztverflossenen Türkenkriege, so wie die traurigen Folgen der Pest in den Jahren 1795 und 1796 in Syrmien diesem Orte zur Last, weil es der geschwätzigsten Fama leichter war, einen in der Geschichte bekannten Ort zu nennen, in dessen Nähe diese schrecklichen Ereignisse begannen und endeten, als mehrere Nahmen von unbekannten Dörfern und Marktflecken dem Gedächtnisse einzuprägen, welche die deutsche Zunge im serbischen Accent kaum auszusprechen vermag. —

Von jenen Zeiten her, ob nun zwanzig Jahre früher oder später, gründet sich auch die pasquillirte Benennung *Peter grab ein*, die vermuthlich

Када би га грозница најзад онеспособила за рад, лош смештај, немарно лечење и лоша храна на коју није навикао, били су довољни да радног обвезника, кулучара, исцрпе до изнемоглости. Харање болести било је толико да је готово немогуће било и даље на уобичајен начин прикупљати потребан број зидара, каменорезаца и сличних радника. У свим провинцијама и главним градовима у Монархији организовано је прикупљање калфи, при чему су се овим људима, поред већих дневница, јамчиле још неке погодности. Као знак своје добровољно преузете обавезе ови људи су носили жуте или црне кокарде, а када би се прикупио одређен број ових добровољаца, исти су превожени лађама до Петроварадина.

Народ у иностранству навикао да о Петроварадину чује само језиве новости и вести о смрти, приписао је

самом месту одговорност за велику смртност у Немачкој војсци за време последњег рата са Турцима, као и катастрофалне последице куге у Срему 1795. године и 1796 године, јер је било лакше да се као историјски податак наведе свима познато место у чијој су близини и започели и завршили се језиви догађаји, него да се запамти списак имена непознатих села и трговишта и чије називе Немци једва изговарају.

Из тог времена, можда двадесетак година раније или касније потиче и погрдни назив *Петре уконај*⁷³ коју је сигурно измислио неки шаљивција у бунилу од сремског, винског нектара.

⁷³ Ради се о сличности ове изреке: *Peter grab ein* и немачког назива *Peterwardein* (Петроварадин) — прим. прев.

§. 98. Долазим најзад, до садашњих здравствених прилика у Петроварадину и не само што ћу настојати да откријем узроке појаве појединих болести, а у циљу неопходног упознавања људи са њима нећу ништа прећутати, већ ћу и поменути шта је све од стране виших власти учињено за добробит и очување здравља људи, а и шта би још требало учинити за унапређење здравствене културе.

Бројне мочваре у околини Петроварадина су од давнина главни узрок многим епидемијама грознице и првенствени су кривац за ендемске болести људи из ових крајева.

Од свих предела, које људи бирају за своје станиште, мочварна су места са увек влажним ваздухом најнездравља. Уколико се на таквим местима подигну и утврђења, као што је уобичајено, сасвим је природно да су ту сви објекти за становање у сваком погледу нездравии.

Свакако није непознато да ваздух, тај велики медијум који окружује нашу планету и у коме милиони бића започињу и завршавају свој живот, као прва и најнеопходнија животна потреба, има највећи могући утицај на нашу биолошку егзистенцију. Али, колике су промене настале путем деловања различитих атмосферских прилика на биолошко тело и како се путем истих поспешују или пак прекидају животни процеси, показаће моја, овде изнета размишљања на основу десетогодишњег искуства. Од момента када су савремени хемичари разложили атмосферу на њене саставне делове, ми знамо да се она састоји од 27 делова кисеоника и 73 дела угљеничног гаса.

ein seichter Witzling im Taumel syrmischen Nectars erzeugt hat.

§. 98. Ich komme nun auf den Gesundheitspunct der gegenwärtigen Zeitperiode in Peterwardein, und indem ich alle Krankheit erregenden Ursachen aufzudecken mich bemühen werde, will ich auch zur nöthigen Beruhigung nichts verschweigen, was zum Wohle und zur Erhaltung der menschlichen Gesundheit von Seite der höheren Behörden diessfalls gethan worden ist, und was allenfalls noch zu thun wäre.

Die häufigen Moräste in den Umgebungen von Peterwardein mochten in längst vergangenen Zeiten der Hauptgrund zu den bedeutenden Wechselfiebern, vorzüglich zu den endemischen Krankheiten in däsiger Gegend gewesen seyn. —

Unter allen Gegenden, welche sich Menschen zu ihrem Wohnsitze wählten, sind die sumpfigen und mit einer immer feuchten Luft beladenen Stellen des Erdbodens die der Gesundheit nachtheiligsten. Wenn noch an solchen Orten, wie es gewöhnlich ist, feste Plätze angelegt werden, so ist es sehr natürlich, dafs alle darin befindliche Wohnungen in jedem Anbetrachte der allgemeinen Gesundheit nachtheilig seyn müssen. —

Dafs die Luft, dieses grofse, unseren Planeten allenthalben umfliefsende Medium, in welchem Millionen Geschöpfe ihr Leben beginnen und vollenden, als erste und nothwendige Potenz Einfluß auf unsere thierische Existenz haben müsse, ist allerdings nicht unbekannt; allein, was für grofse Veränderungen durch die Einwirkung der verschiedenartigen Atmosphäre auf den thierischen Körper hervor gebracht werden, wie durch sie der Proceß des Lebens unterhalten oder unterbrochen, und die thierische Wärme vermehrt oder vermindert werde, werden meine zehnjährigen, hier niedergeschriebenen Beobachtungen zeigen. Seit dem die neueren Chemisten unsere Atmosphäre in ihre Bestandtheile zerlegt, und dadurch dieselbe aus der Reihe der Elemente ausgestrichen haben, wissen wir, dafs in 100 Theilen

27 Sauerstoff, und 73 kohlenstoffsäures Gas derselben Bestandtheile sind.

Dieses Verhältniß der Bestandtheile der atmosphärischen Luft ist indessen nicht zu allen Zeiten und unter allen Umständen das nämliche, und je nach dem größeren oder geringeren Verhältnisse dieser verschiedenen Gasarten unter einander wird auch der größere oder geringere Grad der Reinheit der Atmosphäre bestimmt. Auf diesen verschiedenen Graden der Reinheit der Luft nun beruht auch die mehrere oder weniger Tauglichkeit der Atmosphäre zur Respiration. Da aber die Athembarkheit der atmosphärischen Luft schlechterdings von dem Antheile der Lebensluft in derselben abhängt: so ist klar, daß die Beurtheilung ihrer Güte auch von der Bestimmung des quantitativen Verhältnisses der Lebensluft zu dem Stickstoffe abhänge.

Das Lebensgas ist eigentlich derjenige Bestandtheil der Atmosphäre, welcher zu dem Geschäfte des Athemhohlens angewendet wird. Bey diesem Geschäfte wird das Lebensgas in seine Bestandtheile gesetzt, der Sauerstoff verbindet sich zum Theil mit dem in den Lungen befindlichen Blute, welches ihm sodann seine rothe Farbe zu danken hat; zum Theil aber verbindet er sich mit dem aus dem Lungenblute entwickelten Kohlenstoffe und Hydrogen, und bildet damit die Kohlensäure und Wasser. Der hierbey zum Theil frey gewordene Wärmestoff verbreitet sich über den ganzen thierischen Körper, und trägt zur Erregung jener höheren Temperatur in denselben bey, welche wir thierische Wärme nennen. Ist daher das Verhältniß der Lebensluft in der Atmosphäre geringer, als in der oben bestimmten Zergliederung, oder mengen sich jenen zwey Hauptbestandtheilen der Luft noch mehrere gasförmige Körper bey, die zur Grundmischung nicht gehören, so muß der Gesundheitszustand des darin lebenden Menschen sehr natürlich widrige Eindrücke empfinden.

In diesem Verhältnisse befindet sich Peterwardein,

Овај однос није у свим временима и под свим околностима исти, те у зависности од већег или мањег утицаја ових гасова једних на друге, одређује се и већа или мања чистоћа атмосфере. Од ових различитих степена чистоће ваздуха зависи и ваљаност истог за дисање свих живих бића. Пошто могућност дисања атмосферског ваздуха напосто зависи од удела животног ваздуха у њој, онда је јасно да процена о његовој погодности за живи свет зависи и од количинског односа животног ваздуха према азоту.

Животни гас је уствари онај састојак атмосфере који жива бића користе за дисање. При процесу дисања животни гас се разлаже на саставне делове. Кисеоник се делимично у плућима везује за крв дајући јој црвену боју, а делом се везује за угљеник и водоник који се издвајају из крви у плућима образујући угљеникову киселину и воду. При овоме долази до

делимичног ослобађања топлоте, која се распростире кроз читаво тело и доводи до оне температуре, коју зовемо телесном топлотом. Уколико је удео животног ваздуха у атмосфери мањи него у горе поменутом односу, или уколико се поменути, главним састојцима ваздуха додају још нека гасовита тела која не спадају у основну смешу, свакако да здравље људи који живе у таквом окружењу мора бити нарушено.

У том положају налази се Петроварадин; те приликом изливања Дунава, што се обично дешава два пута годишње и то у пролеће и у лето, при погледу са Горње тврђаве, имате утисак да се у читавој Бачкој жупанији и на подручју Шајкашког батаљона простире широка морска пучина.

Непрегледна водена површина и прекомерно плављена земља, чак два пута годишње изливањем Дунава, све то окружује Петроварадин са три стране.

Кад се Дунав повуче у своје старо корито у удубљењима остаје велика количина воде, која се за кратко време, особито лети претвара у смрдљиве баруштине. Милиони инсеката чији је живот веома кратак, својим труљењем загађују атмосферу великом количином амонијака и угљоводоника, што се још појачава немарношћу већег броја становника казамата, који своје физиолошке потребе и сво остало ђубре кроз прозоре просипају у градске канале. Узме ли се још у обзир да су ове примесе управо такве да се ретко дижу у више слојеве атмосфере, лако је приметити штетност која настаје на плућима сталним удисањем истих; без да се узму у обзир друге по здравље штетне ствари, наима да је град опасан високим бедемом на коме само

три отвора дозвољавају струјање ваздуха и да је на изузетно малој површини збијена огромна маса људи која би у некој другој вароши заузела три пута више простора.

Температура атмосфере која се особито у спарним летњим данима мења у року од неколико сати, има значајан утицај на здравље становника, а ова промена је нарочито уочљива у јуну, јулу и августу месецу. Јутро је обично пријатно млако, око поднева врућина расте до несношљиве запаре, а увече је понекад непријатно хладно, те је тако дан у погледу разлике у температури више него ђудљив.

und man hat bey einer Austretung der Donau, welche gewöhnlich zwey Mahl des Jahres, nämlich im Frühjahre und im Sommer, zu geschehen pflegt, von der oberen Festung eine Aussicht auf eine weit ausgebreitete Meeresfläche im Batscher Comitatz und in dem Tschaikisten-Bataillons Bezirke. —

Eine unübersehbare Fläche zwey Mahl im Jahre von der ausgetretenen Donau übermächtig bewässert, begränzt Peterwardein von drey Seiten.

Fällt die Donau in ihre alten Ufer zurück, so bleibt in den Vertiefungen eine Menge Wasser, das sich in kurzer Zeit, vorzüglich im Sommer, in stinkende Moräste verwandelt, Millionen Insecten erzeugt, und da derselben Daseyn ohnehin von sehr kurzer Dauer ist, die Atmosphäre durch ihre Fäulniß mit einer Menge Ammoniac-Gas, auch oft mit gekohltem Wasserstoff-Gas anstecken und vergiften, welche nachtheilige Beymischungen durch die Comodität mehrerer Casematten-Bewohner, da sie die Werkzeuge nächtlicher Bequemlichkeit, und allen sonst sich ergebenden Unrath durch ihre Fenster in die Gräben ausleerten, nicht wenig vermehrt wurden. — Berechnen wir noch, daß diese unechten zufälligen Beymischungen gerade von der Art sind, die sich selten in die höheren Schichten der Atmosphäre erheben, so ist um so leichter der Nachtheil zu bemerken, welcher der Lunge durch das stäte Einathmen derselben zuwächst, ohne jene der Gesundheit nachtheiligen Dinge in Betracht zu ziehen, nämlich, daß die Stadt ringsum mit hohen Ringmauern eingeschlossen ist, durch welche nur drey Oeffnungen einen Luftzug gewähren, und daß in einer äußerst beschränkten Fläche eine Quantität Menschen über einander gehäuft ist, die sonst nur nach ihrer Bequemlichkeit in einer drey Mahl größeren Stadt Platz fänden.

Die Temperatur der Atmosphäre, welche besonders in schwülen Sommertagen sich in einem Zeitraume von wenigen Stunden ändert, hat einen bedeutenden Einfluß auf die Gesundheit der Ein-

wohner, vorzüglich aber wird diese Veränderung in den Monaten Junius, Julius und August merkbar: der Morgen ist gewöhnlich angenehm lau, gegen Mittag wächst die Hitze bis zur unerträglichen Schwüle an, am Abend wird es manches Mahl auch bis zur unangenehmen Empfindung kühl, und so hat der Tag in Absicht der Temperaturs-Verschiedenheiten seine mannigfaltigen, unter keine Rubrik zu bringende Launen. —

Die Hemmung der allgemeinen, unmerklichen sowohl als merklichen Transpiration ist dann die Ursache eines rheumatischen oder Wechselfiebers, wovon zu bewahren äußerst schwer fällt; denn sich nach den Launen des Wetters stündlich zu kleiden, ist für den größten Theil unmöglich, für viele aber unbequem.

Je geringer das Verhältniß des Sauerstoffgehaltes zu den übrigen Bestandtheilen der atmosphärischen Luft ist, welche wir einathmen, desto geringer muß auch der Grad der Wärme seyn, welcher dadurch bey den Menschen erzeugt wird. Die Folge der Inspiration einer solchen unreinen matten Luft sind: Langsamere Bewegung des Herzens und weniger schnelle Verrichtungen aller Organe.

Wir wissen, daß die Sumpfluft, deren Hauptbestandtheil Wasserstoff-Gas ist, eine der vorzüglichsten Ursachen der Fieber, und namentlich des Wechselfiebers ist. Die niedrigen Gegenden von Esseck, Peterwardein, Temeswar, Semlin, die von der Donau, Drau, Theiß und Save überschwemmt werden, haben fast unaufhörlich mit den hartnäckigsten Wechselfiebern, Scorbut und anderen der Pest nahe kommenden Krankheiten zu kämpfen. Die Wechselfieber zeigen sich oft nach der Disposition eines oder des anderen Körpers in so verschiedener Form, daß es selbst dem geübtesten Arzte Mühe kostet, die Täuschung einer Krankheit zu ergründen.

Daß wirkliche Pestkrankheiten in dem Gemische unserer Atmosphäre reichlich Stoff zu einer schnellen

K

Управо су овакви климатски услови узрок реуматске, односно повратне грознице, од чега је врло тешко сачувати се јер, сваког тренутка се облачити према ђудима времена је за већину немогуће, а за многе и неугодно.

Што је мањи проценат кисеоника у односу на остале састојке атмосферског ваздуха који удишемо, утолико мора бити и нижи степен топлоте који при процесу удисања настаје код људи. Последице удисања овако устајалог ваздуха су: спорији откуцаји срца и успорен рад свих органа.

Знамо да је барски ваздух чији је главни састојак водоник главни узрочник грознице, особито повратне грознице. Ниски предели Осијека, Петроварадина, Темишвара и Земуна, које плаве воде Дунава, Драве, делимично и Саве, готово су у непрекидној борби са најупорнијим повратним грозницама, скорбутом и другом болестима врло блиским куги.

Повратне грознице се често у зависности од једног или другог организма испољавају у тако различитим облицима, да њихово откривање претставља тешкоћу и за најiskusнијег лекара.

Да опасне кожне болести налазе у смеши наше атмосфере доста материјала за даљи развој и ширење, показала је куга која је избила у Срему 1795. године и 1796. године и о којој ћу ја подробније говорити у рубруци о епидемијским болестима. Ширењу ове болести не мало је допринела и стална употреба отужне и замућене воде Дунава.⁷⁴

⁷⁴ Као што сам раније опширније (об)разложио.

Овде не могу да пређем преко једне ствари која штети здрављу војника. Познато је како органи за дисање слабе од јаког напрезања при честом, брзом и мукотрпном пењању. То је овде уобичајена судбина војника, који када то служба налаже морају два-три пута дневно, већином са оружјем и утегнути у војничку одећу, да се у циљу вежбе пењу и спуштају са брега Тврђаве, а познато је да исти својом висином надвисује све куће. Уколико је летња жега јача а служба захтева брзину у успињању, или уколико младе људе на то покрене њихова живахност да тај пут што пре пређу, немогуће је да плућа не страдају. Потребно је само да брзо попије чашу свеже воде, да би се мало расхладио и за неколико сати човек је у болници.

§. 99. Вино, пиће које наводно јача војника, често делује врло лоше на његово здравље, јер се не обраћа пажња на његов квалитет, него на његову цену.

Видљиво превирање шипре у подруму где се ова претвара у вино, завршава се за неколико дана, али унутрашње кретање разних састојака овог пића траје још дуго потом, а природа се тиме служи да би дошло до одвајања грубљих, земљастих и сланих примеса које се полако талоче на унутрашње зидове бурета, те тако чине да се искристалише једна од друге смеша алкохолних, уљаних и водених примеса. Зато је лако схватљиво зашто нова вина, уколико се пију пре потпуног бистрења и чишћења уништавају људско здравље. Људска грла која од блаженог, уљаног укуса старих вина, услед стицања навике више ништа не осећају, траже да од љутих, ракијских сокова буду страсно загрејана.

len Fortpflanzung finden, hat die in den Jahren 1795 und 1796 in Syrmien ausgebrochene Pest bewiesen, wovon ich in der Folge unter der Rubrik der epidemischen Krankheiten umständlicher sprechen werde.

Nicht minder trug der stäte Gebrauch des matten, selten geklärten Donau-Wassers zur Fortpflanzung dieser Krankheiten bey *).

Hier kann ich eine auf die Gesundheit des Soldaten wirkende Schädlichkeit nicht übergehen. Es ist bekannt, wie sehr durch häufiges, schnelles und mühsames Steigen die Athmungswerkzeuge ganz vorzüglich angestrengt, geschwächt und zur Krankheit disponirt werden.

Das ist hier das gewöhnliche Loos des Soldaten, der den über alle Häusergruppen erhabenen Festungsberg, so wie es der Dienst erheischt, zwey auch drey Mahl täglich grössten Theils mit Waffen und gespannter Kleidung auf- und abzusteigen hat. Ist die Sommerhitze beträchtlich und erheischt es der Dienstes-Drang, oder spannt die jungen Leuten eigene Lebhaftigkeit, diesen schnell zurück zu legen, so ist es unvermeidlich, dafs die Lunge nicht mitgenommen wird.

Es bedarf nur eines kühlen, heftigen Trunkes, und der Mann liegt in wenigen Stunden im Spital.

§. 99. Der Wein, ein seyn sollendes stärkendes Getränk für den Soldaten, wirkt oft sehr nachtheilig auf diese Classe Menschen, weil gewöhnlich nicht auf die Güte, sondern auf die Wohlfeilheit desselben gesehen wird.

Die sichtbare Gährung des neu gekelterten Mostes, wo solcher zum Weine umgeschaffen wird, endiget sich zwar nach wenigen Tagen; aber eine innere Bewegung der verschiedenen Bestandtheile dieses Getränkes dauert noch lange fort, und die Natur bedient sich derselben zur Absonderung der gröheren, erdigen und salzigen Theile, welche sich

*) So wie ich es früher umständlicher aus einander setzte.

nach und nach zu Boden werfen, und an der inneren Fläche der Falsdauben ansetzen, so wie zur Verfeinerung und innigen Mischung der geistigen öhligen und wässerigen Theile die Entwicklung der in dem gährenden Saft eingeschlossenen Luft daley nicht das geringste Bedingniß zu dessen unschädlicher Anwendung ist.

Es ist also sehr begreiflich, warum neue Weine so bald sie vor ihrer vollkommenen Aufhellung und Säuberung getrunken werden, die menschliche Gesundheit zu Grunde richten; wenn auch solche Kehlen, welche von dem sanftöhligen Wesen älterer Weine nichts mehr zu empfinden pflegen, eine Wollust dabey suchen, von dem scharfen Saft aufgekratzt, und heißer gemacht zu werden. —

Die Verschiedenheit der Weine greift, wie auch allen Trinkern bekannt ist, die Nerven ungleich mehr an, als ein in weit größerer Menge getrunken Wein von der nämlichen Art. Diese Erfahrung bewährt sich täglich an hier angekommenen Fremdlingen, die die Stärke der hiesigen Weine nicht gewohnt sind.

§. 100. Das von der Natur dem Menschen als Lahrung zugedachte Obst ist in Peterwardein und dessen Umgebung ein nicht geringer Erwerbszweig, obwohl man bey nahe in ganz Syrmien, mit Ausnahme einiger weniger Pomologen die mit rastlosem Eifer sich die Veredelung der Obstgattungen angelegen seyn lassen, kein anderes Obst, als von den schlechtesten Gattungen, findet, deren Stämme ihr Entstehen dem zufälligen Ausfallen der Samenkörner oder einem Wurzelausschlage zu verdanken haben. Dieses unansehnliche, größten Theils noch unreife Obst wird, besonders in einem günstigen Jahre, um sehr geringe Preise verkauft, durch dessen Genuß der Soldat sowohl, als auch die gemeinere Volks-Classe nicht selten das Fieber bekommt, wozu der unbeschreibliche Wust von Zucker- und Wasser-Melonen sehr viel beyträgt.

§. 101. In den verflossenen kriegerischen Jahren
K 2

Другачије вино, то знају сви пијанци, далеко брже »хвата«, од оног на које организам навикне, без обзира на количину која се попије. Ово се свакодневно потврђује код приспелих странаца, који нису навикли на јачину овдашњих вина.

§. 100. Природа је човеку дала на уживање воће, које је у Петроварадину и околини не баш занемарљив извор прихода, мада се у читавом Срему с изузетком неколицине воћара који неуморно калеме, не може наћи друго воће сем оно са некалемљених стабала, која су израсла или случајним падом семенке на погодно тло или као изданак. Ово неугледно, највећим делом још и незрело воће, продаје се особито у родној години по врло ниским ценама и његовим коришћењем војник или пак обичан народ неретко добија грозницу, а истој (грозници) много доприноси и неописиво велика количина лубеница и диња које се овде поједу.

§. 101. У протеклим ратним годинама, након закључења мира, указала се потреба да се у утврђена места смести већи број војних јединица него што то простор дозвољава. Ово гомилање војске имало је за последицу да су у два кревета смештена три војника и то тако да је један увек морао бити на стражи. Овако скучена места за лежање, услед различитих мириса и хигијенских навика оних који ту бораве, сигурно да лоше утичу на здравље. Ипак, ово није постала редовна појава, али је свакако допринела чешћој појави болести него што је то уобичајено.

Тако су протицале деценије једна за другом и свакагрозницаилинекадруга заразна болест периодично су се смењивале, без да се покушао наћи основни узрок појаве истих, како би се саме болести могле сасећи у корену; све док 1805. године није у Петроварадин као командујући генерал, дошао фелдмаршалајтнант барон Симшен. Захваљујући свом човекуљубљу и на основу личних искустава схватио је да здравље Петроварадинског гарнизона и осталих становника града мора постати његова преокупација и особит предмет његове пажње, између осталог и из разлога што су службеници Генералне команде због различитих и дуготрајних болести често много одсуствовали са посла. Због тога је, након одобрења царске валсти, образовао санитетску комисију, која је под његовим руководством расправљала о постојећим болестима и имала за задатак да изнађе начин да ово зло ако не искорени, оно бар умањи.

Резултат овога је био да се пре свега од муља очисте канали у шанчевима и да се направе две главне уставе (*шлагз*) на најнижим тачкама спољне тврђаве, а све у циљу да се обезбеди брже отицање стајаћих вода.

Грађевинска дирекција одмах је добила налог да овај предлог спроведе у дело. Уставе су направљене и насипањем песка поједини канали су добили довољан пад за отицање воде у правцу Дунава. Док се човек у протеклим годинама за време врелих летњих дана журио са задржаним дахом и зачепљеним носом због несносног смрада на хиљаде угинулих риба и инсеката да пређе ћуприју испред Новосадске и Водене капије, сада оба

hat nach beendigten Friedensschlüssen es nicht selten die Nothwendigkeit erheischt, eine grössere Anzahl Truppen in die festen Plätze zu verlegen, als der enge Raum derselben gestattete. Diese Anhäufung erheischt die Nothwendigkeit in eine für zwey Personen gebaute Bettstelle drey Mann dergestalt zu legen, daß immer einer davon auf der Wache seyn mußte. Daß eine derley beschränkte Lagerstelle durch die verschiedenartigen Ausdünstungen der darin Liegenden der Gesundheit sehr nachtheilig seyn muß, bedarf wohl keiner weiteren Erörterung. Doch dieser Nothfall war nur momentan, obwohl er der Krankheiten mehr als sonst hervor brachte.

So verfloss ein Jahrzehend nach dem andern, während welcher Zeit jedes Fieber und jede andere Krankheit methodisch zugetheilt wurden, ohne daß man den Urstoff dieser Krankheiten zu erforschen, und denselben im Grunde zu vertilgen gesucht hätte, bis der Herr Feld-Marschall-Lieutenant Baron von Simbschen, als commandirender General, im Jahre 1805 nach Peterwardein kam. Theils durch menschenfreundliche Aerzte bewogen, theils durch eigene Ansichten überzeugt, wurde der Gesundheitszustand der Peterwardeiner Garnison, mithin auch der übrigen Bewohner, ein besonderer Gegenstand seiner Aufmerksamkeit, welcher ihm um so wichtiger schien, als durch vielseitige und langwierige Krankheiten der General-Commando-Beamten der Kancelleydienst oft großen Abbruch litt.

Zu diesem Ende setzte er, nach vorher erhaltener allerhöchsten Genehmigung, eine Sanitäts-Commission zusammen, in welcher unter seinem Präsidio über die herrschenden Krankheiten berathschlaget, und auf Mittel gedacht werden soll, dieses Uebel, wenn auch nicht auszurotten, doch nach Möglichkeit zu vermindern.

Die Resultate dieser Sitzung waren, daß vor allen die Reinigung der verschlammten Schanzgräben veranstaltet, und, um den stehenden Gewässern ei-

nen schnelleren Ablauf zu verschaffen, zwey Hauptschleusen an den niedrigsten Puncten der äußeren Festungswerke angelegt werden sollen.--

Die Genie-Direction erhielt sogleich den Befehl zur Realisirung dieses Vorschlages; die Schleusen wurden gemacht, und durch das allmählich höher treibende Anschütten einiger Gräben mit Sand dem Wasser ein hinreichender Abfall gegen die Oeffnungen in die Donau verschafft. So sehr man sich in den heißen Sommertagen der verwichenen Jahre bemühen mußte, mit zurück haltendem Athem und verstopften Nasen die Lauf- und Zugbrücken vor dem Neusatzer und Wasserthore schnell zu passieren, um den unleidigen Gestank tausendfältig verwesender Fische und Insecten von sich abzuwehren, so frey und angenehm dienen diese beyden Ausgänge nun den Einwohnern zum nahen Spaziergange auf die Brücke und auf die nächst liegenden Festungswerke *).

Wir verdanken ferner dieser Commission noch die Ausfüllung und Austrocknung einer Kothlacke auf dem Platze hinter der Wohnung des commandirenden Generals, die durch die Ausleerungen von mancherley Flüssigkeiten aus den nahe liegenden Casematten einen stets neuen Zufluß erhielt, und dadurch reichlichen Stoff zu mancherley Krankheiten abgab.

Die Ausfüllung und besondere Regulirung dieses Platzes wurde erst im verwichenen Jahre beendigt, und man kann den nach der Schnur planirten und rings herum mit einem gepflasterten Trottoir versehenen Platz, dessen Einfassung mit rein geputzten Casematten dem Auge nicht unangenehm ist, jetzt als eine Zierde der unteren Stadt betrachten. Dieser

*) Zu wünschen wäre, daß die Reinhaltung dieser Gräben ein stätes Hauptaugenmerk des Festungs-Commando's und der Fortification bliebe, damit nicht in die Zukunft die gute Absicht sammt den kostspieligen Auslagen in unverzeihliche Vergessenheit gerathe. —

излаза служе становницима за слободну и пријатну шетњу према мосту и деловима Тврђаве.⁷⁵

Овој комисији дугујемо и захвалност за исушивање и насипање једне каљуге на тргу, иза стана командујућег генерала, која се до тада непрестано пунила разним течностима из казамата у близини и тако била легло бројних болести.

Насипање и регулација овог трга завршено је тек прошле године, те са поплоченим тротоаром и очишћеним казаматима сам трг и није непријатан за гледање, па се сада може сматрати и украсом Доње вароши. Овај трг је због величине предвиђен за одржавање парада приликом смене страже.

Давно је већ изражена жеља да се за стражарска места испред главне страже и пред осталим стражарницама, у врелим летњим данима у циљу стварања хлада засади дрвеће; али су својеглави директори стално спречавали

реализацију истог, те је изостао користан узгој младих садница у унутрашњости Тврђаве, као и давно пројектовани дрворед на насипу испред Београдске капије. То је трајало све док неки моћник, не обазирјући се на крутост ових фортификацијских прописа и имајући у виду само добробит гарнизона, није наредио садњу брзорастућих акација и сеновитих липа како у граду тако и изван њега.

⁷⁵ Било би пожељно да одржавање чистоће у тим каналима буде стална брига Команде тврђаве, да у будућности ова добра намера и велики трошак не би пали у неопростив заборав.

Данас се све зелени од бујног растиња и пружа пријатну свежину како стражарима, тако и официрском кору који присуствује парадне смене страже нарочито у врелим летњим данима.

§. 102. Да душевно неспокојство и очекивање боље будућности има веома лоше последице по здравље ван сваке је сумње, те не треба да нас чуди што службеници и официри, које задеси судбина да буду премештени у Петроварадин, долазе овамо са осећањем страха да овде владају само болести, а осим тога бивају веома ограничени у вези властитих потреба при смештају у Тврђаву, особито ако имају бројнију породицу.

Скучен простор Доње тврђаве не омогућује одговарајући смештај за бројне овдашње службенике. Зато се дешава, да се за у циљу адекватног смештаја ново-придошлог лица усијају пера референата, остављајући једног придошлицу да недељама троши новац у скупим гостионици, уколико славонски Јупитер (ваљда командујући генерал – прим. прев.), једном речју не стави тачку на бескорисну расправу.

Platz ist von nun an seiner größeren Ausdehnung wegen zur Abhaltung der Wacht-Paraden bestimmt worden.

Lange schon hatte man den Wunsch geäußert, zur Abkühlung in den heißen Sommertagen für die Wachtposten Bäume vor der Hauptwache und vor den übrigen Wachtstuben der Hauptthore zu pflanzen; denn immer wurden von den eigensinnigen Directoren die verneinenden Regeln der Fortification vorgeschützt, und so unterblieb diese wohlthätige Pflanzung in dem Inneren der Festung, so wie auch die vorlängst projectirte Anlage einer Allee auf dem Glacis vor dem Belgrader Thore, bis der Machtspruch eines großen Herrn, der, die leichte Verdrehung dieser Fortifications-Gesetze nicht achtend, und bloß das Wohl der Garnison vor Augen habend, die schnell wachsende Acacie und die schattenreiche Linde in und außer der Stadt zu versetzen befahl.

Alles grünet im üppigen Wuchse, und gewährt den Schildwachen, so wie dem der Wacht-Parade bewohnenden Officier-Corps erwünschten Unterstand und angenehme Abkühlung in schwülen Sommertagen.

§. 102. Daß Gemüthsunruhe und bange Erwartung einer gefürchteten Zukunft sehr nachtheilige Folgen für die Gesundheit des Menschen hervor bringen, liegt außer allem Zweifel, und es ist daher nicht zu wundern, daß Beamte und Officiere, die das Loos trifft, nach Peterwardein versetzt zu werden, mit dem übertriebenen Vorgefühle dort allgemein herrschender Krankheiten ankommen, und außer dieser Beängstigung, in den Bedürfnissen ihres Unterkommens oft sehr beschränkt werden, besonders wenn sie zahlreiche Familie in ihrem Gefolge haben.

Der beschränkte Raum der unteren Festung erlaubt keine competenten Quartiere für die zahlreichen Beamten der dasigen Landesstellen; daher kommt es auch, daß wegen Unterbringung eines einzigen neu angekommenen Individuums die Federn der Referenten in heftige Bewegung kommen, und den in aller Unterthänigkeit wiederholt vorstellenden

armen Fremdling wochenlang im Wirthshause kostspielig zehren ließen, wenn nicht der Donnerkeil des slawonischen Jupiters durch einen Machtspruch den zwecklosen Streitigkeiten ein Ende machte.

Es war natürlich, daß die allgemeinen Quartiers-Beschränkungen auch für die Kanzelleyen der dasigen Branchen nichts Besseres erwarten ließen, dafür mußte auch Rath geschafft werden, den man jederzeit von dem Gütigsten der Monarchen hoffen darf, wenn die Sache mit angemessenen Beweggründen unterlegt wird.

Die seit vielen Jahren nutzlos in der Festung gestandene Franciscaner-Kirche, deren Kloster schon lange als Garnisons-Spital dient, ist zur Erbauung der Kanzelleyen sämtlicher Stellen als brauchbar vorgeschlagen, bewilligt, und im Jahre 1808 seinen Erfordernissen angemessen eingerichtet worden. Mehrere Beamte könnten nun in dem vormahligen Kriegsgebäude untergebracht, und der Geschäftsgang in angemessener Ordnung in den neuen Kanzelleyen getrieben werden.

Daß diese vermehrte Geräumigkeit der Arbeitsstuben außer der angenehmen Bequemlichkeit auch der Gesundheit der Arbeiter durch angenehme Aussicht und durch reinen Luftzug sehr zuträglich ist, kann nicht bestritten werden.

Daß durch die sich allmählich vermehrte Bevölkerung in Peterwardein auch der Bedarf an Grundstücken größer wurde, der nur durch allmähliche Urbarmachung der an der Strafse nach Carlovitz gelegenen Moräste erhalten werden konnte, hat die Erfahrung gelehrt, aus der man auch mit Vergnügen ersieht, daß durch diesen industriösen Fleiß der Urstoff der ausgeschiedenen Krankheiten in engere Gränzen zurück gedrängt wurde. — Wie angenehm ist dem Menschenfreunde die Ansicht, wo man durch ausdauernde Beharrlichkeit und unermüdeten industriösen Fleiß ein Uebel in der Menschheit schwinden, und den Wohlstand der Einwohner sich heben sieht.

Природно је, с обзиром на опште ограничење у погледу смештаја, да ни по питању канцеларијског простора нису владале боље прилике, па је морало, и то молбом владару, да се одавно бескорисна Фрањевачка црква унутар Тврђаве, чији манастир иначе већ по одавно служи као гарнизонска болница, претвори у канцеларије, што је 1808. године и одобрено, те се тако апарат службеника могао адекватно сместити, а и сами послови су се у адекватнијем простору могли обављати ажурније и боље.

Такође је неоспорно да је овај проширени радни простор сем пријатне комоције, чистог ваздуха и лепог погледа, веома повољно утицао на здравље службеника.

Искуство је показало да су се повећане потребе за плацевима, услед сталног раста броја становника, могле задовољити само устројством Урбара за баруштине на путу према Сремским Карловцима, те се са задовољством увидело

да је овим поступком потиснут основни узрок раширених болести, барем у локалним границама. Хуманом је човеку пријатно сазнање да постојаном истрајношћу и неуморном радиношћу нестаје свако зло и болест, а расте благостање и напредак становника.

Да је за здравље свих становника Петроварадина учињено много, такође чак све чиме се у оно време располагало, може да закључи свако кога је судбина одредила да овде проведе део или пак читав животни век; али ипак би се још могло учинити следеће:

1) Да се већ раније изнети предлог у вези побољшања квалитета водоснабдевања оствари, да се са оближњих брда до саме капије Пиваре доведе питка изворска вода да би се избацила из употребе бљутава вода из Дунава, као и она из лоших бунара на Тврђави.

2) Да се хитно, како је често напомињано, изгради већа гарнизонска болница уз непходан услов да се иста измести у Хорнверк.

3) Да се регулише оток воде из оба одводна канала са Горње тврђаве. У једној Тврђави, особито каква је Петроварадин, у којој би тебало настојати да се отклони све што изазива болест и

загађење, у најмању руку је чудно да се још и сада сво ђубре становника Горње тврђаве на два места слива слободно преко стена иза Уреда за снабдевање код машине за пумпање воде, а требало би у циљу спречавања истог само у стенама избушити ров и покрити га циглама или даскама. Тако би се осигурали пролазници од несносног смрада и гадости масе која се лагано слива низ стену, која се не ретко, уколико је канал зачепљен случајним скотрљаним камењем и циглама и приликом јачих киша тако разлива преко оближњег пута, да би се могао користити чамац (као Харон на Стиксу), а смрад се често данима шири и по граду пошто га запреге на својим точковима доносе и остављају на плочнику.

Dafs für Peterwardeins Gesundheitswohl viel, ja so zu sagen, das Meiste geschehen ist, mag jeder selbst in Beurtheilung nehmen, den das Loos getroffen hat, einen Theil seines Daseyns oder die ganze Lebenszeit hier zuzubringen. Alles, was noch geschehen könnte, wäre:

1) Die schon vorlängst in Vorschlag gebrachte Leitung eines trinkbaren Quellwassers aus den nahe liegenden Bergen vor dem Bräuhausthore zu bewerkstelligen, um des matten Donauwassers und jenes der schlechten Brunnen in der Festung entbehren zu können.

2) Die Erbauung eines schon oft als dringend vorgestellten nothwendigen gröfseren Garnisons-Spitals, wobey die Uebersetzung desselben ins Hornwerk als ein nothwendiges Bedingnifs erachtet werden mufs.

3) Eine bedeckte Leitung der beyden Unrathsausflüsse von der oberen Festung. In einer Festung, besonders wie Peterwardein, in welcher man alles zu vermeiden suchen sollte, was Krankheit und Ekel erregend ist, mufs man sich wundern, dafs bis jetzt noch aller Unrath der Bewohner der oberen Festung über die Steinmassen des Festungsberges hinter dem Verpflegsamte bey der Brummmaschine auf zwey Orten frey herabfließt, da es doch nur einen in Felsen gehauenen und mit Ziegel oder Bretern bedeckten Graben kosten würde, um die Vorübergehenden vor unleidlichem Gestanke und vor der ekelhaften Ansicht der sich langsam über die Felsen herabwälzenden Excrementen-Masse zu sichern, die nicht selten, wenn durch zufälliges Herabrollen von Stein- oder Ziegelstücken der Canal vollgestopft ist, bey schnellen Regengüssen, sich über den nahen Fuß- und Fahrweg dergestalt ergießt, dafs man so ganz eigentlich, wie Charon über den Styx, auch hier mit Rähnen fahren könnte, und deren Gestank sich oft tagelang bis in die Stadt verbreitet, wenn die vorüber fahrenden Wagen den Zehend an ihren Rädern mitnehmen, und auf dem Pflaster wieder ablegen.

4) Der Bau eines Dammes längs dem rechten Ufer der Donau von Peterwardein bis Carlovitz, wodurch die noch einzige Geburtsstätte der Fieberkrankheiten nicht nur vertilgt, sondern auch diese bedeutenden versumpften Stellen urbar gemacht werden könnten. Es wäre zwar eine schwere Aufgabe für die größten Theils armen Bewohner von Peterwardein und Carlovitz dieses Riesenwerk zu beginnen und auszuführen, da der gewonnene Flächenraum, welcher bis zur nutzbaren Brauchbarkeit noch viele Anstrengung erheischt, keinen hinreichenden Ersatz dafür gäbe. Dem Staate allein blieb der Bau dieses Dammes anheim gestellt, der in einer berechneten Reihe von Jahren seine Auslagen dadurch wieder hereinbringen könnte, wenn die über die Gebirge führende, kostspielige und größten Theils schlechte Landstrasse von Peterwardein nach Carlovitz auf diesem Damme angelegt, und eine eigene Mauthgebühr auf dieselbe bestimmt würde.

Der Staat kann sich zu dieser Unternehmung doppelt verpflichtet fühlen, da das Wohl und die Gesundheit der dasigen Garnison dieselbe dringend erheischen. Was in den Kräften der Bewohner der beyden Städte wäre, würden sie des zu gewinnenden nutzbaren Landstriches wegen gewiss gern beitragen.

IV.

Die der Festung eigenthümlichen endemischen oder auch sporadisch herrschenden Krankheiten.

§. 103. So wie die größeren Städte, gehören und nähren auch die festen Plätze eine eigene große Anzahl der Ursachen, und verschleusen den Keim des immerwährenden Todes vorzüglich in ihren Mauern. Peterwardein hat, wie ich es schon hey mehreren Gelegenheiten hinreichend ersichtlich dargethan habe, mit mannigfaltigen körperlichen Uebeln und Krankheiten zu kämpfen. Da es nicht mein Fach ist, mich mit der pathologischen Aufzeichnung aller hier herrschenden Krankheiten zu befassen, so

4) Подизањем насипа дуж обале Дунава од Петроварадина до Сремских Карловаца уништило би се не само још једно легло грознице, него би се ове велике мочварне површине претвориле у обрадиво земљиште. Истина био би то тежак задатак за већину сиротих становнка Петроварадина и Сремских Карловаца, јер настанак саме обрадиве површине тражи много више напора, него што би се у погледу прихода са исте добила одговарајућа новчана накнада. Преостаје држави да подигне овај насип, јер би током наредних година могла да покрије настале трошкове путем наплате друмарине, а и лош би се пут који води преко брда преместио на насип. Коришћењем новонасталог пута и добробит и здравље овдашњег гарнизона би се повећало. Оно што је у моћи становника обеју вароши је да би радо учествовали у изградњи истог због добијања обрадивих површина.

IV

ТВРЂАВИ СВОЈСТВЕНЕ ЕНДЕМСКЕ КАО И СПОРАДИЧНЕ БОЛЕСТИ

§. 103. Попут великих градова тако и утврђена места стварају и поспешују многе узрочнике болести и прикривају клицу свагдашње смрти у својим зидинама. Петроварадин се, како сам већ у више прилика и довољно уочљиво изнео, бори са бројним телесним тежбама и болестима опасним по људско здравље. Пошто није моја струка да се бавим патолошким особинама свих овде владајућих болести, навешћу само укратко оне које се

сматрају најуобичајенијим и најучесталијим и дати неколико примедби у вези истих.

Сматрам се овлашћеним да кажем да је у Петроварадину у сваком погледу све учињено за добробит и војних и цивилних болесника.

Једна војна и једна цивилна апотека, један заповедајући и један лекар санитетског штаба уз три цивила и четири до пет војних виших и нижих лекара, пружају болеснику сигурност да ће бити адекватно збринут и онда када неумољиве Парке одлуче да више не упредају његову животну нит.

Заповедајући лекар и лекар санитетског штаба, који обично имају звање царско-краљевског саветника су достојанствени и у служби оседели људи, који у лечењу болесника, одлучном храброшћу и присебношћу духа, заједно са разборитошћу и научном промишљеношћу збиља заслужују поверење које им људи и указју. У њиховом се целокупном опхођењу јасно види са правом ученошћу присно повезана хуманост.

Заслужена част и слава имају право на вечно уважавње; те се зато осећам обавезним да у овом одељку подигнем споменик човеку који је дуги низ од тридесет година једнако спасоносно деловао као хуманиста и као лекар.

Доктор фон Кинстлерн, царско-краљевски саветник и лекар санитетског штаба је тај високозаслужни човек, о коме користим овде прилику да говорим похвално. Он је у сваком погледу цењени лекар, који је безбројним успешним лечењем у вароши и широј околини стекао многе, никада надокнадиве заслуге.

werde ich nur diejenigen, welche man als die gewöhnlichsten und frequentesten beobachtet, kurz benennen, und denselben einige Bemerkungen beifügen.

Ich fühle mich um so mehr zu dieser Abkürzung berechtigt, als in Peterwardein für das Wohl der Militär- und Civilkranken in jeder Hinsicht gesorgt ist.

Eine Militär- und eine Civil-Apotheke, ein dirigirender und ein Sanitäts-Stabsarzt, nebst drey Civil- und vier bis fünf Militär-Ober- und Unterärzte geben jedem Kranken die Gewissheit und Beruhigung, nie ohne ärztlichen Pafs in die andere Welt abfahren zu müssen, wenn trotz aller methodischen Behandlung die unerbittlichen Parzen beschlossen haben, seinen Lebensfaden nicht weiter zu spinnen.

Der dirigirende und der Sanitäts-Stabsarzt, die gewöhnlich den Titel eines k. k. Rathes führen, sind würdige und im Dienste grau gewordene Männer, die in der Behandlung der Kranken durch entschlossenen Muth und Gegenwart des Geistes, verbunden mit Bedachtsamkeit und wissenschaftlicher Umsicht, das Zutrauen wahrhaft verdienen, welches ihnen das Publicum schenkt, in deren ganzem Betragen sich ferner das Gepräge der mit echter Gelehrsamkeit so enge verschwisterten Humanität deutlich ausspricht.

Verdienst und wohlverdienter Ruhm haben auf ewige Achtung den gerechtesten Anspruch: darum fühle ich mich verpflichtet, einem Manne ein Ehrendenkmal in diesem Abschnitte zu setzen, der als Menschenfreund, so wie als practischer Arzt, in der langen Reihe von dreyßig Jahren gleich groß und wohlthätig wirkte. —

Doctor von Künstlern, k. k. Rath und Sanitäts-Stabsarzt, ist jener hochverdiente Mann, von dem ich hier ruhmvoll zu sprechen die Gelegenheit benütze. Er ist in jeder Rücksicht ein achtungswerther und geachteter Arzt, der durch zahllose glückliche Behandlungen am Krankenbette um die Stadt und die weite Umgegend sich viele, nie zu vergeltende Verdienste erworben hat.

Ein Mann, der als Arzt so lange und so glücklich um sich wirkte, und als Menschenfreund eine so angenehme, und in unserem egoistischen Zeitalter eine so seltene Erscheinung ist, hatte es wohl verdient, daß er auch vom Staate mit einer besonderen Auszeichnung beglückt wurde.

Im gesellschaftlichen Leben bemerkt man stets an ihm die größte Bescheidenheit, ein nie vorlautes Urtheil, aber bereitwillige Mittheilung, wenn er hierzu aufgefordert wird, wobey jedoch niemand einen Ausbruch des Tadels oder gereizter Empfindlichkeit erfährt. Kurz, es gibt keine staatsbürgerliche Tugend, keine Tugend der Humanität und Menschengüte, die dieser würdige Greis nicht in jedem Verhältnisse und gegen jedermann in seinen Gesinnungen und im Leben musterhaft geübt hätte, und jetzt noch übt.

Ein solches Betragen mußte ihm die Liebe und das unbegrenzte Vertrauen aller fein fühlenden Menschen erwerben, und die parteylose Nachwelt wird ihm einst dankbar eine Stelle in den Annalen der Aufklärung des menschlichen Verstandes anweisen.

Möge die allmächtige Vorsicht zum Wohle der Bewohner Peterwardeins diesem Greise noch lange das Leben fristen, dessen Stelle wohl einst besetzt, aber schwerlich ersetzt werden wird.

Unausstilgbar steht der Name dieses wahrhaft edlen Mannes in meinem Herzen. Keine Zeit, keine Entfernung wird seine theuern Züge in mir erlöschen. Dem wahren Gefühle fehlen die Worte, darum lasse er sich dieses schwache Opfer des Dankes gefallen, dessen Ausdruck weit hinter meinen Empfindungen zurück bleibt.

Du, deß forschender Geist manch' tief verborg'nes Geheimniß

Der erhaltenden Kraft glücklich belauscht und entdeckt—
Der du den Strom der Zerstörung, deß mächtig schäumende Woge

Menschenleben verschlingt, bis an die Quellen verfolgst;
Und mit weiser Vorsicht durch Heilung gefährlicher Uebel
Einen schützenden Damm baust um Hygäens Altar—

Човек који је толико дуго и успешно радио и који је као хуманиста тако ретка појава у овом нашем егоцентричном времену, свакако је заслужио од државе неко посебно одличје.

У друштвеним односима се код њега стално запажа највећа увиђавност, никада прерано и прегласно изречен суд, али увек ваљан одговор уколико се то од њега тражи, без да при том ико осети излив претерених похвала или узрујане осетљивости. Укратко, нема грађанске врлине, врлине хуманости и људске доброте коју овај уважени старац није примерно испољавао у сваком односу и према свакоме.

Овакво понашање прибавило му је неограчено поверење и љубав свих осећајних људи, а непристрасни потомци ће му са захвалношћу доделити истакнуто место у аналима просветитељства људског духа.

Само када би свемоћно провиђење, на задовољство

становника Петроварадина, још дуго овом страцу подарило живот, чије ће место свакако једном бити попуњено, али тешко надомештено.

Име овог племенитог човека заувек је у мом срцу и никакво време нити удаљеност га неће избрисати. Оно што заиста осећам не могу да искажем речима, па нека ми допусти ову малу захвалност у неколико речи:

Ти, који с истраживачким духом срећно откриваш дубоко скривену ослушкујеш и откриваш ти, који моћни пенушави талас што прожиди

људски живот, следиш до извора и мудрог опрезношћу опасна лечиш зла и градиш одбрамбени бедем око олтара Хигијеје —

Кинстлеру, ти који уметност продуживања живота људског,

дуго година, практично,
са ревношћу и преданошћу
вриши,

ти који си хиљаде отргао
са прага гроба и вратио их
окужењу које их воли,
буди још дуго прибежиште и
дух заштитник паћеника.

Где се ти помажући појавиш,
бежи болест, смрт!

И сви ви, које дужност
доводи у ову рђаву климу, не
клоните!

Кинстлерн живи у Петрова-
радину.

§. 104. У ендемске
болести спадају Скорбут и
Повратна грозница. У ранија
времена становници су се
више борили са грозницом
него данас, а њеном ширењу
су погодовали врели летњи
месеци. Ипак су основни
узроци Повратне грознице
углавном, а верујем да сам то и
успео да докажем, одстрањени,
те сада само неуредан живот
или случајна прехлада могу
да пробуде ово зло, које услед
загушљивог ваздуха у Тврђави
налази себи довољно хране за опстанак.

Скорбут је обично болест војника, а знатно мање грађана и то само оних
сиромашнијих, пошто му највише погодују лоша исхрана и устајали ваздух у скученим
становима. Последњих неколико година ова је болест мање видљива и у будућности ће бити
препуштена заборава, уколико нови изроци не доведу до њеног поновног појављивања.

У најгорем случају, као опробано средство против грознице лек су кинин и опијум,
а против скорбута минералне киселине, а као превентива унос у организам хранљивих
јела.

Künstlera, der du die Kunst, zu verlängern das Leben
der Menschen,

Lange Jahre schon übst — practisch — mit Eifer und
Glück —

Der du Tausende rissest zurück von der Schwelle des
Grabes,

Und dem liebenden Kreis rettetest, wieder sie gabst —
Sey noch lange die Zuflucht, der Schutzgeist der leiden-
den Menschheit!

Wo du helfend erscheinst, fliehst die Krankheit, der
Tod!

Und ihr Alle, die Pflicht einst in dieses verschriene Clima
Führt, verzagt nicht! Es lebt Künstlern in Peter-
wardein.

§. 104. Unter die endemischen Krankheiten
gehören der Scorbut und die Wechselfieber. Mehr
in früheren Zeiten als jetzt, hatten die Einwohner
damit zu kämpfen, wo die heißen Sommermonathe
die Fortpflanzung der Fieber am meisten begünstig-
ten. Doch die Grundursachen dieser Wechselfieber
sind, wie ich schon wiederholt erwiesen zu haben
glaube, meistens beseitigt, und nur eine unordent-
liche Lebensweise oder zufällige Erkühlungen kön-
nen jetzt noch dieses Uebel nach sich ziehen, das
durch die eingeengte Luft in der Festung Nahrungs-
stoff genug erhält. —

Der Scorbut ist gewöhnlich die Krankheit der
Soldaten, folglich weniger, und dann nur unter der
ärmeren Bürger-Classe zu finden, wozu schlechte
Nahrung und faule Luft beschränkter Wohnungen
das Meiste beytragen. Seit mehreren Jahren ist die-
se Krankheit weniger sichtbar, und wird in der
Zukunft ganz der Vergessenheit überlassen bleiben,
wenn nicht neue Ursachen die Wiedergeburt dessel-
ben veranlassen.

China und Opium bleiben für den Arzt im
schlimmsten Falle als die erprobtesten Mittel gegen
das Fieber; Mineral-Säuren und hauptsächlich nahr-
hafte Speisen gegen den Scorbut.

Die hitzigen und geschwind laufenden Krank-
heiten bilden unstreitig in Peterwardein die größte
Zahl. Sie sind gewöhnlich von rheumatischer Art,

und dabey meistens mit gastrischen Zuständen complicirt. — Unter diesen sind rheumatische Fieber, Catarrhe, Lungenentzündungen und Diarrhöen am herrschendsten. Die Ursachen dieser Krankheiten sind: der schnelle Uebergang von der warmen, oft feuchten Luft zu dem schneidend kalten West- oder Nordwinde bey leichter Bekleidung des Körpers; die Erkühlungen bey trockener und scharfer Winterskälte; das kalte Trinken bey erhitztem und in Schweiß gebrachtem Körper, und nicht selten der unmäßige Genuß des neuen, noch nicht ganz gegohrenen Weines, oder unreifer Baumfrüchte. —

§. 105. Die epidemischen Krankheiten, worunter die Blattern, der Scharlach und die Nerven- oder Faulfieber zu verstehen sind, bleiben sich hier, wie in anderen Orten durch ihre schrecklichen Kraftäufserungen gleich, und haben daher von der natürlichen Beschaffenheit der Festung wenig Opportunität. Sie werden nur bey dem Zusammenflusse mehrerer ungünstiger anhaltender Ereignisse hervorgebracht. —

Trotz der vielen obrigkeitlichen Verordnungen, trotz der angestrengten Bemühung einer großen Anzahl Aerzte, die Schutzpocken-Impfung allgemein zu verbreiten, und dadurch den Verheerungen der Kinderblattern Einhalt zu thun, sah man in den letzt verflossenen Jahren abermahls eine nicht unbedeutende Anzahl Kinder von diesem Elende entstellt.

Die Ursache lag meines Erachtens offenbar in dem Vorurtheile, welches viele Menschen wider die Impfung hegten, und daß man noch nicht dahin gelangen konnte, dasselbe auf eine, Allen, auch den Ungläubigsten, genügende Weise officiell zu widerlegen.

Wenn jemahls eine hofkriegsräthliche Verordnung wichtige Einwirkungen auf die Militär-Gränze hervor brachte, so war es das neuerliche Rescript, worin die Impfung der Kuhpocken mit allem nur möglichen Nachdrucke anbefohlen wurde. —

Viele und mannigfaltige, ernste und belehrende Anordnungen bestehen schon seit wenigstens 15 Jahren,

Неспорно, у Петрова-радину су најчешће болести оне брзог тока и са високим температурама. Оне су најчешће реуматске, веома често погоршане гастричним стањима. Познатесу: реуматска грозница, катар, упала плућа и дијареја. Узроци ових болести су: брзи прелаз топлог, често влажног, ваздуха у бријући западни или северни ветар, при недовољној обучености; назеби при сувој и оштрој зимској хладноћи, пијење хладне течности при угрејаном и ознојаном телу, а неретко и у неумереном уживању у новом, још недовољно преврелом вину или пак у незрелом воћу.

§. 105. Епидемијске болести, под којима се подразумевају богиње, шарлах и гнојна грозница остају и овде, као и у осталим местима где испољавају своју страховиту моћ, исте и имају, услед природног својства Тврђаве, мало повољних прилика, те се појављују само стицањем више дуготрајних

неповољних околности.

И поред многих наредби виших власти и упорног настојања великог броја лекара да цепљење против богиња постане опште и да се на тај начин заустави пустошење које изазивају дечије богиње, ипак се последњих година број деце која су прележала ову болест са видним последицама по њихово здравље, рапидно повећава.

По мом мишљењу разлог је свакако у предрасудама спрам цепљења које имају многи људи и што још није дошло дотле да се сви, па и они најнеповерљивији на задовољавајући начин разумеју.

Ако је икада нека наредба Дворског Ратног Савета имала значајније дејство у Војној граници, онда је то била скорошња наредба којом се наређује цепљење становника са свом могућом упорношћу и истрајношћу.

Многе надасве озбиљне и поучне наредбе постоје већ најмање петнаест година, али ниједна није доживела жељену примену, односно није услишена. Али сада је сваки сталеж упозорен да ће непослушност просвећеног грађанина бити јавно обнародована, а обичног религиозног земљорадника путем упадљивог ограничења религиозних церемонија.⁷⁶

Шарлах (шарлахна грозница) није честа појава у Петроварадину и не појављује се увек епидемијски и обично се услед лекарске пажње срећно отклања.

Епидемијска, живчана грозница и гнојна грозница су након уобичајеног тока времена и овде ретке, особито код цивила.

Највише тешких последица оставиле су за собом ратна 1806. година и 1809. година.

Повратком војске саратишта тифус је избио у војној болници, али се мудрим старањем и муњевитом реакцијом здравствених радника није проширио међу грађанство.

Само је достојни и душебрижни прота Бабић постао жртва ове заразе, пошто се због недостатка болничког свештеника добровољно пријавио да помогне оболелима.

Треба захвалити предострожности управо поменутог доктора фон Кинстлерна, јер је моменталним спаљивањем кревета и осталих личних ствари умрлог, зло савладано одмах у настанку.

⁷⁶ Деца умрла од природних богиња неће смети бити сахрањена на обичним гробљима.

aber keine erlebte das Ziel einer gewünschten Folgsamkeit. Nun ist aber jede lebende Menschen-Classe bedacht: der aufgeklärte Bürger wird durch die öffentliche Bekanntmachung seiner Unfolgsamkeit, und der gemeine religiöse Bauer durch die auffallende Beschränkung in seinen Religions-Ceremonien mit unkennbarem Zwange dazu genöthigt *).

Das Scharlachfieber ist in Peterwardein eine nicht häufige Erscheinung; es zeigt sich nicht immer epidemisch, und wird gewöhnlich durch ärztliche Aufmerksamkeit glücklich gehoben.

Die epidemischen Nerven- und Faulfieber sind nach dem gewöhnlichen Gange der Zeit hier auch besonders im Civil selten.

Die meisten übeln Folgen ließen die Kriegsjahre 1806 und 1809 erleben.

Durch das zurück kehrende Militär vom Kriegsschauplatze fing dieser Typhus in dem Militär-Spital an, der durch weise Obsorge des ärztlichen Personals sich nicht unter den Bürgerstand verbreiten konnte.

Nur der würdige und um die Seelsorge wohlverdiente Dechant Babitsch wurde ein Opfer dieser Ansteckung, weil er aus Mangel eines Spitals-Geistlichen durch freywillige Vermischung sich preis gab. Man hatte es der besonderen Vorsicht des bereits rühmlichst erwähnten Doctors von Künstlern zu verdanken, daß durch augenblickliches Verbrennen der Betten und sonstiger Zimmereinrichtungen des Verstorbenen das Uebel gleich in seiner Entstehung unterdrückt wurde. —

Ueblere und schrecklichere Folgen hatten die Festungen Essek und Temeswar zu überstehen, in welchen dieser Krankheitsstoff große Verheerungen unter dem Bürgerstande anrichtete. —

Unter die ansteckenden Krankheiten zähle ich auch noch die Krätze (Scabies), welche weniger im

*) An natürlichen Blattern verstorbene Kinder dürfen nicht in dem gewöhnlichen Kirchhofe begraben werden.

Civil-Stande, mehr aber bey den Soldaten sich fortpflanzt, und durch häufiges Beysammenwohnen, so wie durch stäte unvermeidliche Berührung neuen Stoff zur Vermehrung erhält.

Hätte Peterwardein, so wie viele andere Städte, den für diese Krankheit anerkannt nützlichen Schwefelräucherungs-Apparat des Doctors de Carro in Wien, so würde die Heilung dieses Uebels nicht nur schneller und erwiesen wohlfeiler bewerkstelliget, sondern in Kürze der ganze Krankheitsstoff im Grunde getilgt werden.

Die orientalische Pest hatte Peterwardein im Inneren seiner Ringmauern nie empfunden, während die nahe und entfernte Umgebung den Verheerungen derselben in verschiedenen Zeitperioden preis gegeben war.

Ich übergehe alle früheren Pestverheerungen in Syrmien und Slavonien, und mache hier bloß eine kurze Erwähnung von jener großen Sterblichkeit, die hauptsächlich in dem Syrmischen Comitats-Bezirk in den Jahren 1795 und 1796 durch die Pest herbey geführt wurde, und dadurch nicht nur diesen Theil unseres Vaterlandes, sondern ganz Ungarn in nicht geringen Schrecken versetzte. Zur mehreren Erörterung führe ich hier aus Schraud's Geschichte der Pest in Syrmien den Bericht wörtlich auf, welcher nach genauem Erhebungen durch das ärztliche Personale der damals von allerhöchsten Orten dahin gesandten Commission übergeben wurde. Der Bericht lautete:

»Angelika Nedelkowitsch, ein Iregher Weib, sey nach Kernjesevze gegangen; als sie die Krankheit ihrer da wohnenden Schwester erfahren hatte, habe sie dieselbe sammt ihren Angehörigen bereits gestorben gefunden, und sey mit der Hinterlassenschaft derselben, welche in wenigen Kleidungsstücken bestand, nach Hause gekommen, und allda am 14 Julius nach einer kurzen Krankheit gestorben; bald seyen ihr mehrere aus dem Hause, selbst aus der Verwandtschaft gefolgt, die theils Kranken bey-

Теже последице претрпеле су тврђаве Осијек и Темишвар, у којима је болест изазвала велику смртност међу грађанством.

У заразне болести убрајам и шугу, која се мање шири међу цивилима, а много више међу војницима и то због групног заједничког становања и њиховог сталног, неминовног контакта.

Када би Петроварадин као многи други градови, имао за ту болест признати и корисни апарат за димљење сумпором доктора де Кароа из Беча, лечење овог зла не да би било само брже и успешније него би и сама болест у кратком року била потпуно искорењена.

Источњачку кугу Петроварадин никада није осетио унутар својих зидина, док су ближа и даља околина у разним временским периодима биле њене жртве.

Прескочићу сва ранија пустошења куге у Срему и Славонији и поменућу овде само ону велику смртност про-

узроковану кугом углавном у Срему 1795. године и 1796. године, која је престрашила не само овај део наше отаџбине него и читаву Угарску монархију. Ради бољег објашњења дословно ћу пренети извештај из Шраудове књиге *Историја куге у Срему*, који је након детаљног испитивања здравственог особља исто предало за то посебно оформљеној комисији.

Извештај гласи:

Анђелка Недељковић, жена из Ирига, отишла је у Крњешевце када је сазнала за болест њене тамошње сестре и тамо наишла на сестрину готово изумрлу породицу и вратила се са њеном заоставштином, која се састојала од неколико делова одеће, кући и овде умрла 14. јула, након краће болести. Убрзо је умрло више њих из куће као и рођака

који су помагали оболелима, користили се њиховим превозним средствима или пак се од мртвих опраштали по овдашњем обичају.⁷⁷

Званична истрага довела је до другог преносиоца Нерадинске куге. Један човек из Крњешеваца, који је обилазио свој виноград на брду код Нерадина, преноћио је у кући Елеца Поповића и спавао у кревету Тоде Николић. Ова је умрла 22. јула а три дана иза ње умрле су и две жене које су прале покојницу; до краја месеца умрло је 13 особа, највише жене и то махом оне које су се старале о оболелима и које су радиле при сахранама.

Као и све раније куге и ова је тајанственим путем и непоштовањем контаминацијских прописа пренета из турских крајева на аустријско тло.

Већ су први извештаји показали Дворској комисији, која је у Нови Сад стигла 20. августа 1795. године, да се куга страшно проширила како у Иригу тако и у Нерадину. У свим четвртима раширеног трговишта Ириг показале су се јадне жртве заразе, која је одавно прекорачила простор Грчке улице. Језиве предрасуде несумњиво су дорпинеле ширењу заразе. Неки су мислили да ће само бекством наћи спас, док су други сматрали да никаква помоћ не помаже; једни и други су се огрешили на сваки апел надлежних, кршећи Одредбе о јавном ограничењу и Одредбе о деловању. Други су из очајања или избезумљености срљали у опасност од заразе, док су неки покушали да паљењем ватри на отвореним местима исту униште и тако очисте ваздух од загађења које изазива ова болест.

⁷⁷ Аутор под овим подразумева прастари обичај код обичног српског народа да рођаци љубе умрле пре сахране.

gestanden, oder sich an den Todten nach dasiger Sitte gelechzet hatten *), theils ihre Fahrnisse benutzten.

Zur nähmlichen Quelle führte die öffentliche Untersuchung den Ursprung der Neradiner Pest zurück. Ein Mann aus Kernjesevze, der seinem Weingarten im Neradiner Gebirge nachsah, übernachtete im Hause des Elezka Popovics, und schlief im Bette der Toda Nikolics. Diese starb am 22. Julius, ihr folgten am dritten Tage zwey Weiber, welche die Leiche der Verstorbenen zu waschen hatten; späterhin starben bis an das Ende des Monathes 13 Personen, meistens Weiber, als nähmlich diejenigen, die sich vorzüglich mit der Wartung der Kranken befassen, und bey den Leichenbegängnissen geschäftig sind.

So wie alle früheren Pestübel ist auch dieses auf verheimlichtem Wege durch sträfliche Uebertretung der Contumaz-Anstalten aus dem türkischen Gebiete auf österreichischen Boden übertragen worden.

Schon die ersten Berichte zeigten der am 20. August 1795 in Neusatz angekommenen Hof-Commission an, daß die Pestseuche in Iregh sowohl, als in Neradin, zu einem fürchterlichen Grade angewachsen sey. — In allen Gegenden des weit ausgedehnten Marktfleckens Iregh zeigten sich die traurigen Opfer der Ansteckung, welche schon lange den kleinen Bezirk der Griechen-Gasse überschritten hatte. Gräuliche Vorurtheile hatten die Verbreitung des Uebels allenthalben befördert. Einige glaubten allein in der Flucht Hülfe zu finden, andere hielten alle Hülfe unmöglich; beyde sträubten sich gegen allen öffentlichen Einfluß, gegen jede obrigkeitliche Einschränkung und Bestimmung der Hand-

*) Unter dem Worte lechzen versteht der Verfasser so viel als küssen; denn unter dem gemeinen Volke der illyrischen Nation ist es nach altherkömmlichem Gebrauche üblich, daß die Todten von den Blutsverwandten vor der Beerdigung nach geküßt werden.

lungen. Andere stürzten sich verzweiflungsvoll oder aus Tollsinn in die Gefahr der Ansteckung; Andere suchten dieselbe durch Feuer, welche sie auf öffentlichen Plätzen anzündeten, zu vertilgen, und eine Luft zu reinigen, von deren Verderbnis die Tödllichkeit hergeleitet wird.

Allenthalben widersetzte man sich der Absonderung der Kranken, alles hatte Abscheu vor Spitals-Anstalten; die oft sich selbst überlassenen Kranken, durch einen eigenen Krankheitstrieb geleitet, verliefen sich in die Wein- und Hausgärten, in die Scheuern und Zwetschkenwäldchen, viele derselben starben, wo die ereilende Hinfälligkeit sie darnieder warf. So wurden die Leichname allenthalben zerstreuet, und indem man sich nicht hindern ließ die zu Hause Verstorbenen mit aller gewohnten Pracht und großen Menschen-Zusammenflüsse zu begraben, wurden dieselben meistens da, wo man sie entseelt fand, eingescharrt. Jedermann folgte seinem Eigensinne bey einem Uebel, wo man von der gewöhnlichen Ordnung der Dinge und der bürgerlichen Verhältnisse keine Hülfe erwartete. Nur mit Mühe konnte es die Hof-Commission dahin bringen, zu den öffentlichen Veranstaltungen Aufseher, Handlanger, Krankenwärter, Todtengräber zu finden; selbst zur Erbauung eines in Neradin zu errichtenden Krankenhauses wollte sich niemand herbey lassen.

Schrecklich war die Lage dieser beyden Ortschaften, bedauerungswürdig die ganze Syrmier Gespanschaft wegen der Folgen, die eben dadurch über sie verbreitet wurden. Wegen der Ansteckung zwey neben einander gelegener Ortschaften wurden 96 andere, in denen nicht der mindeste Pestverdacht obwaltete, eingeschlossen, und dadurch beynahe 70,000 Menschen von allem bürgerlichen Verkehr mit den angränzenden Provinzen abgehalten. Der Syrmier Landmann, gewohnt durch die Umsetzung seiner Erzeugnisse, durch Handarbeit sich Brotvorrath im Bátscher Comitatz zu verschaffen, wurde unvorbereitet dieses gewohnten Ernährungszweiges be-

L

У сваком месту су се опирали стављању болесника у карантин, а сви су осећали гнушање према болесницима. Често сами себи препуштени болесници су, вођени неким својим самртничким нагоном, лутали по виноградима и баштама око куће, по амбарима и шљивицима и многи су умирали тамо где би убрзо пали. Тако су лешеве били расути, а како се није могло спречити да се код куће умрли сахрањују са уобичајеном помпом и окупљањем много људи, многи су најчешће затрпавани у земљу где су нађени. Свако је поступао својеглаво код овог зла, пошто се од уобичајеног реда ствари и грађанских прописа није очекивала помоћ. Само је с муком Дворска комисија успела да нађе надзорнике, помоћне раднике, болничаре и гробаре за опште потребе. Нико није хтео да се прихвати изградње болнице у Нерадину.

Страшно је било стање оба насеља, а сажалења вредна

цела Сремска жупа-нија, управо због последица проистеклих из тога. Због заразе у два суседна насеља изоловано је 96 људи за које се знало да су оболели од куге, те је тиме спречен сваки гранични промет скоро 70 000 људи међу околним областима. Становници сремских села навикли да прометом својих производа и надничењем зарађују хлеб у Бачкој жупанији, неприпремљени су ускраћени овог уобичајеног начина остварења зараде, па су поред куге могли да се надају и немаштини и глади.

Тек након тринаест месеци зараза је заустављена. Ово зло проширено у три трговишта и десет села са укупно 19 610 становника напало је 4 559 становника, од чега је 3 435 умрло, а оздравило само 1 124. Тако је најзад отклоњена опасност по читаву Угарску, која је била утолико страшнија и озбиљнија што је и са других страна претило зло, као и издаци који су били оптерећење за државу, која је услед великог рата грцала у огромним тешкоћама. Али све оне нису биле сметња краљевој доброты, очинској бризи и добротинству у одлуци да учини све за спас својих поданика. Одобрени су накнадни трошкови у вредности од скоро пола милиона које је најбољи краљ измирио.

Два имена, Сигисмунд Ловас фон Етвенеш и Франц фон Шрауд, први као краљевски комесар, а други као заповедајући лекар Сремске здравствене комисије, биће бесмртна у историји Срема, јер ће земља спашена њиховом заслугом остати вечити споменик њиховог великог духа и човекуљубивих осећања.

За вечни помен на ову тужну прошлост славе становници Петроварадина сваке године у недељи после св. Фабијана и св. Себастијана, 20. јануар Дан спасења од куге, процесијом која се креће од парохијске цркве кроз више улица у вароши.

raubt, und hatte nun aufser der Pest auch Mangel und Hungersnoth zu erwarten.

Nach dreyzehn Monathen erst war ein Geschäft beendigt, das eine der schönsten, und volkreichsten Provinzen Ungarns belastete; so einem Uebel gesteuert, das, in drey Marktflecken und zehn Dörfern verbreitet, aus der Anzahl von 19,610 Einwohnern 4559 befiel, 3435 hinweg raffte, indem nur 1124 genasen; so endlich eine Gefahr von ganz Ungarn abgewendet, die desto drohender und schrecklicher war, je mehr Uebel demselben zu gleicher Zeit von anderen Seiten bevorstanden, und je lästiger die hier erforderlichen Ausgaben einem Staate seyn mußten, den große Kriege in ungeheure Bedürfnisse gestürzt hatten. Doch die Güte und väterliche Fürsorge des Königs fand in allen diesen Schwierigkeiten kein Hinderniß; keine Hemmung ihrer Wohlthätigkeit, und die anfängliche Entschließung desselben, alles zur Rettung seiner Unterthanen beizutragen, hatte nie in der nachherigen Größe der Ausgaben eine Ursache zur späteren Beschränkung derselben gefunden. Bis nahe an eine halbe Million beliefen sich die Ausgaben aller Art, welche in Bezug auf das Pestgeschäft gemacht und von dem besten Könige bestritten worden sind. —

Zwey Nahmen, Siegmund Lovász von Eötvös und Franz von Schraud, ersterer als königlicher Commissär und letzterer als dirigirender Arzt bey dieser syrmischen Sanitäts-Commission, werden in der Geschichte Syrmiens unsterblich seyn, indem das gerettete Land ein ewiges Denkmahl ihrer großen Geister und ihrer menschenfreundlichen Herzen bleiben wird.

Zum ewigen Andenken dieser traurigen Vergangenheit feyern die Einwohner in Peterwardein jährlich den Sonntag nach Fabian und Sebastian, am 20. Jänner, als den Tag der Erlösung von dem Pestübel, mit einer Procession aus der Pfarrkirche durch mehrere Gassen der Stadt.

Zwar ist auf dem Schleichwege unerlaubter Ge-

winnsucht in den letztverflossenen Jahren 1815 und 1816 diese Krankheit neuerdings aus Servien auf unseren vaterländischen Boden geschwärtzt worden, und hat Slavonien sowohl, als das angränzende Banat, durch ihre schnelle Kraftäufserung in nicht geringe Angst und in Schrecken versetzt; doch die Wachsamkeit der Sanitäts-Behörden und der höheren Landesstellen versäumte kein Beschränkungsmittel, bis die Weisung von höheren Orten sie zu unbeschränkten Unternehmungen berechnigte.

Die Folgen von dieser in verschiedenen Gegenden sichtbar gewordenen Krankheit waren nicht bedeutend, weil die hülfreiche Hand der diessfalls aufgestellten Hof-Commission unter der Direction Seiner Excellenz von Klobusiczky mit Thatkraft dem Uebel zu steuern wufste.

Möchte doch (gleichviel) ein sichtbarer oder unsichtbarer Geist die Köpfe der Machthaber des Orients erleuchten, damit sie wenigstens in dem Punkte der Pestkrankheit den Glauben der Prädestination beseitigen, und nicht sich sowohl, als ihre Nachbarn, den oftmahligen Gefahren des nahen Todes preis geben! Sie erschweren dadurch nicht nur den Handel mit dem Auslande, sondern verursachen durch nothgedrungene Sanitäts-Sperrungs-Linien demselben mächtige Auslagen, so wie durch den stets bewachten Gränz-Cordon tausende von Händen dem nützlichen Ackerbaue entzogen werden.

Die Ruhr, Dysenterie, diese so gefährliche Krankheit, erscheint auch nach Maßgabe der Umstände oft mehr, oft weniger, jedoch größten Theils ohne nachtheilige Folgen. Der größte Schaden, den diese Krankheit auf syrmischen Boden anrichtete, fällt in die Jahre des letzten Türken-Krieges, kurz vor der Belagerung von Belgrad. Die matte Sumpfluft in den Ebenen Syrmiens war ein ungewohntes Klima für die Soldaten der deutschen Regimenter. Der Uebergenuß fetter Speisen, geistiger Getränke und des matten Donau- und mitunter schlechten Brunnenwassers erzeugte diese Seuche in einem so

L 2

Нажалост недозвољеним, тајним путевима страсти за зарадом, године 1815. и 1816. ова болест је прокријумчарена из Србије на тло наше отаџбине и својом је снагом узроковала не мали страх у Славонији и Банату. Али будност здравствених служби и опрезне државне власти стриктно су спровеле сваку меру ограничења, све док им указ виших власти није омогућио неограничену слободу деловања.

Последице ове болести, која је избила у различитим крајевима, биле су безначајне, пошто је милостива рука за ову прилику именоване Дворске комисије под управом Његове екселенције фон Клобушицког знала правовремено да сузбије зло.

Само када би неки видљиви или невидљиви дух просветлиоумовеисточњачких моћника, како би бар у вези куге одбацили веровање у предодређеност и не дизали руке као њихови суседи, пред опасношћу од блиске смрти!

На овај начин не само да отежавају трговину са иностранством, него проузрокују кроз изнуђене здравствене линије раздвајања велике издатке, а сталном стражом на граничном кордону хиљаде руку бивају повучене са послова корисне земљорадње.

Срдобоља, дизентерија, та тако опасна болест, јавља се, у зависности од околности чешће и ређе, али већином без смртних последица. Највећу штету на тлу Срема ова је болест нанела у годинама последњег рата са Турском, кратко пре опсаде Београда, јер је устајали мочварни ваздух био погубан по војнике немачких пукова, регименти. Прекомерно коришћење масних јела, жестоких пића и бљутаве воде из Дунава или пак лоше бунарске воде проузрокује у великој мери дизентерију, те је она услед појачане

заразности у току летњих месеци оборила готово трећину војске која се налазила у Срему.

Сифилис, и уопште венеричне болести, су се у новије време смањиле и ни издалека више нису тако опаке и с тако погубним последицама као пре. Можда стога што се ова болест, услед преношења с једне генерације на другу прилагодила, или што сматрам вероватнијим да су се заражене особе, одбацивши лажни стид, подвргле хитној лекарској интервенцији, где се применом нових сазнања успешно лече, док су у ранија времена, због погрешних идеја лечени јаким стиптичним средствима

§. 106. У дуготрајне или хроничне болести убрајам сушицу, плућну јектику и водену болест, прокажу.

То су обично болести старих, ретко младих људи, којима је најчешћи узрок крвави кашаљ, ранији јаки екцеми и запуштени катар. Трбушна и грудна водена болест су последица старачке слабости, која ретко дозвољавају радикално лечење.

Најнаметљивији, а тиме и најнеподношљивији болесници за лекаре су они који пате од хипохондрије и меланхолије. Шта друго преостаје лекару него да им с времена на време препише нека привремена средства, која имају обично добро дејство, уколико лекар ужива болесниково поверење. У Петроварадину ове болести никада неће нестати, јер су многобројни службеници овдашњих државних уреда, услед дугог седења за писаћим столом и умним радом за њих предодређени.

§. 107. Лекови који се користе за овде побројане а и друге болести у животу могу се, на основу аустријске фармакопеје за Провинцијал наћи увек у добром стању у већ

hohen Grade, dafs sie durch ansteckende Erblichkeit in einem Sommer beynahe den dritten Theil der in Syrmien gestandenen Armee dahin raffte.

Die Lustseuche, und überhaupt die syphilitischen Krankheiten haben in den neueren Zeiten abgenommen, und sind bey weitem nicht mehr so böse und folgenreich. Sey es, dafs diese Krankheit, durch Verallgemeinerung von einer Generation zur andern übertragen, sich mehr acclimatisirt habe, oder, was ich wahrscheinlicher finde, dafs die damit angesteckten Individuen, die falsche Scham beseitigend, sich einer schnellen ärztlichen Behandlung anvertrauen, wo sie nach den neuen Grundsätzen der Heilkunde jetzt radical geheilt werden, während sie in früheren Zeiten durch die falsche Idee der Asthenie mit starken Reitzen und stüptischen Mitteln behandelt wurden. —

§. 106. Unter die langwierigen oder chronischen Krankheiten zähle ich die Lungen- und Wassersucht.

Sie sind gewöhnlich Krankheiten des Alters, selten der Jugend, die ihren Ursprung meistens vom Bluthusten, früheren gewaltigen Excessen und vernachlässigten Katarrhen haben. Bauch- und Brustwassersucht sind die Folgen geschwächten Alters, die auch selten eine radicale Heilung erlauben.

Die zudringlichsten und dadurch unleidigsten Patienten für Ärzte sind jene, die an der Hypochondrie und Melancholie laboriren. Was bleibt dem Ärzte anders übrig, als ihnen von Zeit zu Zeit palliative Mittel zu verordnen, die gewöhnlich gute Wirkung thun, besonders wenn der Arzt das Vertrauen des Patienten besitzt. In Peterwardein werden diese Krankheiten nie ausgehen, weil die vielen Beamten der hiesigen Branchen, durch häufiges Sitzen und Kopfarbeiten am Schreibtische, sich dazu qualificiren.

§. 107. Die Arzeneyen, deren man sich wider diese nun hier aufgezählten und auch noch andere Feinde des Lebens bedient, sind in der gleich An-

fangs schon erwähnten Civil-Apotheke nach der österreichischen Provinzial-Pharmacopäa in stets gutem Zustand zu finden, aus welcher die Zahl der bürgerlichen Einwohner versehen wird. Die dasige k. k. Militär-Apotheke beschränkt sich mit ihren Geschäften nur auf die hiesige Garnison, auf das Militär-Spital und die Beamten der vielseitigen Militär-Branchen. Hier, so wie in allen festen Plätzen Slavoniens, wozu auch Semlin gehört, hat jeder Militär-Beamte sammt Familie den großen Vortheil eines medicinfreyen Genusses.

Dieses billige Vorrecht gründet sich auf frühere Zeiten, in welchen der dasige Beamte durch häufige Fieberkrankheiten mit seinem Gehalte kaum dahin reichte, die Apotheke zu zahlen.

Zum Schlusse muß ich meinen Lesern noch bedeuten, daß in den Büchsen, Fläschchen und Tiegeln der beyden dasigen Apotheken nicht der ganze Kram von Arzeneyen vorhanden seyn muß, weil sich viele Kranke durch sympathetische Mittel und Wunder-Curen von alten Weibern heilen lassen. Dieser Glaube an Wunder-Curen ist eine Folge der Leichtgläubigkeit und Unwissenheit unter der gemeinen Menschen-Classe, den ich zu meiner nicht geringen Verwunderung auch oft bey Klügeren wahrnahm. Wenn auch das prophezeyende Unglück der Meteore, der Cometen und der Träume keinen Glauben mehr findet, so behalten doch Verlöbniße, Anhängsel, Patrone besonderer Krankheiten und Ahnungen noch vielen Werth, besonders in den Vorstädten.

Man darf in Peterwardein nicht lange suchen, um in Leinwand eingenähte Dinge wider das Fieber, am Halse der Kinder und bejahrten Weibern hängend, zu finden, so wie es auch Kranke gab, die für den Ruf der Aerzte so gut sorgten, daß sie sich lieber von einem berühmten Bauern-Doctor, von einem Scharfrichter, oder gar von einer alten Zigeunerinn zu Tode curiren ließen. Das Verschreyen der Kinder steht auch noch in dauerndem Rufe, und

поменутој цивилној апотеци у којој се снабдевају и грађани. Овдашња војна апотека се у својој делатности ограничава на овдашњи гарнизон, на војну болницу и службенике многобројних војних звања. Овде као и у свим утврђеним местима Славоније где спада и Земун, сваки војни службеник са породицом има велику погодност здравствене заштите.

Ова правична повластица потиче из ранијих времена, када је плата овдашњег службеника, због разноврсних грозница једва покривала трошкове за апотеку.

На крају морам читаоцима још напоменути да се у кутијама, бочицама и теглама обеју овдашњих апотека вероватно не налази све што лечи, јер се многи болесници лече симпатетичним средствима⁷⁸ и чудотворним лечењем које обаваљају старе жене. Веревање у чудотворно лечење је последица лаковерности и

незнања обичног народа, али што сам на своје не мало чуђење, налазио и код мудријих. Иако се у претсказање несрећа путем метеора, комета или снова више не верује, ипак се још много вере поклња зарукама, привесцима, заштитницима од појединих болести и предосећањима надарених људи, нарочито у предграђима.

У Петроварадину не треба дуго тражити да би се, окачени о врат деце и времешних жена, нашли предмети ушивени у платно а против грознице, као што је било и болесника који су се толико добро бринули о угледу лекара да су радије прихватили лечење од неког озлоглашеног сељака-доктора, од целата и чак од неке старе Циганке. Чарање и бацање

⁷⁸ Симпатетично лечење – лечење тобожњом тајанственом силом и средствима која нису лекови.

урока још увек је на трајном гласу и могло би се још дуже задржати, јер га свезнајуће торокање старих жена држи за истинито.

Пошто обичан народ нема наклоности за пијење лекова, лечење којеквим враџбинама још ће дуго задржати своје место.

Уколико се мушкарац или жена жале на главобољу или болове у стомаку⁷⁹ или неке друге тегобе, одмах се нађе при руци предузимљива комшиница, која са својих десет снажних прстију и шаком ољуштеног белог лука тако вија врага по трбуху, да овај у пратњи прекомерног стомачног садржаја и против своје воље мора да изађе. У зависности од тога да ли је болесник осетљив по леђима или по ребрима, при мазању његов се глас често чује до треће куће. Ја то ипак зовем коњско лечење!

§. 108. Још једна болест и то уствари морална, господари неприметно женским родом, а од ње оболевају и образоване жене.

Ова болест се зове радозналост, или знатижеља да се сазнају ствари из прошлости, садашњости и будућности.

Женски род има природну склоност ка радозналости и што су ограничења здравог разума и знања већа, то се са више похлепе жуди за оним што се не зна или што не може да се појми. У Срему постоје различити начини да се задовољи ова знатижеља.

Досељавања са истока донела су на ово тло и тајну вештину врачања коју обично обављају некакви *женски ветерани*.

⁷⁹ За ове болове обични људи (прост свет) немају бољи израз од: *Срце ме боли*.

dürfte sein Daseyn noch länger behaupten, da die allwissende Geschwätzigkeit der alten Weiber es als unläugbar behauptet.

Da das gemeine Volk keine Neigung zum Einnehmen hat, so werden auch die Schmier-Curen noch lange ihr bisheriges Recht behalten.

Beklagt sich der Mann oder das Weib über Kopfwelch, Magenschmerzen *) oder sonstige Ueblichkeiten, so ist die geschäftigte Nachbarinn gleich bey der Hand, und weifs mit ihren zehn Kraftfingern in Begleitung einer Hand voll geschälten Knoblauchs den Teufel im Leibe so herum zu jagen, dafs er in Begleitung seines allzu grofsen Magenvorrathes auch wider Willen heraus spazieren mufs. Je nachdem der Patient auf dem Rücken oder an den Rippen empfindlich ist, eben so wird die Stimme seines Schmerzens beym Schmieren oft bis ins dritte Haus der Nachbarschaft hörbar. — Das nenne ich doch eine Rofs-Cur! —

§. 108. Noch eine Krankheit, und zwar eine moralische, beherrscht, obwohl unbemerkt, das weibliche Geschlecht, von welcher sich mitunter auch gebildete Frauen hinreissen lassen.

Diese Krankheit heifst Neugierde, oder die Sucht, Dinge der Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft zu erforschen.

Das weibliche Geschlecht ist von Natur aus mit dem Hange zur Neugierde ausgestattet, und je eingeschränkter die Vernunftgaben und Kenntnisse desselben sind, desto mehr haschet es nach dem, was es nicht weifs, oder zu wissen nicht vermag. Diesen Hang der Neugierde zu befriedigen, findet man in Syrmien auf mannigfaltige Art Gelegenheit.

Die Einwanderungen aus dem Orient brachten auch die geheime Kunst der Wahrsagerey auf unseren Boden mit, die gewöhnlich von solchen weib-

*) Für derley Schmerzen hat die gemeine Menschen-Classe keinen besseren Ausdruck als: Das Herz thut mir weh.

lichen Veteranen ausgeübt wird, welche die Hoffnung, sich durch ihre persönlichen Annehmlichkeiten zu unterscheiden, schon seit dem letzten Türken-Kriege aufgegeben haben.

Quälen geheime Ahnungen das verliebte Mädchen, oder das eifersüchtige Weib, so wird spornstreichs ein oder das andere alte Mütterchen besucht, bey verschlossener Thür und verhängten Fenstern das Anliegen der horchenden Beichtmutter vorgetragen und, um alle Kleinigkeiten der geheimsten Sachen haarklein zu erfahren, ihrer welken Hand eine Geldgabe eingedrückt. Die alte Prophetinn, welche aber so wie ihre Nachbarn sich vom Fleische nährt, steckt ohne Dankäußerung den gestohlenen Küchenzehend in ihren Busen oder Rocksack, und verkündet die betheuerte Wahrheit der Vergangenheit oder Zukunft aus Karten, aus einer Schüssel klaren Wassers, oder gar auf einem Siebe mit gezählten Bohnen, der neugierigen Zuhörerinn, die ihr Schicksal mit Vertrauen anhört. Dafs die schlaue Alte der ferneren Kundschaft wegen, ihre Orakel-Sprüche gewöhnlich so einleitet, damit die ohnehin erhitze Phantasie der eifersüchtigen Weiber noch mehr Nahrung erhält, ist aufser allem Zweifel. Ob gute oder böse Folgen in der Zukunft daraus hervor gehen, ist und bleibt diesen Orakel-Sprecherinnen jederzeit eine gleichgültige Sache. Da nun einmahl ein Leben ohne sorgenvolle Beschäftigung das bequemste ist, diese Wahrsagerey aber die nöthigen Bedürfnisse nicht deckt: so verbinden diese Mütterchen auch noch ein anderes Geschäft mit dem ersteren, nämlich das der Kuppeley.

Die Folgen dieser unseligen Sucht, welche gewöhnlich in eine unheilbare Leidenschaft übergeht, stürzen die würdigsten Familien in tiefes Unglück. Die besten Freunde zerschlagen sich; die gesellschaftliche Harmonie wird zerstört, die häusliche Ruhe aufgehoben, der Bofsheit und dem Laster das Thor geöffnet, und endlich den heran wachsenden Kindern die nöthige Erziehungs-Aufmerksamkeit

Муче ли тајне слутње заљубљну девојку или љубоморну жену, трком се посећује једна или друга бакица којој се иза замандаљених врата и застртих прозора саопштавају сумње које иста помно слуша, а да би сазнала све ситнице најтајнијих ствари гура јој млада у увелу руку новчани прилог. Стара пророчица, која као и њене комшије живи од меса, без захваљивања трпа у њедра или цеп украдени новац и обзнањује истину прошлости или будућности из карата, чиније са бистром водом или чак ситом са одређеним бројем зрна пасуља, знатижељној слушатељки, која са поверењем слуша бакицине речи. Превејана матора, због даље зараде, своја пророчанства започиње тако што усијану уобразиљу љубоморних жена још више појачава. Да ли ће у будућности из тога произаћи добре или лоше последице оставља ове пророчице равнодушнима. Али пошто је живот без бриге најудобнији,

а ова прорицања не обезбеђују нужне потребе, ове бакице се још баве и подвођењем, односно провадацисањем.

Последице ове бездушне пожуде која обично прелази у неизлечиву страст строваљује и најугледније породице у дубику несрећу. Најбољи пријатељи се разилазе; разара се друштвени склад, нестаје кућни мир, отвара се капија злости и пороку и најзад одстрањује неопходна пажња за одгој деце, или им се чак лошим примером отвара пут за сличне животне странпутице.

Ови описи грехова таме за чије је суђење бог себи задржао право, не важе толико за Петроварадин колико мислим да се односе на суседни Нови Сад, иако поједине пријатељице међусобним прикривањем знају да се узајамно извуку из неприлика.

Ипак, морам да завршим овај одељак јер радо желим да Вам дам прилику моје даме, да књигу испустите из руку и ако сматрате да ме треба казнити да осетим сав ваш бес, само вас молим, у том случају за благу казну уколико вас неки унутрашњи тајанствени глас подсети да нисам баш потпуно у заблуди.

V

НЕКА УПУТСТВА О ПОНАШАЊУ ЗА ПРИДОШЛИЦЕ

§. 109. Живом бићу здравље је најважније добро, јер без њега животни послови се морају прекинути или чак потпуно обуставити.

Зато су утврђена нека правила заснована на теорији и на искуству, а доследним придржавањем истих можемо се сачувати од претеће болести, или пак сузбити постојећу болест. Заједнички појам за ова правила познат је под именом Дијететика или наука о начину живота корисном по очување здравља. Здравима препоручујем следећа правила, која болеснима не требају јер се о њима брину лекари.

entzogen, oder ihnen gar durch übles Beyspiel der Weg zu ähnlichen Ausschweifungen geöffnet.

Diese Schilderung über die Sünde der Finsternis, die zu richten Gott sich selbst vorbehalten hat, gilt nicht so viel Peterwardein, als ich das angränzende Neusatz damit gemeint haben will, obwohl manche Freundinnen durch gegenseitige Besuche sich auch gegenseitig aus der Noth zu helfen wissen. —

Doch ich muß diesen Paragraph schließen; denn ich will ihnen gerne Gelegenheit geben, meine Frauen, das Buch aus den Händen zu legen; und wenn Sie mich strafbar glauben, mich ihren ganzen Zorn empfinden zu lassen. Nur bitte ich in dem Falle um gnädige Strafe, wenn Sie etwa ein innerer geheimer Ruf erinnert, daß ich nicht so ganz Unrecht hätte. —

V.

Einige Verhaltensregeln für Neuangekommene.

§. 109. In dem lebenden Wesen ist die Gesundheit das nöthigste, das wichtigste Gut, da ohne sie die Geschäfte des Lebens unterbrochen oder gar aufhören würden.

Man hat deshalb gewisse, auf Theorie und Erfahrung gegründete Regeln fest gesetzt, durch deren genaue Befolgung die uns drohenden Krankheiten verhütet, und die Kraft der gegenwärtigen gebrochen werden können. Den Inbegriff dieser Regeln nennt man mit einem Worte Diätetik oder die Lehre von der Lebensordnung. Für Gesunde schreibe ich folgende Regeln, denn Kranke bedürfen derselben nicht, und gehören der Hand des Arztes an.

Ich schreite daher zu der eigentlichen Bestimmung der diätetischen Sätze.

Man ziehe nie in eine mit frischem Kalke angestrichene (geweißte) Casematte ein, bis dieselbe nicht einige Tage bey offener Thür und offenem Fenster hinreichend ausgetrocknet ist; denn die überaus dicken Mauern dieser Gebäude können nur durch Luftzug getrocknet werden.

Man räuchere diese Casematten oder auch sonst nasse Zimmer mit brennendem Wachholderholze *) alle Wochen zwey bis drey Mahl aus, weil dieselben, besonders in der Nähe von Canälen und Retiraden, öfters von solchen mephitischen Gerüchen parfümirt werden, die der Nase und der Gesundheit gleich zuwider sind.

Man verweile sich nur so lange in verschlossenen Höhlen, Gewölbern und den hiesigen Mienen, als es die Geschäfte oder die Befriedigung der Neugierde erheischen; in allen diesen Orten herrschen gemeiniglich schreckliche Luftarten, die der thierische Körper selten ohne beträchtlichen Nachtheil der Gesundheit ertragen kann.

Man behalte so viel als möglich die einmal angenommene Zeitordnung in Rücksicht der Mahlzeiten bey. —

Auch Nahrungsmittel können einmahl durch ihre Menge und dann durch ihre Eigenschaft schaden.

Jedes Nahrungsmittel, auch selbst das gesündeste, im Uebermaße genossen, ist schädlich. Jeder muß also hierbey nach dem Gefühle, welches das Bedürfnis der Nahrung in ihm erregt, handeln.

Ueberhaupt hat sich die diätetische Regel in Peterwardein, weniger zu essen und mehr zu trinken, schon längst durch allgemeine Erfahrung bewährt.

Obst ist eine wahre Wohlthat für Peterwardein. Zucker- und Wasser-Melonen sind für jeden Fremdling eine Lockspeise, die durch ihren besonderen Geruch und ihre angenehme Süße zu manchem Uebergenusse verleiten. Da diese Früchte sehr kühlen, und die Verdauungskräfte sehr schwächen, so genieße man sie nur dann erst, und zwar mit Maf, wenn man nicht mehr erhitzt ist; am zuträglichsten sind sie nach Tische zum Confecte. Wasser-Melonen sind weniger schädlich, als Zucker-Melonen,

*) Die von vielen Chemikern anempfohlenen Lufräucherungen wären zwar vortheilhafter, aber des zu geringen Rufes wegen noch unanwendbar.

Зато приступам стварним одредбама дијететских правила:

Никада се не уселити у свежим кречом окречен казамат⁸⁰ уколико се није довољно исушио неколико дана с обавезно отвореним прозорима и вратима, јер изузетно дебели зидови ових здања могу се осушити само струјањем ваздуха. Ове казамате а и остале влажне собе требало би кадити два до три пута недељно са горућим дрветом⁸¹, јер те просторије особито уколико су близу канала и нужника чешће су изложене мирисима који су једнако одбојни како носу тако и целокупном здрављу.

У дупљама и сводовима не треба боравити дуже него што захтевају посао или задовољење знатижеље, јер на свим тим местима је толико ужасно опасан ваздух да тело ретко може да га поднесе без велике штете по здравље.

Треба се, уколико је то могуће, придржавати једном усвојеног времена за узимање

оброка.

И намирнице могу да штете, како по количини тако и по својствима. Свака, па и најздравија намирница, уколико се троши прекомерно је штетна. У зависности од потребе за храном, свако мора да поступи онако како то од њега захтева његов организам.

Опште дијететско правило је да треба мање јести, а више пити, одавно је у Петроварадину потврђено и у пракси.

⁸⁰ Подземно одељење на сводове.

⁸¹ Од многих хемичара проучена кађења ваздуха била би учесталија, али то још није заживело.

Воће је права благодет за Петроварадин. Диње и лубенице су посланица за сваког странца, а оне својим особеним мирисом и пријатном слашћу понекад наведу на прекомерно уживање. Пошто ови плодови веома расхлађују и слабе пробаву треба их користити тек онда и то са мером, када човек више није угрејан. Најкорисније су као посланица након обода. Лубенице нису тако шкодљиве као диње и могу се користити готово читавог дана, без последица.

Пошто је природа Петроварадин предодредила за винородан крај, препоручљиво је овде пити вино, а на пиво навикли странци ретко су овде остајали поштеђени грознице. Пије ли се овај грођјани сок доброг квалитета са мером, тим пре што добре изворске воде нема довољно, здравље се може и те како поправити.

Прекомерно уживање пак у вину, од чега многи странци за дуже време једва да могу да се одбране, већ је

многе отерало у гроб. Уживање у гутљају старе добре шљивовице, нарочито увече, није препоручљиво и многа стара господа је након вишегодишњег искуства препоручују као особито пријатно пиће пред спавање.

По могућству треба избегавати вечерње шетње, јер је ноћни ваздух уколико се човек од њега брижљиво не заштити штетан. Обично се дешава, да се увече ради опоравка од дневне жеге, крене у шетњу у лакој летњој одећи и раскопчаних груди. У тренутку је задовољство уживати у пријатној свежини, али већ следећег дана осете се последице у виду назеба, грчева у стомаку, боловима у грлу па чак и грознице. Ноћу никада не треба излазити из собе; човек се прехлади, а да то и не осети.

und sie können heynahe zu jeder Stunde des Tages ohne Nachtheil genossen werden.

Da die Natur Peterwardein zum Weinlande bestimmte, so ist es auch rathsam, hier Wein zu trinken, und die an das Bier gewöhnten Ausländer bleiben hier selten vom Fieber verschont. Man trinke dieses Rebensaftes gute Qualität mit Mafs, um so mehr, als gutes reines Quellwasser nicht allgemein ist, und man conservirt sich vor manchem Unfalle.

Der übermäßige Genufs des Weines hingegen, dessen sich viele Fremde in der Länge kaum erwehren können, hat schon manchen ins Grab geworfen.

Der Genufs eines Schluckes alten guten Slibowitza, besonders Abends, ist nicht zu widerrathen, und mehrere alte, nach der Gesundheit lebende Herren wollen ihn aus mehrjähriger Erfahrung als einen besonders angenehmen Schlaftrunk anempfehlen wissen.

Man vermeide nach Möglichkeit die Abendspaziergänge, denn die Nachtluft ist, wenn man sich vor derselben nicht sorgfältig verwahrt, schädlich. Gewöhnlich geschieht es, dafs man, um Abends sich von der schwülen Hitze des Tages zu erhohlen, im leichten Sommerkleide, und meistens mit offener Brust spazieren geht. In dem Augenblicke ist es Wollust, die angenehme Kühle zu genießen; am anderen Tage aber empfindet man schon die übeln Folgen durch Katarrh, Koliken, Halsweh, oder gar Fieber. Man gehe nie mit blofsen Füfsen zur Nachtzeit aus dem Zimmer; dadurch erkühlt man sich, ohne es zu ahnden.

Eine schreckliche Pein sind hier zu Lande die an heifsen Sommerabenden zu Milliarden herumsendenden Gölse *), deren Stich sehr schmerzt, und besonders im Jahre 1818 durch Vernachlässigung nicht selten bedeutende Wunden an Hände und Füfsen verursachte. Da man von diesen ungebethenen

*) Schnake (culex, Linn.)

Gästen nirgends frey ist, und ihren Stich alle Augenblicke zu befürchten hat, so ist in der Geschwindigkeit, wenn man das Thier ertappt, nichts besser, als es auf der Hand zu erschlagen, und auf den schmerzhaften Theil einzureiben. Selten hat es üble Folgen, und die kleine, durch den Stich erfolgte Entzündung vergeht durch eine Nacht. Da diese Thiere nicht selten im Schläfe belästigen, so vertreibt eine Räucherung mit Alant (Inula, Helenium) alle aus dem Zimmer, besonders wenn das Licht zum offenen Fenster gestellt wird.

Ich wünsche es, und bin dessen beynahe überzeugt, daß meine eben beschriebenen Gesundheitsregeln nur für die damahlige, nicht für eine zukünftige Zeit-Periode brauchbar sind; denn durch den glücklichen Erfolg weiser Anordnungen war Peterwardeins Lage schon mancher Verbesserung fähig, und durch Menschenfleiß kann und wird es geschehen, daß die noch übrigen Moräste, wenn nicht ganz ausgetrocknet oder abgeleitet, doch der Gesundheit der Einwohner weniger schädlich gemacht werden. —

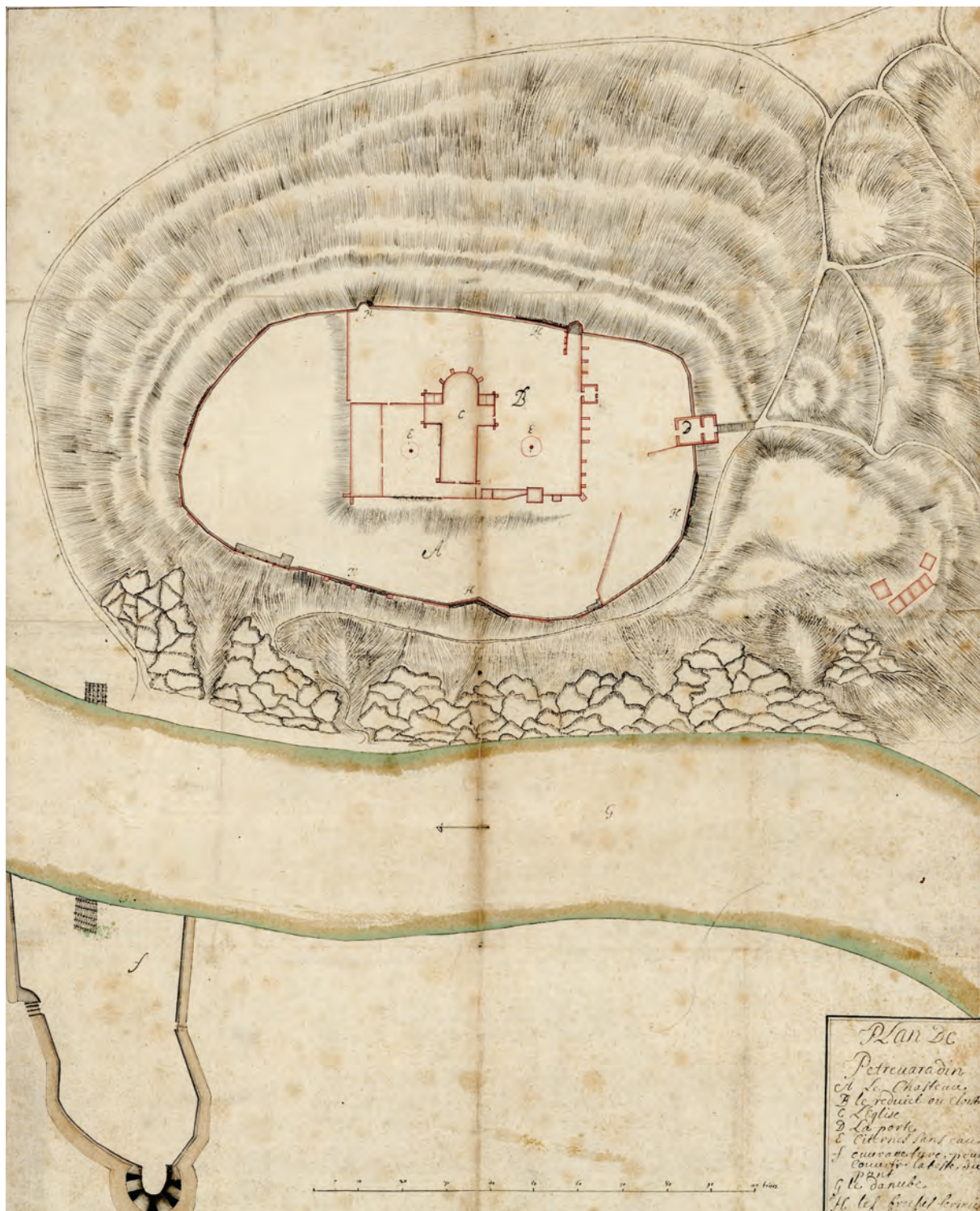
Noch eine kleine Warnung indessen für den jungen unverheiratheten Mann in Rücksicht der Gelegenheit, die sich ihm zur Wollust und ihren Folgen darbiethet, möchte doch von einigem Nutzen seyn. — Das nachbarliche Neusatz biethet eine Menge feiler Dirnen dar, die man richtiger verworfene Geschöpfe des Elendes, als der Freuden nennen sollte, und die mit jedem ihrer Küsse ein schleichendes Gift ausbreiten, das auf ganze Generationen verheerend wirkt. Man enthalte sich schlechterdings des Umganges mit solchen unbekannten Personen, die nicht nur Gesundheit, sondern auch Geld rauben.

Ужасна невоља су милијарде комараца у врелим летњим вечерима, чији убод јако боли, а који је особито 1818. године услед занемаривања, не ретко изазивао повеће ране на рукама и ногама. Пошто човек нигде није спокојан од ових непожељних гостију и сваког тренутка мора да се плаши њиховог убода, најбоље је када се комарац ухвати на делу, убити га и утрљати у болно место. То ретко кад има лоше последице, а мало запалење настало убодом пролази за једну ноћ. Пошто ове животиње неретко досађују и за време спавања, кађење их све истера из собе, особито ако се светиљка стави крај отвореног прозора.

Желим, а готово да сам у то уверен, да су моја управо побројана здравствена правила била употребљива само за протекли, а не и за будући период, јер се срећним успехом мудрих наредби положај Петроварадина поправља, а захваљујући вредним људима преостале ће се мочваре ако

не баш потпуно исушити, а оно бар толико култивисати да буду мање штетне по здравље становника.

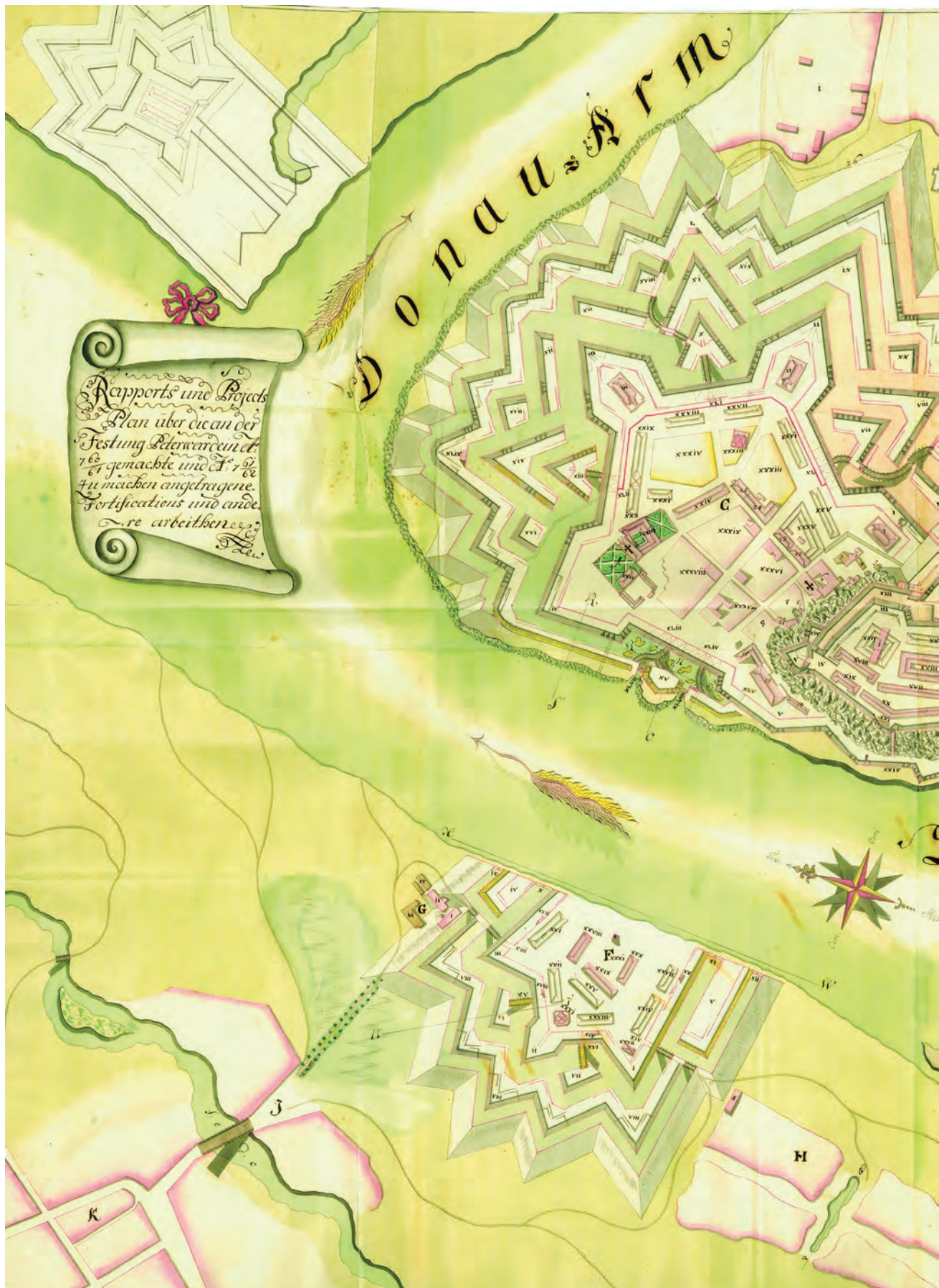
Још једно мало упозорење за младог неожењеног човека с обзиром на његову склоност ка уживању и последице које услед тога могу настати, могло би бити од неке користи. Суседни Нови Сад нуди велики број бећаруша које је правилније називати одбаченим бићима беде, него радости и које сваким својим пољупцем шире потајни отров који делује заразно на читаве генерације. Треба се апсолутно уздржавати од дружења са таквим непознатим особама, које не отимају само здравље него и новац.

Средњовековна тврђава пре рушења

Реконструкција средњовековне тврђаве

Торањ са сатом

Разгледница Брукшанаца

Разгледница Новог Сада

Петроварадин, Доња тврђава, данас

Прочелје цркве светог Јурја

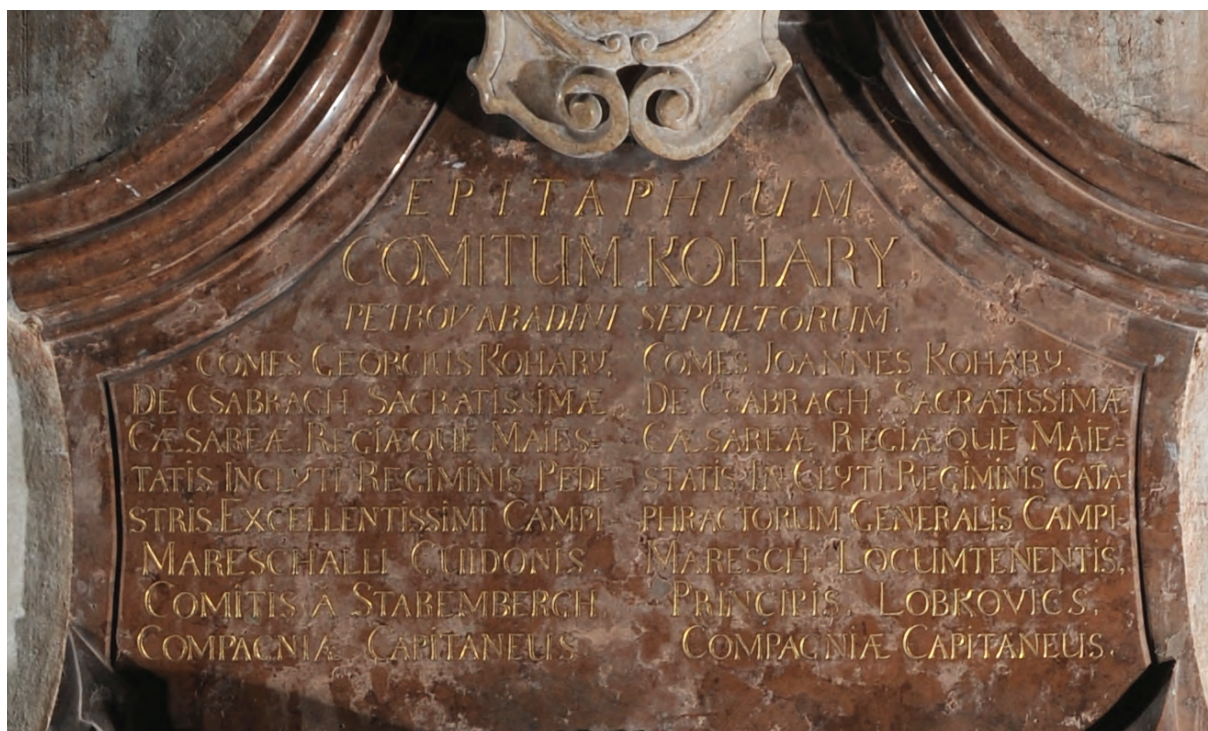
Црква светог Јурја, главни олтар

Црква светог Јурја, унутрашњост

Црква светог Јурја, унутрашњост

Надгробна плоча грофа Ђерђа Кохарија, детаљ

Надгробна плоча грофа Ђерђа Кохарија

HIC JACET
 QUI IN PECTO PEDE
 IMPERFECTA MEMORIA NOSTRA PROPTER OBSCURITATEM
 CAUSAE IN PECTUS COLONELLIS STETIT
 ILLIUS ET EXCELLENS CHRISTIANUS REIDOLPHUS REIDOLPHINUS
 MULTIS SIC STARE NON POTUIT
 QUAM MERITA AD ALTIORA MAGNIS PASSIBUS PROMOVEBANT
 BREVI NATURAE TEMPORE SPACIO
 PETRO ADRIANUS PRÆDIDI CLAVES CONIUGII DIGNI ASSEQUITUS
 GENERALIS VILLARUM PRÆFECTUS DIGNITATE ET ASCENDIT
 TOTIUS COMMUNITATIS AUSTRIACAE LITTELLI VIGILANS SUBSTITUTUS CORRECTOR
 HIC STETIT
 A DIVINA ET MUNDANA INCESSANTE BILANCE CONSIDERATIS
 UT
 PRINCIPALIS SUBDITIUS IN SUUM INDEMNITATE SERVAVIT
 ET DE OMNIBUS DE EST TRIMITEBIT
 DUM CONIUGII RELIGIONIS PROPOSITIS ET IUSTITIAE FOREM
 ET OMNIBUS MODIS FIDELI AUCTORITATE PROTECTOR
 VIRTUTIBUS EXEPTO PROPTER FACTIS
 SIC BELLE PROPTER CHRISTIANAM VIRTUTEM INDEMNITATE SERVAVIT
 DUM MORIS CONSPICIT
 NATURAE CENIT QUI PROPTER RIT
 UT HINC TRATULAT
 DEBITIS TIBI DIGNIORE GRADU IN AETERNITATE STARE
 XVII IDUS DECEMBRIS MDCCXXIX AETATIS SUAE ANNO LXVII
 TERRIS ILLIUM ERIPIT
 TIBI TIBI ANGLIS
 QUODAM NEMINI VIVENT
 MORTUIS VIVIT OMNIBUS
 QUI TIBI EXTEREST
 CUI
 DUM PROPTER SUAM CONSCIENTIAM
 ILLIUS PRIMA VIRTUS SATISFACTA ANIMA NATURA DE VIRTUTE
 HOC MONIMENTUM PONIT
 TIBI VIATOR PROCAVE
 UT
 REQUIESCAT IN PACE

Епитаф Кристијану Рудолфу Барону де Рудолфинију

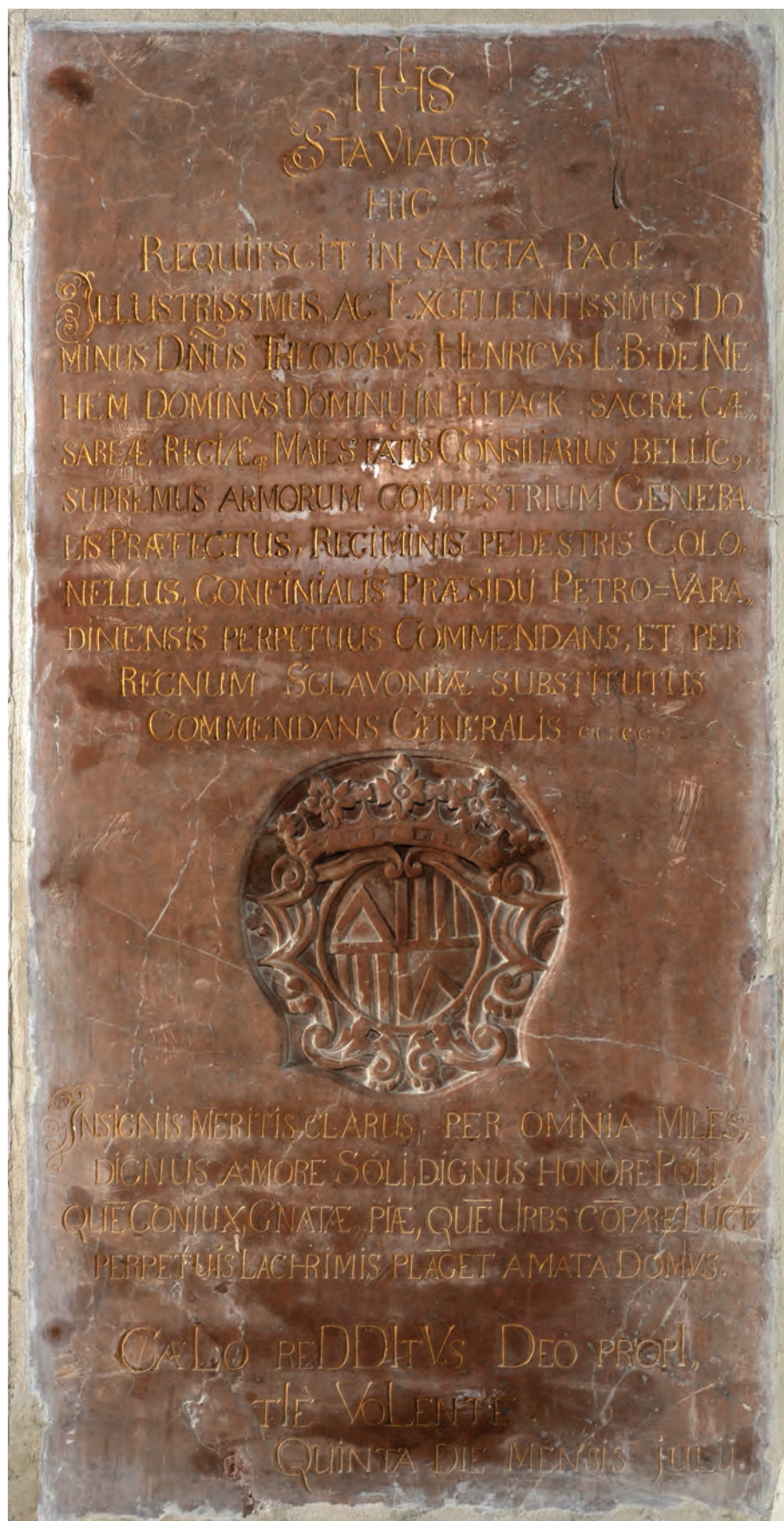
Епитаф барону Кристијану де Хелфрајху

PUYSMANIBUS.
FERDINANDI LAURENTY LIEBSTEINSKY
S.R.I. COMITIS A KOLOWRAT.
SAC. CES. MAJ. MAGISTRI EQUITUM
ADJUTANTIS GENERALIS.
ROM. ET HUNG. REGIS JOSEPHI CAMERARJ,
QUI IN BELLO CONTRA TURCAS STRENUE PUGNAVIT,
ET IN ARCIS PETROVARADINENSIS DEFENSIONE
FORTITER OCCUBUIT
ANNO 1694. MENSE 7mo BRJ DIE 23.^a

Надгробна плоча Фердинада Лоренца Липштајнског

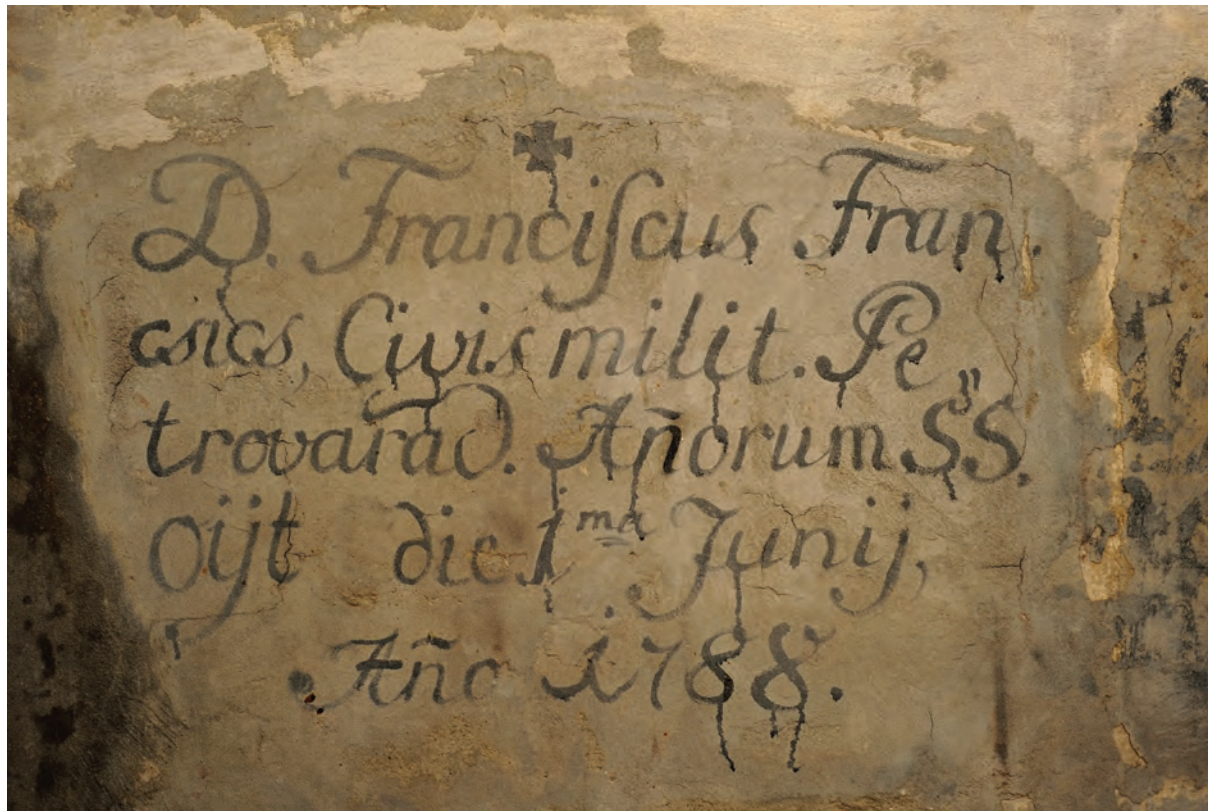
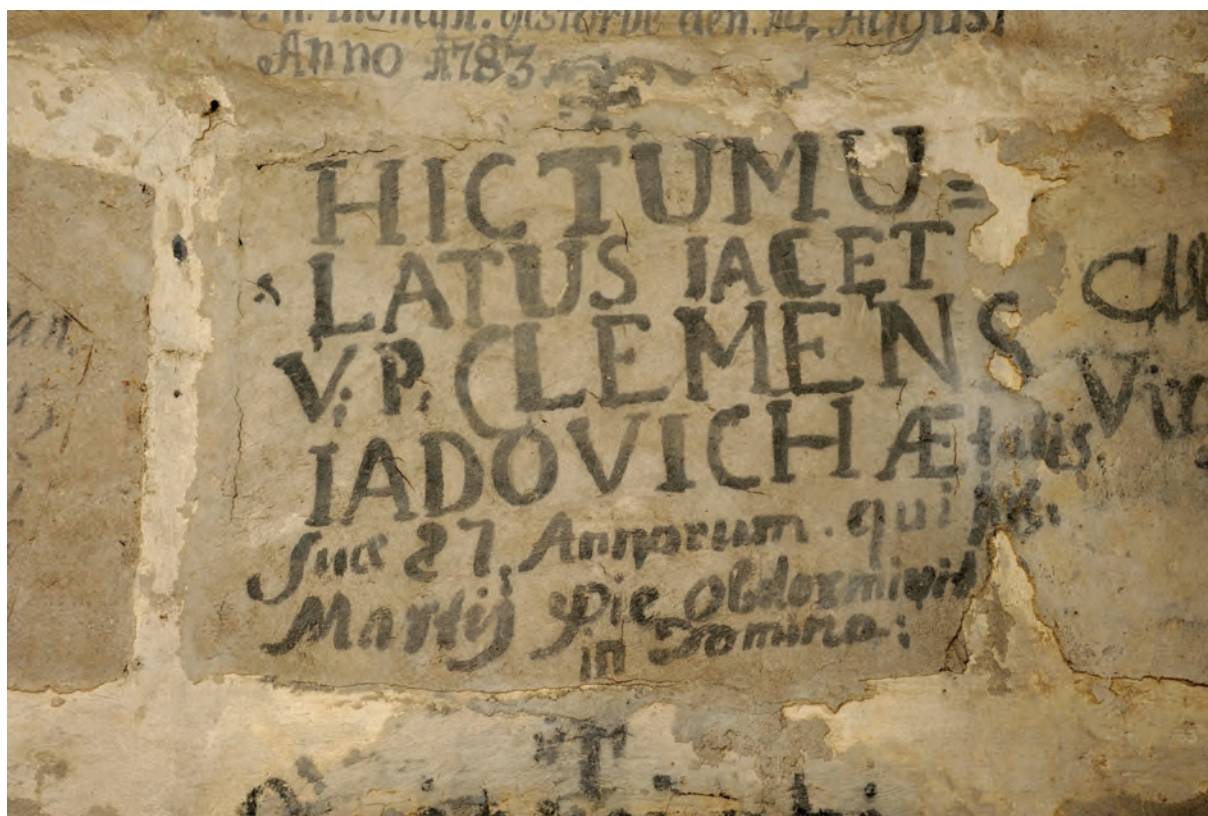
Эпитаф Теодору Хенриху Нехем

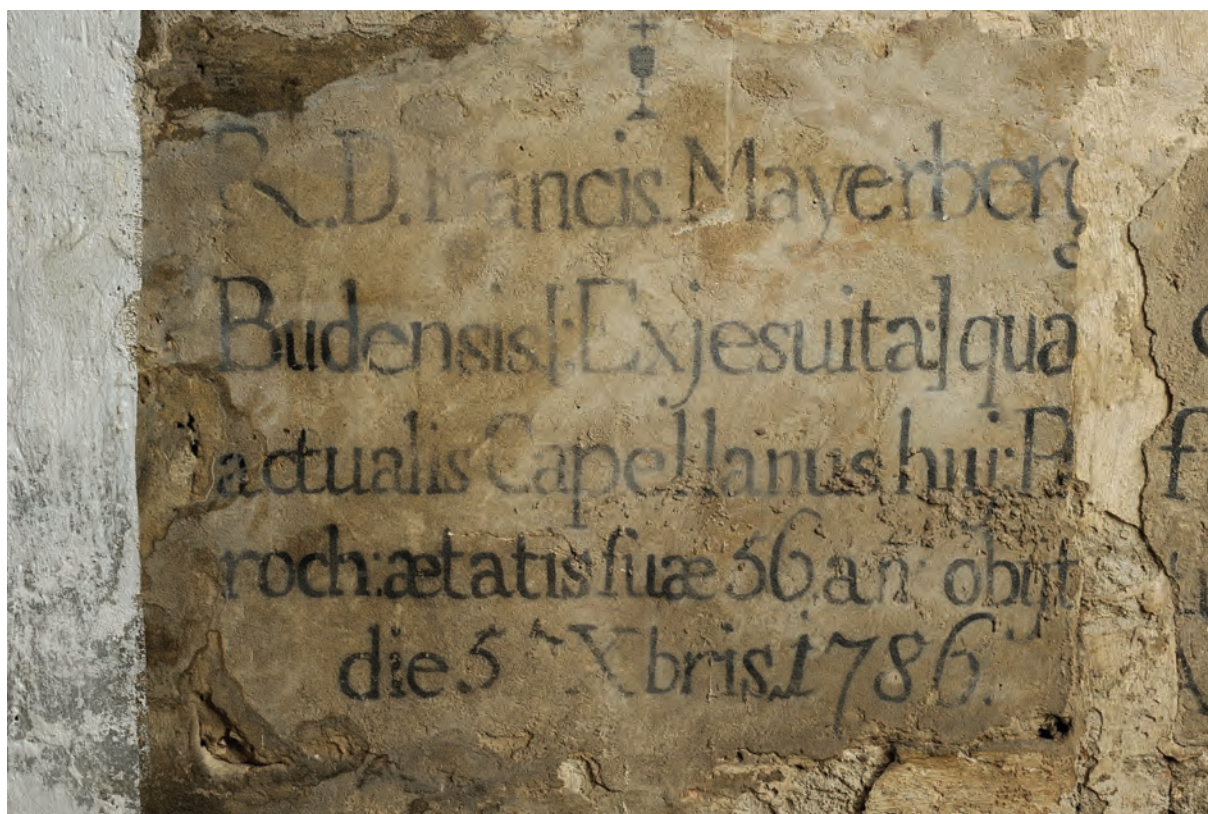
Црква светог Јурја, крипта јужни зид

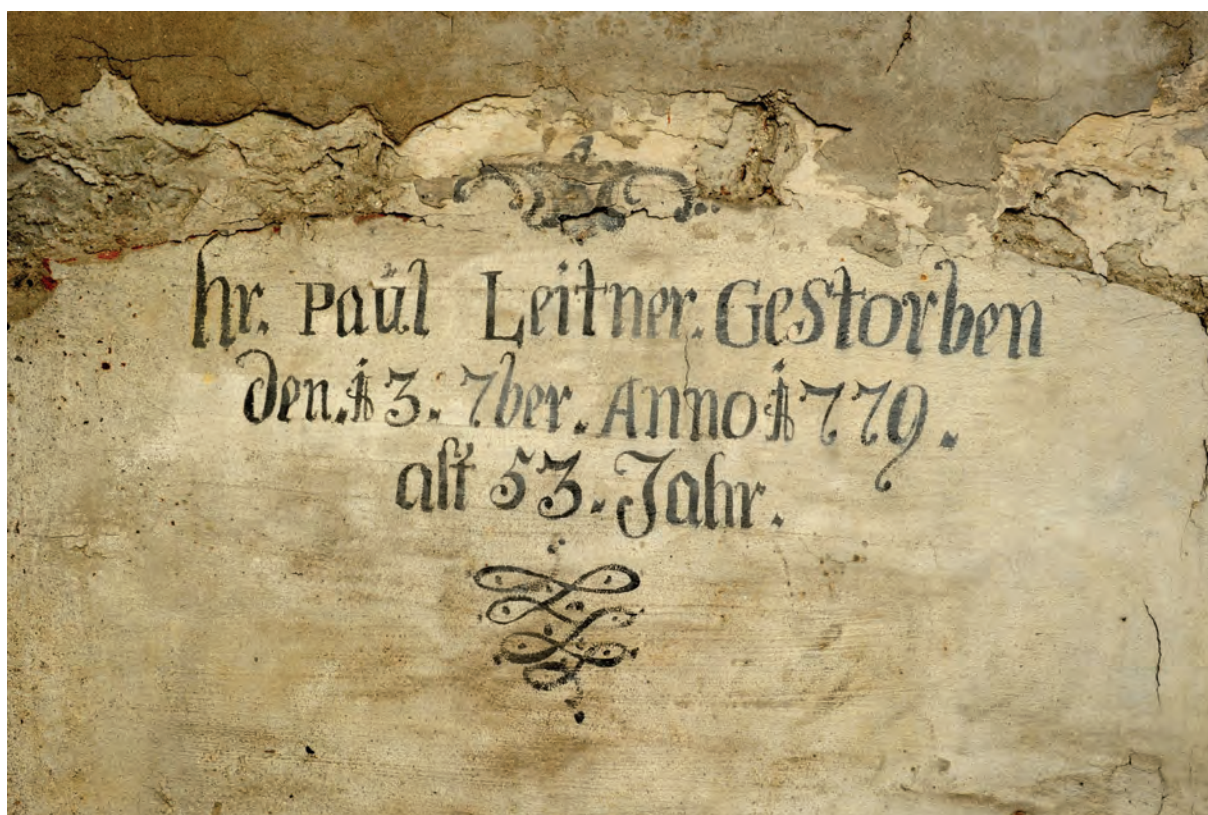
Црква светог Јурја, детаљ олтара

Црква светог Јурја, гробни натписи

R. D. Francis Mayerberg
Budensis: Ex Jesuita: quae
actualis Capellanus huius P.
roch: ætatis suæ 56 an. obiit
die 5. Xbris. 1786.

Hr. Paul Leitner. Gestorben
Den. 3. 7ber. Anno 1779.
alt 53. Jahr.

Црква светог Јурја, гробни натписи

Лединци, црква манастира Светог Саве, унутрашњост, остаци олтарног тријумфалног лука

Лединци, рушевине манастира са црквом посвећеном Светом Сави

Петроварадин, Црква Марије Снежне, разгледница 1898. година

Црква Марије Снежне, данас

Живот и дело Франца Шамса

У Петроварадину, данас у улици Београдска бр.15, налази се кућа у којој је била смештена апотека „Код златног орла“.

Апотеке су некада, поред тога што су се у њима справљали и продавали лекови, у великој мери биле и главна састајалишта интелигенције свога времена. Сходно томе, припада им и та част да су оне први научни, литерарни и политички клубови, а апотекари «la speciale» учене, уважаване и веома цењене личности. „Та је апотека доскора била стјечиште војне и цивилне интелигенције.“ Тако у тексту поводом 100-годишњице смрти Франца Шамса, пише бечки Wiener Pharmazeutische Wochenschrift 1939. године.¹

О тачном датуму оснивања апотеке „Код златног орла“, као прве јавне грађанске апотеке немамо података, али свакако знамо да је у Петроварадину, још у првој половини XVIII века, постојала војна апотека (Feldapothek). У то време, у Аустријској монархији био је наснази закон (обичај) којим су се војне апотеке издавале у закуп приватним лицима, неапотекарима. То су у већини случајева били велетрговци,

¹ *Apotekar Franjo Schams, kulturni historičar i uzgajatelj vinove loze umro prije 100 godina*, Apotekarski vjesnik. XXI, god.1939, br.15: 818. Овај текст је превод чланка написаног поводом 100-годишњице смрти Франца Шамса, а објављеног у Wiener Pharmazeutische Wochenschrift, br.31 od 05.08.1939.

Franz Schams Leben und Werk

In Petrovaradin, in der heutigen Belgraderstraße Nr. 15, befindet sich das Haus, wo einmal die Apotheke „Zum goldenen Adler“ war.

Apotheken waren damals -neben Zubereitung und Verkauf von Arzneien- in großen Maßen auch die Haupttreffpunkte der Intellektuellen. Dementsprechend gehört ihnen die Ehre, die Rolle der ersten wissenschaftlichen, literarischen und politischen Klubs zu spielen, wobei auch die Apotheker „la speciale“, gelehrte, verehrte und hochgeschätzte Persönlichkeiten waren. „Diese Apotheke war vor kurzem der Sammelpunkt sowohl für die Intellektuellen aus der Militärwelt als auch für die Weltlichen“ So stand im Text in der wiener Pharmazeutischen Wochenschrift aus dem Jahr 1939 anlässlich des Jubiläums -100 Jahre von dem Tod des Franz Schams¹.

Wann genau die erste öffentliche bürgerliche Apotheke „Zum goldenen Adler“ gegründet wurde, wissen wir nicht, was aber mit Sicherheit gesagt werden kann ist, das es in Petrovaradin, in der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts, schon eine Feldapothek gab. Zu dieser Zeit, wurde in der Österreichisch-

¹ *Apotekar Franjo Schams, kulturni historičar i uzgajatelj vinove loze umro prije 100 godina*, Pharmazeutischer Kurier, XXI Jahr 1939, Nr. 15: 818. Dieser Text ist Übersetzung eines Artikels, der anlässlich Jubiläums -100 Jahre seit dem Tod von Franz Schams in Wiener Pharmazeutischen Zeitschrift Nr. 31 vom 5.08.1939. veröffentlicht wurde.

односно добављачи лекова за исте те апотеке. Тако је 5. новембра 1764. године² Привилеговано трговачко друштво из Темишвара (Privilegierte Handlungs Compagnie) закупило право на држање пет војних апотека, међу којима је била и она у Петроварадину. Концесија је добијена на 25 година, а за то време војска је била у обавези да се снабдева лековима из апотеке, по упола нижој цени од одређене. „Сматрамо по свему да је апотека почела са радом 1765. године.“³

Већ следеће године, 6. августа 1766. право закупа на ову апотеку откупио је бечки велетрговац Вилхелм Франц Наторп (Wilhelm Franz Nattorp). Од тада је он власник апотеке којом управљају провизори (управници), односно дипломирани апотекари. Познато је да је један од првих провизора био Франц Ј. Кригер (Franz Josef Krieger), који се на издатом рачуну за утрошене лекове Елизабете Хановер од 7. фебруара 1792. потписује као „Feld Apotheken Provizor zu Peterwardein“⁴. Након тога, пошто је 20. јула 1793. године Наторп раскинуо уговор са државом о држању војне апотеке и након што се одрекао даље испоруке лекова, његов бивши провизор Франц Кригер долази до права на откуп и држање цивилне апотеке. Од тада апотека носи назив „Код златног орла“.

У ту сврху Франц Кригер обезбеђује зграду (кућу) за апотеку, те је врло професионално уређује. Сам Кригер, тада, процењује кућу, односно апотеку са

ungarischen Monarchie ein neues Gesetz (Brauch) erlassen, und zwar dass die Apotheken an Privatpersonen und nicht an Apothekern vermietet wurden. In den meisten Fällen waren das die Großkaufleute, beziehungsweise die Leute, die für dieselben Apotheken Medikamente lieferten. So pachtete am 5. Novemeber 1764² Privilegierte Handlungs Compagnie aus Temeschvar Mietrechte für fünf Feldapotheken, unter welchen auch diese in Petrovaradin war. Die Konzession war auf 25 Jahre erteilt, und für diese Zeit war die Armee dazu verpflichtet, die Medikamente aus dieser Apotheke zu nehmen und zwar bei den Preisen die doppelt niedriger waren als die offiziellen. Das wird wohl auch Grund genug sein, dass Andrija Mirkovic ein Gründungsdatum und Arbeitsanfang von Apotheke in Petrovaradin vorschlägt. Wir nehmen bei allem zu, dass die Apotheke mit der Arbeit im Jahr 1756 angefangen hat.“³

Schon im nächsten Jahr, am 6. August 1766 hatte wiener Großhandler Wilhelm Franz Nattorp, Pachtrechte für diese Apotheke abgekauft. Seit dann ist er Besitzer einer Apotheke, die von Provisoren (Leitern), beziehungsweise von diplomierten Apothekern geleitet wurde. Es ist bekannt, dass einer der ersten Apothekenleiter Franz Josef Krieger war, der eine, am 7. Februar 1792, an Elisabeth Hanover für ausgegebene Medikamente ausgestellte Rechnung, mit „Feld Apotheken Provizor zu Peterwardein“ unterschrieben hatte⁴. Nachdem Nattorp am 20. Juli 1793 den Vertrag vom Apothekenhaltung mit dem Staat aufgelöst hatte, und nachdem er auf weitere

² Mirković A. Apoteke i apotekari u Petrovaradinu. *Arhiv za farmaciju*, br. 3 (1959): 129

³ Mičić M. Jankulov D., Farmacija u Novom Sadu od 1740. do 1949. godine. *Farmaceut Organ farmaceutskog društva Vojvodine - Novi Sad*, god XVI, broj 4, (1981); 17.

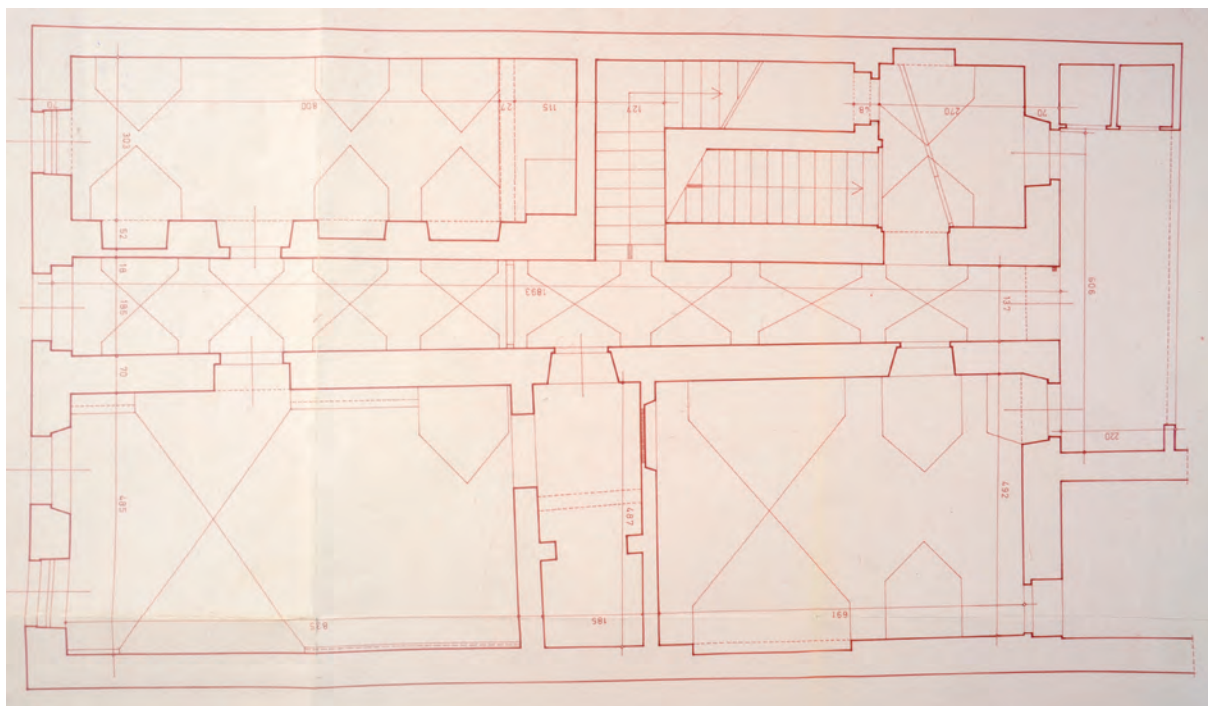
Архив Војводине, фасцикла 1790, бр.256 од 22.02.1790. № 1078.

⁴ Поповић С. Историја апотекарства у Војводини, Нови Сад. РОМС М 12.482

² Mirković A. Apotheken und Apotheker in Petrovaradin; *Arhiv za farmaciju*, Nr.3 (1959); 129.

³ Mičić M. Jankulov D., Pharmazie in Novi Sad von 1740. bis 1949. *Farmaceut- Organ farmaceutskog društva Vojvodine - Novi Sad*, Jahr XVI, Nr. 4 (1981), 17. Archiv von Vojvodina, Ordner 1790, nr 256 vom 22.02.1790 N° 1078.

⁴ Popović S. *Istorija apotekarstva u Vojvodini*, Novi Sad ROMS M 12.48

План основе зграде апотеке „Код златног орла“ у Петроварадину

лековима на 20 000 форинти, са годишњом добити од продаје лекова на 1 500 форинти. Овим новцем опстанак апотеке као и апотекара, био је обезбеђен.

Власници куће у којој је апотека била смештена временом су се мењали, као и сами њени провизори (управници). У периоду од 1802. до 1818. године, важно је споменути, да је у Петроварадину живео и стварао угледни и код својих суграђана, тада, веома цењени апотекар Франц Шамс.

Ова вишевековна апотека сада је музејски простор и депанданс Музеја града Новог Сада.

Франц Шамс (Franz Schams) се родио 2. децембра 1779. године у Лајтмерицу (Leitmeritz), Чешка. Потиче из породице судетских Немаца, чији корени сежу чак до Шкотске. Након завршетка основне школе, у Рајхенбергу завршава гимназију, па се ту посвећује фармацији. На студије фармације уписује се 1798. године на универзитет у Прагу, а у звање магистра фармације

Medikamentenlieferungen verzichtete, nahm sich sein ehemaliger Provizor Franz Krieger, die Rechte für Abkauf und Besitzen einer Zivil-Apotheke. Seit dann bekommt die Apotheke ihren Namen und trägt die Bezeichnung „Zum goldenen Adler“. Zu diesem Zweck kauft er ein Gebäude (Haus) für die Apotheke, und richtet sie sehr professionel ein. Der Krieger selbst, hatte das Haus bzw. die Apotheke gesamt Heilmittel auf 20 000 Forint, und das Gewinn vom Heilmittelverkauf auf 1500 Forint geschätzt. Mit diesem Geld war sowohl die Existenz der Apotheke, als auch die Existenz vom Apotheker gesichert.

Die Besitzer des Hauses in welchem die Apotheke untergebracht war, änderten sich mit der Zeit, und auch seine Provisoren (Leiter). Es ist auch wichtig zu erwähnen, dass in Petrovaradin, in der Zeit zwischen 1802 bis 1818, der angesehene und von seinen Mitbürgern damals sehr hochgeachtete Apotheker Franz Schams lebte und wirkte.

Diese, mehrere Jahrhunderte alte Apotheke, ist heute ein Museumraum und

Фасада апотеке „Код златног орла“, данашње стање

промовисан је већ наредне године на универзитету у Бечу. У Петроварадину срећемо Шамса крајем 1802. године. Претпоставља се да је у Петроварадин стигао или као млади војни апотекар или посредством Вилхелма Наторпа, главног добављача лековитих сировина, како за све војне апотеке у аустријској царевини, тако и за грађанске апотеке. Шамс купује кућу и апотеку од свог претходника, апотекара Фрање Ј. Кригера, првог власника јавне грађанске апотеке у Петроварадину. Могућност да је још као младић успео купити кућу и апотеку, те их готовим новцем исплати, наводи нас на закључак да је Шамс већ доласком у Петроварадин

Dependance des Museums der Stadt Novi Sad.

Franz Schams wurde am 2. Dezember 1779 in Leitmeritz, in Tschechien geboren. Er stammt aus der Familie der Sudetendeutschen, deren familiären Wurzel sogar bis Schottland reichten. Nach dem Grundschulabschluss, beendet er sein Gymnasium in Reichenberg, und widmet sich dann der Pharmazie. Im Jahre 1798 beginnt er sein Pharmaziestudium an der Universität in Prag, und schon ein Jahr danach promoviert er zum Magister an der Universität in Wien. In Petrovaradin treffen wir Schams am Ende des Jahres 1802 Man vermutet, dass er nach Petrovaradin kam, entweder als junger Militärapotheke, oder durch Vermittlung von Wilhelm Nattorp, der der Hauptlieferant von

био довољно имућан.

У параграфу 31. своје историје о Петроварадину Шамс наводи податак да је тада у Петроварадину било „шездесет и две куће [...] саграђене једна уз другу у најлепшем низу.“

Једноспратна кућа и апотека „Код златног орла“, коју је Шамс купио, налази се у самом језгру града. Својом једноставношћу и строгом симетријом фасаде у екстеријеру уз суседне објекте тежи да делује репрезентативно. У приземном делу зграде налазила се апотека, (официна, материјалка и лабораторија), а на спрату је био стамбени простор за апотекара. Велики и прозачан таван био је, више него довољан за сушење и чување лековитог биља.

Како су фармацеути, па и Шамс, пратили моду свога времена, тако је он врло пажљиво приступио уређењу ентеријера. Концепцијски, намештај офисине и материјалке био је наликосталима апотекама тог времена. Доле се налазио дубљи део намештаја са ладицама, већином за биљне препарате, док је на њему стајао плићи горњи део прилагођен ниском лучном своду, са лековима у стакленим, дрвеним или порцеланским посудама⁵. Апотекарско посуђе из офисине давало је печат укупном естетском изгледу, па се због тога његовом украшавању придавала велика пажња. Стаклене стојнице⁶ за лекове које су се

⁵ Слику, уље на платну, урађену као реконструкцију ентеријера апотеке, на основу оригиналних докумената, а по сугестијама др Андрије Мирковића, извели су академски сликар Мил. Милутиновић и Љуб. Петровић, наставници школе за примењену уметност у Новом Саду, 50-тих година XX века. Графику апотеке „Код златног орла“, односно изглед офисине из 1764. године, по сликаном предлошку урадили су Мирослав Настасијевић и Душан Рашковић.

⁶ Неколико стаклених посуда из петроварадинске апотеке „Код златног орла“ налазе се у Музеју фармације Фармацеутског факултета у Београду.

pharmazeutischen Rohstoffen, sowohl für alle Apotheken im österreichischen Kaisertum als auch für alle zivile Apotheken, war. Schams kauft das Haus und die Apotheke von seinem Vorläufer - dem Apotheker Franz J. Krieger, der der erste Besitzer einer öffentlichen, bürgerlichen Apotheke hier in Petrovaradin war. Die Möglichkeit, dass er noch als junger Mann ein Haus und eine Apotheke kaufen konnte, und sie bar bezahlt hatte, führt zu dem Schluss, dass der Schams schon bei seinem Ankommen nach Petrovaradin, wohlhabend genug war.

Im Paragraf 31. seiner Geschichte über Petrovaradin, führt Schams an, dass in Petrovaradin damals „zweiundsechzig Häuser waren [...] nebeneinander aufgebaute und schönste Reihe bildend.“

Das einstöckige Haus und die Apotheke „Zum goldenen Adler“, das Schams gekauft hat, befinden sich im engsten Stadtkern. Seine Einfachheit und streng symmetrische Fassade im Exterieur mit anliegenden Objekten, zielt auf eine repräsentative Wirkung. Im unteren Teil des Hauses befand sich die Apotheke (Offizin, Lagerraum und Labor), und im ersten Stock die Wohnräume für den Apotheker. Ein großes und luftiges Dachgeschoss war mehr als ausreichend fürs Trocknen und Aufbewahren von Heilpflanzen.

Die Pharmazeuten, wie auch Schams selbst, befolgten die Mode ihrer Zeit, und Schams nahm die Aufgabe der Einrichtung seines Enterieurs sehr ernst. Vom Konzept her, ähnelten die Möbel im Offizin und im Lagerraum den Möbeln aus anderen Apotheken dieser Epoche. Unten war der tiefere Möbelteil, für die pflanzlichen Präparate, mit Schubladen, und auf diesem Stück, gewöhnlich engerem, und der niedrigen Gewölbe angepasstem, befand sich der obere Teil mit Arzneien in gläsernen, hölzernen oder porzellanenen Gefäßen⁵.

⁵ Das Gemälde, Öl auf Leinwand, gemacht als Rekonstruktion des Apothekeninterieurs aufgrund der Originaldokumenten, und Suggestionen von dr

налазиле у Шамсовој апотеци биле су четвороугаоног облика, разних величина са сталним натписом на латинском језику. Декорација на њима, а сходно називу апотеке, представљала је орла раширених крила који у кљуну држи сигнатуру за лек.

Ради бољег пословања своје апотеке, Шамс упућује молбу Генералној команди у Петроварадину 03.01.1803. године, да му се дозволи повећање цене за Cortex Chinae који мора да набавља у великим количинама за војску. У својој молби износи како набавна цена овог лека у Бечу износи 6-7 форинти, а цена за војску и војне чиновнике износи 3 форинте и 30 крајцара по фунти. Наводи да му је поред такве цене, као честитом човеку немогућ опстанак. Тек, пола године касније, 20.06.1803. године Генерална команда у Петроварадину доноси решење по коме је апотекару Шамсу дозвољена продаја лека за војску по цени од 6 форинти за фунту. Цена за лекове коју је Шамс тражио, била је у оно време доста велика. Но, оправдава га претпоставка да је као једини апотекар у Петроварадину морао снабдевати целу тамошњу пуковнију овим леком против маларије, а то значи да га је морао набављати у великим количинама.⁷

Само годину дана након доласка у Петроварадин, маја месеца 1803. године, Шамс се жени. Његова изабраница Терезија, којој је било свега шеснаест година при венчању, потицала је из богате и угледне земунске патрицијске породице Константина Хадија (Chevalier-a de Nadia). О статусу младине породице, као и самог младожење, говори и податак да су им кумови на венчању били градоначелник Петроварадина, Кристофер Хамфогел

⁷ По Влади Југовићу овај документ се налази у Царском и краљевском Архиву (Hofkriegsrath) у Бечу.

Apothekarisches Geschirr im Offizin gab dem gesamten ästhetischen Aussehen einen besonderen Stempel, und deshalb wurde auch sehr viel Achtung seiner Verzierung erwiesen. Die gläserne Gefässe⁶ für die Arzneien, aus Schams Apotheke, hatten eine viereckige Form, verschiedene Größen und lateinische Aufschriften. Ihre Dekoration, dem Namen der Apotheke entsprechend, stellte einen Adler mit aufgehobenen Flügel dar, der im Schnabel eine Arzneisignatur trug.

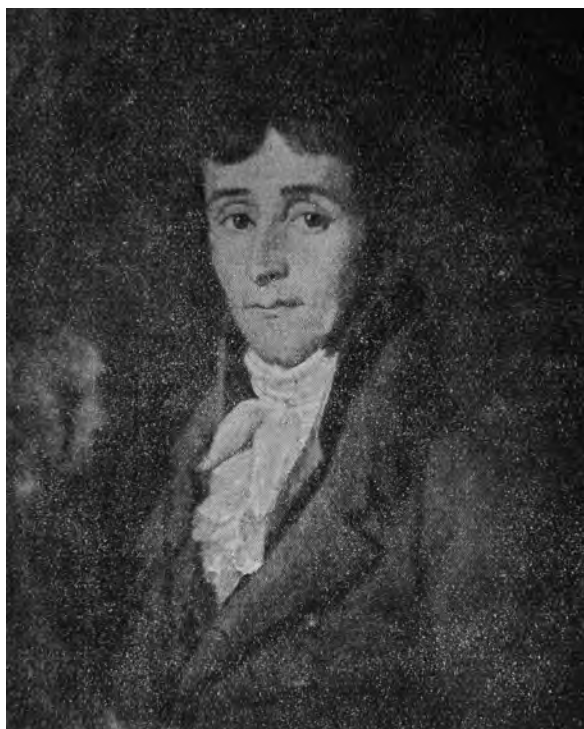
Um seine Geschäftigkeit zu verbessern, unterbreitete Schams am 3.01.1803, eine Bitte an Hauptquartier in Petrovaradin, wo er um Erlaubnis bat, die Preise von Cortex Chinae, die er in großen Mengen für die Armee besorgen musste, zu erhöhen.

In seiner Bitte führt er an, dass der Kaufpreis dieser Arznei in Wien 6-7 Forint war, wobei der Preis für die Armee und Militärangestellten 3 Forint und 30 Kreuzer pro Pfund betrug. Er führt auch an, dass ihm, einem ehrsamem Menschen, bei diesen Preisen, das Überleben unmöglich geworden ist. Erst nach einem halben Jahr, am 20.06.1803, traf das Hauptquartier in Petrovaradin die Entscheidung, dass dem Apotheker Schams Verkauf einer Arznei für Militär erlaubt wurde, und zwar für einen Preis von 6 Forint pro Pfund. Der Preis, den Schams verlangte, war für die damaligen Gelegenheiten ziemlich hoch. Rechtfertigend aber war die Tatsache, dass er als einziger Apotheker in Petrovaradin das ganze dortige Regiment mit diesem Medikament gegen Malaria versorgte, was hieß, dass er es in

Andrija Mirković, und ausgeführt von Kunstmaler Mil. Milutinović und Ljub. Petrović, Lehrern an der Schule für die angewandte Kunst in Novi Sad, in den 50er Jahre des XX Jahrhunderts.

Die Grafik der Apotheke „Zum goldenen Adler“, beziehungsweise Aussehen vom Ofizium aus dem Jahr 1764, nach gemalter Vorlage, wurde von Miroslav Nastasijević und Dušan Rašković gemacht

⁶ Einige Glasgefäße aus petrovaradiner Apotheke „Zum goldenen Adler“ befinden sich im Museum der Pharmazie der Fakultät für Pharmazie in Belgrad.

Франц Шамс

Терезија Шамс

(Christophoro Hamfvogel, Capitanes et Consule Petrovaradinensi), као и градоначелник града Земуна, Едвард Дуринг (Edvardo Durring, Consule Semlinensi). Терезијин отац, Константин Хади или Хаџи, био је у блиским везама са Обреновићима, обзиром да је његова супруга Љубица, била рођака Јеврема Обреновића, а он сам, био један од секретара кнеза Милоша.

Са Терезијом, Шамс је имао само једно дете, сина Фрању, који се родио у Земуну. Она је тамо често боравила код својих родитеља, а разлог њеним све чешћим одласцима и све дужем задржавању, било је супругово све страственије бављење науком и књижевношћу, што је значило да лепој и младој госпођи Шамс није поклањао довољно времена. У прилог чињеници о нескладном животу брачног пара Шамс, наводим пример из Записника града Петроварадина за 1825. годину, где се види како је госпођа Терезија Шамс која

großen Mengen anschaffen musste⁷.

Nur ein Jahr nach seiner Ankunft in Petrovaradin, im Mai 1803, heiratet Schams. Seine Auserwählte Teresia, die bei der Hochzeit nur sechzehn Jahre alt war, stammte aus einem reichen und angesehenen semliner (Zemun) Patrizienhaus von Konstantin Hadi (Chevalier de Hadi). Vom Stand der Brautfamilie und des Bräutigams selbst, spricht auch die Tatsache, dass ihre Trauzeugen bei der Hochzeit der Bürgermeister von Petrovaradin Kristofer Hamvogel (Christophoro Hamvogel, Capitanes et Consule Petrovaradinensi) wie auch der Bürgermeister von Zemun, Edvard Durring (Edvardo Durring, Consule Semlinensi) waren. Theresias Vater, Konstantin Hadi oder Hadzi, hatte enge Beziehungen zur Familie Obrenovic, bezüglich der Tatsache, dass seine Frau Ljubica, Cousine von Jevrem Obrenovic, und er selbst, einer der Sekretäre des Herzogs Milosch war.

⁷ Nach Vlado Jugović dieser Dokument befindet sich in königlich kaiserlichem Archiv (Hofkriegsrath) in Wien.

је тада још живела у Петроварадину, преко свог правног заступника тражила исплату дуга (1 000 форинти) од свог супруга, а потом због неизвршења обавезе, моли суд да стави забрану на његове некретнине, што је и учињено⁸. Терезија Шамс је остатак живота провела у Нашицама, где је отишла да живи са сином Фрањом, такође апотекарком. По речима Владе Југовића⁹, она је „од жалости полудела, те тамо умрла.“¹⁰

Свакако да је Шамс женидбом умногоме побољшао свој материјални положај, пошто је развио апотекарски посао, па га тако срећемо 1807. године као власника филијалне апотеке у Сремским Карловцима и као власника друге апотеке у Земуну.

На молбу Франца Шамса, Генерална команда у Петроварадину одобрила је оснивање филијалне апотеке у Сремским Карловцима решењем од 17. маја 1806. године. Сходно томе, Магистрат већ 14. јануара 1807. године, склапа уговор са Шамсом о отварању апотеке, у нади да ће се у њој држати лекови најбољег квалитета, те да ће у њој радити квалификовано лице. На земљишту које је добио на бесплатно коришћење, званом Ешиковац у стражиловској долини, Шамс оснива

Mit Theresia hatte Schams nur ein Kind, einen Sohn, Franja, der in Zemun geboren war. Sie war sehr oft dort bei ihren Eltern, und der Grund für ihre immer öftere und längere Aufenthalte, war eine immer leidenschaftlichere Beschäftigung ihres Mannes mit Wissenschaften und Literatur, was bedeutete, dass Schams seiner jungen und schönen Frau nicht genug Zeit gewidmet hatte. Als Beweis für ein disharmonisches Eheleben von Schams, führe ich hier ein Beispiel aus dem petrovaradiener Stadtprotokoll für das Jahr 1825 an, aus welchem man sehen kann, dass die Frau Theresia Schams, in Petrovaradin wohnhaft, über ihren Rechtsanwalt, eine Auszahlung von Schulden (1000 Forint) von ihrem Mann verlangte, und danach, wegen Pflichtverletzung, das Gericht bat, ein Verbot auf seine Immobilien zu erlassen, was auch getan war⁸. Theresia Schams verbrachte Rest ihres Lebens in Naschitze, wo sie mit ihrem Sohn Franjo, der später auch Apotheker geworden war, zusammenlebte. Nach Worten von Vlada Jugovic⁹, sie „wurde verrückt vor Trauer, und starb dort“¹⁰. Mit der Heirat hat sich Schams finanzielle Lage sicherlich in großem Maße verbessert, weil er auch sein Geschäft entwickelt hatte; so treffen wir ihn im Jahr 1807.; er besitzt eine Filialapotheke in Sremski Karlovci und noch eine Apotheke in Zemun.

⁸ Архив Војводине, Записник града Петроварадина од 04.05.1825, бр.1506./ бр.1754.

⁹ Југовић Владоје (Schmidt Vlado), писац, историчар фармације и апотекар (Осијек, 3. 07. 1876. – Загреб, 31. 01. 1939.). Као још недипломирани фармацеут, у својству провизора, радио је у петроварадинској апотеци „Код златног орла“, где је са супругом, хрватском књижевницом, Викторијом Рисаковић-Југовић издавао лист *Фрушкогорац* 1906. и 1907. године. Био је сарадник многих стручних часописа. У првој години излагања *Фрушкогорца*, марљиви Владо Југовић је преводио и у наставцима објављивао, готово целу *Историју Петроварадина и околине* Франца Шамса.

¹⁰ Jugović V. *Franz Schams*, Pharmazeutische Post, Wien, Nr. 69 von 25.08.1908. – XLI Jahre: 701-706.

⁸ Archiv von Vojvodina, Protokoll der Stadt Petrovaradin vom 4.05.1825, Nr. 1506/ Nr. 1754.

⁹ Jugović Vladoje (Schmidt Vlado), Schriftsteller, Pharmazie-Historiker und Apotheker (Osijek, 3.07. 1876 – Zagreb, 31.03.1939.) Bevor er diplomierte, arbeitete er als Provisor in der petrovaradiener Apotheke „Zum goldenen Adler“, wo er mit seiner Frau, der kroatischen Schriftstellerin Viktoria Risakovic-Jugovic das Blatt „Fruschkogorac“ 1906 und 1907, herausgab. Er war auch der Mitarbeiter bei vielen Fachzeitschriften. Im ersten Jahr nach der Veröffentlichung von *Fruschkogorac*, der fleißige Vlado Jugovic übersetzte, und in Fortsetzungen veröffentlichte fast die ganze *Geschichte von Petrovaradin und seinem Umgebung*, von Schams.

¹⁰ Jugović V. *Franz Schams*, Pharmazeutische Post, Wien Nr. 69 von 25.08.1908. – XLI Jahre: 701-706

ботаничку башту са културама лековитог биља за потребе апотеке. Ту упознаје Андрију Волног¹¹, професора и директора Карловачке гимназије, са којим уско сарађује. Међутим, врло брзо апотеку у Сремским Карловцима Шамс продаје, 09. фебруара 1812. године, Томасу Трешчику апотекару из Земуна, за 3 000 форинти, са свим реквизитима и залихама лекова.

До отварања друге апотеке у Земуну, коју је основао и чији је власник био Шамс, дошло је лета 1808. године. Као и апотеку у Сремским Карловцима и ову убрзо, 1809. године, продаје апотекару Трешчику из Земуна.

Свој боравак у Петроварадину, Шамс завршава 1818. године, када продаје кућу и апотеку Игнацу Мусхамеру. Сели се у Пешту, где се и настањује. Владо Југовић бележи да се још у Шамсово време „у оној собици крај љекарне причало и пило, пушило, оговарало и тражило заштите, заговора и новости. Било је мало и љубакања, да се заслади многи горки час у тешким временима, када је живот био збијен међу саме тврђавске зидове, док су изван њих пуцали топови и дневно падали мртви људи...“¹²

У записницима Града Петроварадина од 05.01.1820. године наилазимо поново на Франца Шамса. Овај пут, он даје понуду и депонује 8 000 форинти за најамнину калдрмарине. На основу те понуде Ратни савет наређује одржавање јавног надметања (лицитације). Већ 16. фебруара Шамс је одустао од узимања у најам петроварадинске калдрмарине, након чега

Auf Schams Anfrage, hatte Hauptquartier in Petrovaradin die Gründung einer Filialapotheke in Sremski Karlovci erlaubt, und am 17. Mai 1806 wurde auch eine Gründungsurkunde ausgestellt. Dementsprechend, wurde zwischen dem Magistrat und dem Schams schon am 14. Januar 1807 ein Eröffnungsvertrag für eine neue Apotheke geschlossen, und in der Hoffnung, die Arzneien werden von der besten Qualität, und Apothekenpersonal qualifiziert sein. Auf dem Grundstück, im sogenannten Eschikovaz im Tal von Strazilovo, das er zur freien Nutzung bekam, richtete Schams einen Botanischer Garten ein, wo er die Heilpflanzenkulturen für seine Apotheke züchtete. Dort lernt er Andrija Wolny¹¹, den Professor und Direktor des Gymnasiums in Karlovci kennen, mit dem er eng zusammenarbeitet. Aber bald, am 9. Februar 1812, verkauft Schams die Apotheke in Karlovci, an Thomas Treschtschik, einen Apotheker aus Zemun, für einen Betrag von 3000 Forint, zusammen mit allem Zubehör und Medikamentenlager.

Die zweite Apotheke in Zemun, die von Schams gegründet und deren Besitzer er war, wurde im Sommer 1808 eröffnet. Wie die in Karlovci, so wurde auch diese Apotheke in kurzer Zeit und zwar auch an den Apotheker Treschtschik aus Zemun, verkauft.

Sein Aufenthalt in Petrovaradin beendet Schams im Jahr 1818, als er sein Haus und seine Apotheke an Ignatz Musshammer verkaufte. Er zieht nach Pest um, wo er sich auch niedergelassen hat. Vlado Jugovic notiert, dass es noch zu Schams Zeiten „in diesem Zimmer neben Apotheke, geraucht

¹¹ Андрија Волни (Andrija Wolny), научник, професор и директор Карловачке гимназије (1794-1816), у науци цењен као систематичар-ботаничар и минеролог. Сакупљао је флору карловачке околине и Срема. Сакупио је значајну збирку минерала као и вредан спомена хербаријум који се и данас чува у Карловачкој гимназији.

¹² Jugović V. наведено дело

¹¹ Andrija Wolny (Andrija Wolny), Wissenschaftler, Professor und Direktor von Karlovacka Gymnasium (1794-1816), in der Wissenschaft als Systematiker-Botaniker und Mineraloge geschätzt. Er sammelte Pflanzen aus der Umgebung von Karlovci und Srem. Er hatte auch eine erhebliche Kollektion von Mineralien und auch ein erwähnenswertes Herbarium, das heute im Gymnasium von Karlovci aufbewahrt wird.

Апотека после пресељења на другу страну улице

Ратни савет наређује да му се депоновани новац врати.¹³

У старој, петроварадинској апотеци „Код златног орла“, пише се прва историја овог града из пера, тада њеног житеља и апотекара Франца Шамса. Центар његовог интересовања, био је усмерен на проучавање краја у ком је живео, његовој прошлости, економским и здравственим приликама, испитивању природног богатства. Као резултат тог шеснаестогодишњег истраживања, настала је његова прва књига:

„Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen von Franc Schams, k.k. Landwirtschafts Gesellschaft in Wien wirklichs, der patriotisch ökonomischen Gesellschaft in Prag, dann der kaiserl. Russichen Feryen ökonomischen Gesellschaft in St. Petersburg

und getrunken und auch verleumdet wurde, und man suchte Schutz, Befürwortung und Neuigkeiten. Es gab ein bisschen Liebelei, die manche bittere Stunde in schweren Zeiten zu versüßen, als das Leben noch zwischen lauter Festungsmauer zusammengedrängt war, während außen Kanonen schießen und täglich die Toten fielen....¹²“

In Protokollen der Stadt Petrowaradein vom 05.01.1820, stoßen wir wieder auf Franz Schams auf. Diesmal, gibt er ein Angebot ab und deponiert 8 000 Forint für Pacht vom Kopfsteinpflaster. Aufgrund dieses Angebots, befiehlt Kriegesrate eine öffentliche Versteigerung. Schon am 16. Februar zog er sich zurück von der Pacht des petrowaradiner Steinpflasters; der Kriegsrat befiehlt dann wieder, dass ihm sein deponiertes Geld zurückgegeben wird¹³.

In der alten petrowaradiner Apotheke

¹³ Архив Војводине, Записник града Петроварадина, од 05.01.1820, бр.11.

Архив Војводине, Записник града Петроварадина од 16.02.1820, бр.92.

¹² Jugović V. Ibid.

¹³ Archiv von Vojvodina, Protokoll der Stadt Petrovaradin, vom 5.01.1820., Nr. 11 Archiv von Vojvodina, Protokoll der Stadt Petrovaradin, vom 16.02.1820., Nr. 92

Унутрашњост апотеке после пресељења

korrespondirendes und der pharmaceutischen Societät allda Ehren Mitglied. Pesth 1820. Hartlebens Verlag. Књига је објављена у Пешти 1820. године, након Шамсовог одласка из Петроварадина. У предговору писац каже да је ово дело било скоро завршено још 1815. године.

Лист Јавор, који је излазио у Новом Саду, у броју 10. и 11, из 1886. године, у рубрици „Разно“ доноси белешку о овој књизи Франца Шамса, „која је данас врло ретка. Ми смо дошли до ње добротом Г. Теодора Деодато, апотекара у Петроварадину.“ Као претплатници ове књиге о историји града Петроварадина, спомињу се апотекари Алтман из Вараждина, Томас Трешчик из Земуна као и Шамсов наследник Игнац Мусхамер из Петроварадина. Као дугогодишњи житељ Петроварадина, овај угледни апотекар, дао

„Zum goldenen Adler“ wurde auch die erste Geschichte der Stadt aus der Feder ihres damahligen Einwohnern und Apothekers Franz Schams geschrieben. Der Mittelpunkt seines Interesses war darauf gerichtet, die Umgebung in welcher er lebte, durchzuforschen; ihre Vergangenheit, Wirtschafts - und Gesundheitsbedingungen, das Erforschen von natürlichen Ressourcen. Als Ergebnis dieser sechzehnährigen Forschung entstand sein erstes Buch:

„Topographische Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen von Franz Schams, k.k. Landwirtschafts Gesellschaft in Wien wirklichs, der patriotisch ökonomischen Gesellschaft in Prag, dann der kaiser. Russischen Feryen ökonomischen gesellschaft in St. Petersburg korresponidirendes und der pharmaceutischen Societät allda Ehren Mitglied. Pesth 1820 Hartlebens Verlag.

је велики допринос и улепшавању града. Учествовао је у оснивању првог уређеног парка изван тврђаве источно од цивилног и војног гробља, односно између тврђаве и цивилног насеља Мајур, који је по њему једно време носио назив „Шамсов парк“. Да ли је „Шамсов парк“ део данашњег такозваног Молинаријевог парка и да ли је нешто од засада из тог времена сачувано до данас, истраживањима није потврђено. Није искључена могућност да је Шамс, можда, допринео озелењавању и неких других зелених површина у Петроварадину.

„Продавши, касније, апотеку, дошао је у Мађарску, на позив надвојводе Палатина. Пропутовао је целу Мађарску, помно проучавајући тамошње виноградарске прилике, и написао је две опсежне студије о култури винове лозе у Мађарској.“¹⁴

Настанивши се у Пешти и добивши грађанска права, напустио је фармацију и посветио се садњи винове лозе, њеном оплемењивању, као и продаји мађарских вина. Идеја му је била да Мађарска постане центар виноградарства, као што је то била и Француска. Могло би се рећи да је био зачетник мађарске винске индустрије. Такође, њему се приписује заслуга што је открио лековита својства бање Офен, те тако утицао да се повољније искористе природне вредности. У овом истом месту, 1830. године, Шамс је основао виноградарску школу, веома утицајну у даљем развоју виноградарства у Мађарској.

Након прве објављене књиге, о Петроварадину и Срему, 1821. године, објављује своју другу књигу, о Пешти:

„Vollständige Beschreibung der königl.

¹⁴ Оригинално писмо др Фердинанда Шамса са аутобиографским податцима, упућено мр Влади Југовићу, Фармацеутски факултет, Београд, Музеј за историју фармације, I. бр. 78.

Das Buch wurde in Pest im Jahr 1820. veröffentlicht, nachdem er Petrovaradin verlassen hatte. Im Vorwort zum Buch gestand Autor, dass das Werk schon im Jahr 1815 fast fertiggeschrieben war.

Das Blat „Ahorn“, das in Novi Sad erschien, bringt in der Ausgaben Nr. 10 und 11 aus dem Jahr 1886, in der Rubrik „Verschiedenes“, eine Notiz zu diesem Buch von Franz Schams „welches heute auch sehr selten zu finden ist. Wir haben es bekommen dank dem Herren G. Theodor Deodatho, dem Apotheker in Petrovaradin.“ Als Abonennten dieses Buches über die Stadtgeschichte der Stadt Petrovaradin, wurden die Apotheker Altman aus Varazdin, Thomas Treschtschik aus Zemun wie auch Schams Nachfolger Ignaz Musshammer aus Petrovaradin, erwähnt.

Als langjähriger Einwohner von Petrovaradin, hatte er auch sehr viel zur Verschönerung der Stadt beigebracht; Er hatte an Gründung des ersten angelegten Parks teilgenommen; dieser Park befand sich außer Festung und östlich vom zivilen und militären Friedhof, eigentlich zwischen der Festung und der Zivilortschaft Majur, und wurde auch einer Zeit nach ihm benannt und trug den Namen „Schams Park“. Ob „Schams Park“ heute ein Teil von sogennantem Molinaris park ist, und ob etwas von ihm erhalten ist, wurde in bisher durchgeführten Forschungen nicht bestätigt. Es ist auch nicht ausgeschlossen, dass Schams vielleicht auch zur Begrünung von aderen grünen Flächen in Petrovaradin beigebracht hat.

Später, nachdem er die Apotheke verkauft hatte, kam er nach Ungarn, auf Einladung des Erzherzogs - Palatin. Er bereiste das ganze Land, und erforschte sorgfältig dortige Weinberge und Winzer Gelegenheiten, und schrieb zwei umfangreiche Studien, über Kultur der Weinrebe im Ungarn¹⁴.

¹⁴ Originalbrief vom Dr Ferdinand Schams mit autobiographischen Daten, gerichtet an Mr Vlado

Freystadt Pesth in Ungarn, Pesth, 1821, Hartleben.“

Убрзо се у штампи налази и трећа књига, о прошлости града Будима, настанку његовог имена, поднебљу, географском положају и његовој великој трговачкој важности, врло слично конципирану као и књига о Петроварадину, под називом:

„Vollständige Beschreibung der königl. Freyen Haupt-Stadt Ofen in Ungarn von Franc Schams. Mit 4 Ansichten, Ofen 1825. Universitätsdruckerei, 8“.

Својим радом на изучавању виноводних предела Угарске, те објављивањем многих студија, чланака и приказа на ту тему, како у угарским, тако и у различитим немачким часописима, Шамс је стекао многа признања широм Европе. То га је препоручило и код руског цара који му је послао позив да на Криму среди прилике у тамошњем виноградарству. Споменућемо само нека значајнија Шамсова дела из ове област која су му донела велики углед:

„Ideen über Pacht und Verpachtungen der landgüter in Ungarn“, објављено у Пешти 1822. године.

Расправа: „Betrachtungen über Ungarns Weinbau, oder auf Erfahrung gegründete Belehrung zur möglichen Verbesserung dieses landwirtschaftlichen Zweiges“, објављено у Пешти 1830. године,

Капитална студија о угарском виногорју објављена у Пешти 1832. године, у две свеске: „Ungarns Weinbau im ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämtlicher berühmter Weingebirge des ungarischen Reiches instatistischer, topographischer, naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht, 2 Bände, Pesth, 1832, bei Wigand, gros 8 samt 9 Abbildungen,“ (Виноградарство Угарске, или опис целокупних познатих виногорја мађарске

Nach seiner Niederlassung in Pest, und nachdem er alle bürgerliche Rechte erhalten hatte, verließ er Pharmazie und widmete sich dem Anbau von Weinrebe, ihrem Propfen wie auch dem Verkauf von ungarischen Weinen. Seine Idee war, aus Ungarn ein Weinzentrum zu machen, so wie es Frankreich war. Er hatte sich auch verdient gemacht, dadurch das er die Heilwirkung des Kurortes Ofen entdeckt hat, und beeinflusste auf diese Weise die günstigste Ausnutzung der Naturwerten. Im gleichen Ort, 1830 gründete Schams eine Winzerschule, die in der weiteren Entwicklung des Weinbauwesens in Ungarn, sehr einflußreich war.

Nach der Veröffentlichung seines ersten Buches, über Petrovaradin und Srem, im 1821, veröffentlichte er sein zweites Buch über Pest:

„Vollständige Beschreibung der königl. Freystadt Pesth in ungarn, Pesth, 1821, Hartleben.“

Schnell danach wurde auch das dritte Buch gedruckt, und es handelte sich von der Vergangenheit der Stadt Buda, von der Entstehung ihres Namens, vom Klima, geographischer Lage und ihrer enormen Wichtigkeit fürs Handeln, und dieses Buch, ähnlich konzipiert wie das Buch von Petrovaradin, trug den Titel:

„Vollständige Beschreibung der königl. Freyen Haupt-stadt Ofen in Ungarn von Franz Schams. Mit 4 Ansichten, Ofen 1825 Universitätsdruckerei“.

Durch seine Forschungen der ungarischen Weinbaugebieten, und durch vielen Studien, Artikeln und Darstellungen zum gleichen Thema, die er sowohl in den ungarischen als auch in verschiedenen deutschen Zeitschriften veröffentlichte, hatte Schams in der ganzen Europa viel Anerkennung gefunden. Seine

Jugovic, Die Fakultät für Pharmazie, Belgrad, Museum für Geschichte der Pharmazie, I Nr. 78

државе у статистичко – топографско – научном и економском погледу, у издању Вигандоре књижаре).

Трећу по реду свеску ове велике и значајне студије „Ungarns Weinbau“, посветио је опису виноградарства у Аустрији и објавио је 1835. године у Пешти: „Der Weinbau des österreichischen Kaiserstaates im seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämtlicher berühmten Weingebirge des oesterreichischen Monarchie“.

Пред крај живота објавио је мање дело „Darstellung der Weinlese in Ungarn und reflektierende Rück blicke auf das Ganze dieser Beschäftigung, Pesth, 1839.“

У свом опсежном раду, Шамс је покренуо и часопис, „Zeitschrift für Weinbau und Weinbereitung in Ungarn für Weinbergbesitzer, Winzer und Landwirthe“, чији је први број изашао 1836. године, а последњи, трећи број, изашао је 1838. године у Пешти.

Осим тога, у разним немачким и мађарским часописима објављивао је многе стручне чланке. За нас су можда најинтересантнији:

-„Neueröffneter Stückkohlen Bergbau die Peterwaradein (Новоотворени рудник угља код Пертоварадина), објављен у листу Vaterlänische Blätter;

-„Die Kalugier Klöster in Syrmien“ (Калуђерски манастири у Срему), у истом листу објављено 1814. године;

-„Etwas über die Errichtung der systematischen Obstbaumschule des deutsch-banatischen Grenzregiment“ (О подизању систематског расадника воћака код немачко-банатског граничарског пука), 1815. године;

-„Der Weinbau in Syrmien“ (Виноградарство у Срему), објављено 1816. године.¹⁵

¹⁵ Mičić M. *Farmacija u Sremlu 1759-1918*, Novi Sad,

Arbeit hatte ihn auch beim russischen Zar empfohlen, der ihm eine Einladung schickte, auf Krim die Gelegenheiten im dortigen Weinbau in Ordnung zu bringen. Aus diesem Gebiet werden wir hier nur einige wichtigere Werke von Schams erwähnen, die ihm großen Ruhm gebracht haben:

„Ideen über Pacht und Verpachtungen der Landgüter in Ungarn“ veröffentlicht in Pest, 1822.

Die Abhandlung: „Betrachtungen über Ungarns Weinbau, oder auf Erfahrung gegründete Belehrung zur möglichen Verbesserung dieses landwirtschaftlichen Zweiges“, veröffentlicht in Pest, 1830.

Eine Großstudie über ungarischen Weinbau wurde in Pest 1832, in zwei Heften veröffentlicht: „Ungarns Weinbau im ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämtlicher berühmter Weingebirge des ungarischen Reiches instatistischer, topographischer, naturhistorischer und ökonomischer Hinsicht, 2 Bände, Pesht, 1832, bei Wigand, gros 8 samt 9 Abbildungen,“

Das dritte Heft dieser großen und wichtigen Studie „Ungarns Weinbau“, widmete er der Darstellung von Weinbau in Österreich, und veröffentlichte es in 1835. in Pest: „Der Weinbau des österreichischen Kaiserstaates in seinem ganzen Umfange, oder vollständige Beschreibung sämtlicher berühmten Weingebirge des österreichischen Monarchie“. Am Ende seines Lebens veröffentlichte er ein kleineres Werk „Darstellung der Weinlese in Ungarn und reflektierende Rückblicke auf das Ganze dieser Beschäftigung, Pest, 1839.“

In seiner umfangreichen Arbeit, hat Schams auch eine Zeitschrift erstellt, „Zeitschrift für Weinbau und Weinbereitung in Ungarn für Weinbergbesitzer, Winzer und Landwirthe“, deren erste Ausgabe 1836, und die letzte, die dritte, 1838 in Pest erschien.

Франц Шамс је за свој успешан рад добио велике почести и признања, па је тако промовисан у витеза ордена Светог Станислава краљевине Пољске, редовног члана пољопривредног друштва у Бечу, дописног члана патриотско економског друштва у Прагу, пољопривредног друштва у Грацу, Моравско шлеског друштва за унапређење природе и земљишта у Брну, руског царског слободног економског друштва у Санктпетербургу, друштва за хортикултуру у Лондону и почасног члан фармацеутског удружења у Петербургу.

На пропутовањима, скупљајући грађу за своје научне студије, Шамс је оболео од тифуса. На Lakipusza (Fehérczéglak), на Бељском властелинству надвојводе – палатина, упркос свој лекарској бризи, умро је 11. маја 1839. године. „Ако дакле стоји тврдња његових биографа, да му је надвојвода - Палатин као свом особитом љубимцу дао поставити споменик, онда није немогуће, да су га превезли у Беље и сахранили у цркви палатиновој, коју је почаст надвојвода–палатин чешће исказивао својим чиновницима.“¹⁶

Праунук Франца и Терезије Шамс је познати књижевник Антон Густав Матош. Чудна је иронија судбине хтела да је праунук тамновао у влажним казаматима Петроварадина 1894. године, одакле је једва побегао, док је својевремено његов прадеда ту живео као угледан грађанин, цењени апотекар и неуморни истраживач. Живећи у Београду, као аустријски војни бегунац Матош је у писму од 10.10.1907. године, упућено Влади Југовићу, о своме прадеди написао да је „[...] на концу бацио све од себе и отишао - гоњен чежњом и немиром своје душе – у свијет, оставио жену и дијете, па умро негде у туђини, где

1987:34.

¹⁶ Jugović V. *Franz Schams*, Pharmazeutische Post, Wien, Nr. 69 von 25.03.1908. – XLI Jahre: 701-706.

Außerdem, in verschiedenen deutschen und ungarischen Zeitschriften veröffentlichte er viele Fachartikel. Für uns sind vielleicht die folgenden am interessantesten:

– „Neueröffneter Stückkohlen Bergbau die Peterwaradein“, veröffentlicht in der Zeitschrift Vaterländische Blätter;

– „Die Kalugier Klöster in Syrmien“ in der gleichen Zeitschrift, 1814 veröffentlicht;

– „Etwas über die Errichtung der systematischen Obstbaumschule des deutsch-banatischen Grenzregiment“, 1815;

– „Der Weinbau in Syrmien“, veröffentlicht 1816¹⁵.

Franz Schams erhielt hohe Auszeichnungen und Anerkennungen; so wurde er zum Orednsritter des heiligen Stanislaus von Polen geschlagen, das ordentliche Mitglied der Landwirtschaftsgesellschaft in Wien, das korespondierende Mitglied der patriotisch-ökonomischen Gesellschaft in Prag, Landwirtschaftsgesellschaft in Graz, Mitglied der moravisch-schlesischen Gesellschaft für die Beförderung der Natur und des Bodens in Brno, das Mitglied der freien russischen ökonomischen Gesellschaft in Petersburg, das Mitglied der londoner Gesellschaft für Hortikultur und Ehrenmitglied der Pharmazeuten Gesellschaft in Petersburg.

Auf seinen Reisen, während er Material für seine wissenschaftlichen Studien sammelte, erkrankte Schams an Typhus. Auf Lakipusza (Feherczeglak), auf dem Großgrundbesitz des Erzherzogs - Palatins, in Bjelje, trotz aller medizinischer Hilfe, starb er am 11. Mai 1839 „Wenn die Behauptung sener Biographen stimmt, dass ihm Erzherzog, als seinem besonderen Liebling, ein Denkmal errichten ließ, dann ist gar nicht unmöglich, dass er nach Bjelje gefahren wurde, und in Palatins Kirche begraben war – das war eine Ehre, die der Palatin mei stens seinen

¹⁵ Mičić M. *Farmacija u Sremu 1759-1918*, Novi Sad, 1987: 34.

му се ни за гроб не зна. [...] Неописива је меланхолија моја при посматрању тог лица, мени тако страног и толико блиског. Гдје су, које су тамне жице које остави мени у наслеђе тај човјек, који је можда темељ моје тамне и загонетне унутрашњости које се можда у мени пробуди за метармофозу новог живота?¹⁷

Још један знаменити потомак, још знаменитијег претка, био је др Фердинанд Шамс¹⁸, оснивач Државне хемијске лабораторије у Србији, 1873. године, као и ревизор за све апотеке краљевине. О том свом ујаку Матош каже: „Један брат моје Марије, др. Фердинанд Шамс, бијаше власник апотеке [...] Преселио се у Србију, тамо је постао први државни кемичар, основао је први кемијски лабораториј, пријатељевао је с краљем Миланом, Ристићем, либералским својим страначким вођом...“¹⁹. За његов рад краљ Милан Обреновић га је одликовао, 1884. године, Таковским орденом V класе, а неколико година након тога, 1889. године и Таковским орденом IV класе. Приликом његовог пензионисања 1893. године, краљ Александар Обреновић га је одликовао Таковским орденом III класе, односно крстом тог ордена.

С почетка XX века, у старој петроварадинској апотеци „Код златног орла“, било је живо сећање на Шамса. Док је у њој, као провизор радио Владо Југовић, по доказано Шамсовој рецептури, справљали су се одлични ликери од фрушкогорских јагода и осталог

Beamten erwies¹⁶.

Der Urenkel von Franz und Theresia Schams, ist der bekannte Schriftsteller Anton Gustav Matosch. Seltsame Ironie des Schicksals wollte, dass der Urenkel in den gleichen feuchten Kasematten von Petrovaradin im Jahr 1894 saß, und knapp von dorthier entkam, während sein Urgroßvater dort als angesehener Bürger, hochgeschätzter Apotheker und unermüdlicher Forscher lebte. Als österreichischer Deserteur, schrieb in Belgrad lebender Matosch am 10.10.1907 in einem Brief an Vlada Jugovic, über seinem Urgroßvater dass er „[...] am Ende alles von sich abgeworfen hat und wegging – von der Sehnsucht und Unruhe seiner Seele getrieben – in die Welt, hat Frau und Kind verlassen, und starb irgendwo in der Fremde, und man weiss nicht wo sein Grab liegt [...] Ich fühle eine so unbeschreibliche Melancholie beim Betrachten dieses Gesichtes, das mir so fremd und so vertraut ist. Wo sind, welche sind, die dunklen Saiten, die mir als Vermächtnis dieser Mann hinterlassen hat, und er ist vielleicht Fundament meines dunklen und geheimnisvollen Innerens, das in mir für eine Umwandlung des neuen Lebens erweckt wird.“¹⁷

Noch ein namhafter Nachfahre, von einem noch namenhafterem Ahnen, war Dr Ferdinand Schams¹⁸, der Gründer von Staatlichem Chemielabor in Serbien, 1873, und der Revisor für alle Apotheken im Königreich. Von seinem Onkel sagt Matosch folgendes: „Ein Bruder meiner Maira, Dr Ferdinand Schams, war Apothekenbesitzer... Er zog nach Serbien um, dort ist er erster staatlicher Chemiker geworden, gründete das erste chemische Labor, war mit König Milan, und mit dem Ristic, dem Führer

¹⁷ Jugović, Vlado. *Nekadašnji gosti stare petrovaradinske (Schamsove) ljekarne*. Apotekarski vjesnik. XXI, god.1939, br.15: 819-823.

¹⁸ Др Фердинанд Шамс (Dr. Ferdinand Schams), оснивач Државне хемијске лабораторије у Краљевини Србији, (Нашице 1844- Каумберг, Доња Аустрија 07.09.1910).

¹⁹ A. G Matoš. *Sabrana djela*. JAZU. Zagreb, 1953. sv.I: 439.

¹⁶ Jugović V. *Franz Schams*, Pharmazeutische Post, Wien, Nr.69 von 25.03.1908. XLI Jahre: 701-706

¹⁷ Jugović Vlado, *Nekadašnji gosti stare petrovaradinske (Schamsove) ljekarne*. Apotekarski vjesnik. XXI god. 1939, Nr. 15 819-823

¹⁸ Dr. Ferdinand Schams, Gründer vom Staatlichen Chemielabor im Königreich Serbien, (Naschice 1844 –Kaumberg, Niederösterreich 07.09.1910.)

миомирисног њеног биља. У тим укуси-
ма уживао је и Јован Храниловић²⁰, чест гост
и пријатељ апотеке, те је своје одушевљење
овим напицима исказао и стиховима:

„У цијелову сунца, у златној слободи,
У мирису цвијећа: јагода се роди;
Тко дознати жели, каква јој је душа,
Нек овог напитка двије, три капи куша...”

Петроварадин, 5. липња 1905.²¹

Гордана Буловић

²⁰ Храниловић, Јован (Мричке код Дрниша, 18. 12. 1855. – Нови Сад, 5. 08. 1924), „Син познатог песника из илирског времена, кога је свештеничка служба била бацила у кршну Далмацију, постао је и сам песником и почео своју свештеничку каријеру, чија га материјална страна није занимала ни мало... Срећом га је судба довела баш у Нови Сад, где је у друштву својих побратима Змаја Јове, Лазе Костића, Војислава Илића и најбољих српских глава чекао и дочекао ослобођење, које је он.... давно прорекао и том надом тешио и народ свој и себе.“ РОМС М. 5014, Некролог поводом смрти Ј. Храниловића, написао Владо Југовић.

²¹ У тренутку када је књига била у припреми за штампу, добијено је решење Агенције за реституцију Републике Србије - подручна јединица Нови Сад, број 46-004596/2012. од 04. марта 2013. године, којим се национализовани простор прве и Шамсове апотеке у Петоварадину враћа законитим власницима, а пројекат отварања Музеја фармације у аутентичном простору старе апотеке прекида.

²¹ Zu der Zeit der Vorbereitung dieses Buches für den Druck wurde der Bescheid der Agentur für Restitution der Republik Serbien (die Bezirkseinheit Novi Sad, Nummer 46-004596/2012 vom 4. März 2013) erlassen, nach dem der verstaatlichte Raum der ersten Apotheke von Schams in Petrovaradin ihren legitimen Eigentümern zurückgegeben wurde. Das Projekt der Eröffnung vom pharmazeutischen Museum im authentischen Raum der ersten Apotheke wurde unterbrochen.

der liberalen Partei, befreundet...¹⁹

Für sein Werk wurde er vom König Milan 1884, mit dem Takovski Orden der V Klasse ausgezeichnet, und ein paar Jahre danach, 1889, auch mit dem gleichen Orden der IV Klasse. Bei der Pensionierung 1893, wurde er vom König Aleksander Obrenovic mit dem Takovski Orden der III Klasse, beziehungsweise mit dem Kreuz dieses Ordens ausgezeichnet.

Am Anfang des XX Jahrhunderts, in der alten petrovaradiener Apotheke „Zum goldenen Adler“, waren die Erinnerungen an Schams noch lebendig. Es wurden dort, Solange Vlado Jugovic als Provisor arbeitete, nach bewährter Schams Rezeptur, aus Erdbeeren und duftenden Kräuter von Fruska Gora, vorzügliche Liköre vorbereitet. Diesen Geschmack genoss auch Jovan Hranilovic²⁰, der regelmäßige Gast und Freund der Apotheke, der seine Begeisterung für diese Getränke auch in Versen ausgedrückt hat:

„Im Sonnenkuss, in goldener Freiheit,
im Blumengeruch,
wurde die Erdbeere zur Welt gebracht,
Und wer ihre Seele jetzt erkennen möchte,
Der probiert vom Getränk,
zwei oder drei Tropfen...”

Petrovaradin, 5. Juni 1905.²¹

Gordana Bulovic

¹⁹ A.G.Matosch; *Sabrana djela* JAZU. Zagreb, 1953. Ht. I: 439

²⁰ Hranilovic, Jovan (Mritschke bei Drnisch, 18.12.1855. – Novi Sad, 5.08.1924), „der Sohn des bekannten Dichters aus illyrischen Zeiten, dessen Priesterdienst ihn nach karstigen Dalmatien geworfen hatte, wurde selbst zum Dichter, und begann seine Priesterkarriere, wobei ihn materielle Seite seines Berufs überhaupt nicht interessierte... Glücklicherweise brachte ihn Schicksal nach Novi Sad, wo er in der Gesellschaft seiner Wahlbruder Zmaj Jova, Laza Kostic, Vojislav Ilic und mit besten serbischen Köpfen die Freiheit erwartete und begrüßte, die er...vor langen Zeit prophezeite, und sich und sein Volk mit dieser Hoffnung tröstete. ROMS M 5014. Nachruf, anlässlich des Todes von J. Hranilovic, geschrieben von Vlado Jugovic

Зграда апотеке „Код златног орла“ у Петроварадину, данас

Улазна врата аптеке

Таван аптеке, детаљ

Улазна врата аптеке, детаљ

Унутрашњост апотеке „Код златног орла“, реконструкција (фонд Музеја Војводине)

Франц Шамс

Др Фердинанд Шамс

Стаклене посуде из Шамсове аптеке

Стаклене посуде из Шамсове апотеке

Стаклене посуде из Шамсове апотеке

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотеке Матице српске, Нови Сад

908 (497 . 113 Petrovaradin)
615 : 929 Schams F.

ШАМС, Франц

Историја Срема и Петроварадина = Topographische
Beschreibung von Peterwardein und seinen Umgebungen: ein
Beytrag zur Landeskunde Syrmiens / Франц Шамс, Franz Schams;
[превод са немачког Јован Валрабенштајн;
фотографије Феђа Киселички, Небојша Милијашевић]. –
Нови Сад: Музеј града Новог Сада, 2013 (Нови Сад : Управа за
заједничке послове покрајинских органа, Одсек штампарија). –
255 стр. : илустр. ; 30 cm. – (Едиција Петроварадин ; св. 1)

Текст упоредо на срп. и нем. језику. – Тираж 1.000. –
Стр. 7-9: Реч уредника / Радован Бунарџић. – Стр. 233-255:
Живот и дело Франца Шамса / Гордана Буловић. –
Фототипско изд.: Pesth : Hartleben, 1820.

ISBN 978-86-7637-072-6

1. Уп. ств. насл.

а) Шамс, Франц (1779-1839) б) Петроварадин

COBISS.SR-ID 279673095

PETER WARADIN

